Т. CXVI. Р. 1913, кн. IV. Рік XXII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

присвячена перед усім українській історії, фільольоґії й етноґрафії,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CXVI. 1913, IV B. XXII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 10/X с. с. 1913.

Т. CXVI. Р. 1913, кн. IV. Рік XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CXVI. 1913, IV B. XXII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 10/X с. с. 1913.

Зміст CXVI тому.

Inhalt des CXVI Bandes.

Нові матеріяли до історії соборів 1629 р.

Подав **Іван Крипякевич.**

Історія трох соборів 1629 р. розсвітлена на основі давних і нових матеріялів в працях проф. П. Жуковича, виданих в недавнім часі[1]). На варшавськім соймі в лютім 1629 р. православні і уніяти згодили ся на спільний собор, де мали розглянути ся обосторонні ріжниці; речинець собора назначено на 28 жовтня н. с. 1629 р., а місцем його мав бути Львів. Щоби підготовити сей спільний собор, скликано два партикулярні собори, православний до Київа і уніятський до Володимира, оба на 9 липня н. с. 1629 р.

В студіях проф. Жуковича зведено дуже сумлїнно весь жерельний матеріял, що був до тепер опублїкований, а крім сього доповнено його ново віднайденими актами з б. архива уніятських митрополитів (в архиві св. Синода в Петербурзї). Та хоч матеріял використаний автором здавав ся дуже повний, нам попали в руки ще инші жерела до історії тих соборів, — жерела, що в дечім доповняють дотеперішні звістки, а в иншім

Принято на засїданю історично-фільософічної секції дня 4 червня 1913 р.

[1]) Кіевскій соборъ 1629 года (по новымъ матеріаламъ) — Христіанское чтеніе 1911 кн. I, II; Львовскій соборъ 1629 года въ связи съ политическими обстоятельствами времени — ibid. кн. V—VI; тесаме в Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (съ 1624 г.), вип. VI, Спб. 1912; Матеріалы для исторіи кіевскаго и львовскаго соборовъ 1629 года (Записки Акад. наукъ по ист.-фил. отд. т. VIII № 15) Спб. 1911. Порівн. рецензію М. Грушевського в Записках т. 113, наукова хроніка і Історія України-Руси т. VIII ст. 88—99.

приносять нові дані. В Національнім Музеї ім. ґр. А. Шептицького у Львові в рукописнім відділї під ч. 10759 знаходить ся збірник п. з. „Polonia tutte“: близше займемо ся сею збіркою на иншім місцї, тут замітимо тільки, що сї акти належали колись до папського нунція Антонія Санта Кроче, що пробував в Польщі 1627—1630 р. З нунцієм стояв в живій переписцї унїятський митрополит Йосиф Рутский і завдяки тому дійшли до нас інтересні матеріяли до релїґійних справ того часу, а передусім до історії соборів. У кождій важнїйшій справі Рутський давав інформації нунцієви, повідомляв його про пляни унїятів, питав ради, відповідав на запити нунція, посилав реляції про православних, — вся та кореспонденція, писана чоловіком на високім становищі, рухливим і з висшою освітою, може служити одним з найважнїйших жерел до характеристики унїятів у тих часах. Низше подаємо в повнім текстї і витягах сї інтересні акти, а тут хочемо подати замітки, що нового дає наш матеріял.

Як відносили ся унїяти до справи спільного собора? З даних, зібраних Жуковичем, знаємо вже, що унїятське духовенство трактувало справу серіозно і заходило ся коло того, щоби собор зробити як найбільше популярним, — се було в інтересі унїятської церкви. Наша кореспонденція освітлює ще більше виразно пляни унїятів, а передусім самого Рутского. В пізнїйшім часї, коли нунцій заборонив унїятам сей проєктований собор з православними, Рутский для свого оправданя подавав причини, чому унїяти бажали такого порозуміня[1]).

Справа спільного собору дискутувала ся на соймах від яких десятьох років; на домаганя православних все відповідали, що нема иншого способу на вирівнанє ріжниць між православними і унїятами, як зїзд обох сторін, на якім розглянули би разом свої спори. Православні нїколи не хотїли приняти сеї дороги. Аж на останнїм соймі на диво всїх згодили ся на спільний собор. Тодї унїятський делеґат, архимандрит Йосиф Баковецький, з своєї сторони не противив ся соборови; тільки разів вже дискутовано сю справу і латинські архиепископи самі виступили з такою пропозицією, а навіть і нунції про се знали; годї було припускати, що тодїшний нунцій буде неприхильний справі. Баковецький зробив тільки похибку в однім, — що не повідомив нунція про доконану справу, звідси вийшла пізнїйше дуже немила ситуація для Рутского. Митрополит запевняв нунція,

---

[1]) Лист без дати — наші матеріяли ч. 4.

що на сім зїзді обох сторін не мали розсуджувати ся артикули віри, а тільки уніяти хотіли попробувати переконати православних арґументами із церковних книг. Колиб прийшло до згоди, уніяти були би про се повідомили Рим і подали до апробати услівя. Рутский приготовляв собор дуже старанно і для інформації нунція переслав меморіял затитулований „Praeparatio ad synodum“[1]). Спірні питаня, в числї шість, що ділять уніятів і православних, віддано до реферату монахам Василиянам, тим, що студіювали теольоґію; вони мають приготовити ся до дискусії з православними, а підчас собору кожде питанє буде дискутувати ся окремо під проводом поодиноких епископів-теольоґів; арґументи мають брати ся перед усім із словянських книг, за грецькими й латинськими пошукаєть ся аж у Львові. На собор має приїхати також уніятська шляхта і делеґати міст, „щоби протиставити їх величезному числу шляхти і міщан православних, що, як думаємо, зїдуть юрбою на собор“. Обі канцелярії королївські мають видати зазиви також до римо-католицької шляхти, щоби приїхала на собор і намовляла до згоди православну шляхту; королївським комісарем має бути київський воєвода (кн. Александер Заславський) і ще двох із шляхти.

Щоби приєднати православних для собора, ставить митрополит два проєкти. Перший, утворити окремий патріярхат для Русинів. Простий нарід дуже поважає патріярха; тільки й знає в релїґійних справах, що іти за патріярхом: чи не булоб вказано утворити гідність патріярха, обсадити її відповідним чоловіком і при його помочи привести православних до унії? Радили над тим уніятські епископи, скликані Рутским, і рішили не противити ся православним, колиб вони хотїли установити патріярхат: руські митрополити мають всї патріярші права, навіть затверджені Климентом VIII, і тільки титулу патріярха не достає. В сїй справі питав ся Рутский о опінію учених теольоґів і їх арґументи післав ще давнїйше до Риму, але дістав тільки виминаючу відповідь: „нехай схизматики зложать існовідь віри, а Його Святість знатиме, що зробити для їх чести і користи“... Митрополит питав нунція, чи не можна би підняти тепер сеї справи, — очевидно новий патріярх мусївби зложити існовідь віри і обедієнцію папі. Пригожим кандидатом на сей уряд уважав Рутский Петра Могилу, печерського архимандрита: „се добра душа, двічи на тиждень целєбрує, що є

[1]) Наші матеріяли ч. 2; письмо не датоване.

дуже рідке у Русинів-схизматиків, є тверезий, чистий, побожно сповняє свої обовязки, любить церковну дисціпліну (тому в монастирі з 80 монахів, яких знайшов, лишило ся тільки 18, так не міг знести їх некарности, а вони його управи...), студіював humaniora, вміє говорити і писати по латински, знає святих отців і легко оріентуеть ся, як йому що толкувати"... Він видаеть ся прихильний для унії, міг би перейти на унію, з початку приватно при певних свідках, а потім вести пропаґанду...[1])

Щоби позискати православних, треба також, по думці митрополита, поробити їм в дечім уступки, хочби се не було дуже вигідне для унїятів; і так тепер православні мають на дворі процес за переступлене заборони о будові церков, — треба завісити сю справу, а се зробить добре вражінє на православних. Взагалї до справи собору відносив ся Рутський оптимістично: „ніколи не було лїпшої нагоди для притягненя православних до унії з святою римською церквою, як тепер ізза заповідженого синоду, коли він добре відбудеть ся".

Як відніс ся нунцій до тих проєктів, на се в переписці не знаходимо відповіди. Можна тільки ствердити, що нунцій дістав до рук меморіял, бо ж письмо Рутского знаходить ся між його паперами, — але тяжко сказати, в якім часї одержав його нунцій, бо і меморіял не датований і нема канцелярийних заміток, коли його вислано чи відібрано.

Для близшого підготовленя соборів розіслав Рутский посланє, адресоване до архиепископів, епископів, архимандритів, ігуменів, протопопів і священиків своеї митрополїї, а також до шляхти, міщан і всього народа — датоване з Холма 6 мая 1629 р.[2]) Посланє стилїзоване — в порівнаню з горячими словами меморіялу до нунція — дуже обережно. Земські посли з вел. кн. литовського і з воєводств київського, волинського і браславського на минувшім соймі просили й. кор. милість, щоби для знесеня незгоди між Русинами грецького обряду дозволено їм ґенеральний синод для обох незгідних сторін у Львові і підготовляючі синоди в Володимирі і Київі. Король згодив ся на се і відніс ся до митрополита за дозволом і оголошенєм обох соборів; „ми бачучи, що ся дорога пригожа для зєднаня умів обох сторін — запрошуємо на згаданий володимирський собор 9 липня всіх людий так стану духовного як і світського грецького

[1]) Проєкт утвореня українського патріярхату підняв по смерти Рутского його наслїдник Рафаіл Корсак — таксамо безуспішно.

[2]) Матеріяли ч. 3 — се латинська копія з канцелярії Рутського.

обряду"... В посланю митрополит нічого не згадує про се, що на проєкт спільного собора згодив ся на соймі делеґат унїятського духовенства архим. Баковецький, але також не згадує, що бажали того православні посли, — загально тільки говорить про шляхту. Нічого також не каже про надії притягнути православних для унії, надії, якими так тішив ся, але загально каже про „зеднане умів обох сторін". На кінець треба завважити, що митрополит просить своїх вірних тільки на собор в Володимирі — собор у Львові полишений мовчанкою при запрошеню — обережність характеристична.

Підготовляючі собори були скликані на 9 липня 1629 р. Про уніятський собор в Володимирі вислав Рутский реляцію нунцієви з „пунктами" собору[1]), — але між паперами Санта Кроче нема сього листу, може вислав його нунцій курії, як висилано всї важнійші акти.

На собор православних в Київі звернув Рутский пильну увагу і подбав о скорі і добрі інформації про його вислїд. Королївським послом на київський собор був Адам Кисїль, — чоловік, що стояв по середині між уніятами і православними: Рутский поручив його королеви на сю делеґацію[2]), бо хоч православні вважали Кисїля ще своїм, то „в нурі був уніятом"[3]). Кисїль стояв у переписці з Рутским і на його руки вислав свою реляцію з собора.

Реляція Кисїля видана вже Жуковичем між актами до історії собору[4]). Видавець справедливо приписував її Киселеви, хоч тільки гіпотетично; певний доказ авторства Кисїля маємо в його листї до Рутского з Горевиць 14 липня 1629 р.[5]): „в який спосіб київський собор не удав ся, даю жалібну реляцію В. В., а окремо посилаю її з листами із сього збору до короля". Рутский з листом із Білополя 27 липня 1629 р.[6]) вислав сю реляцію до нунція в текстї польськім і в латинськім перекладї і так сї писаня дійшли до наших рук з иншими актами Санта Кроче. Ся копія се чотири аркуші жовтавого паперу, малого folio, зложені в оден зшиток, писані одною рукою, — тільки при кінцї зміняєть ся письмо, але рука мабуть лишаєть ся тасама; письмо XVII в.; є слїди, що перше була рукопись зложена в четверо

---

1) Згадка в листї Рутського з Білополя 27. VII. 1629 — матеріяли ч. 8.

2) За те Кисїль дякує митрополитови — пор. матеріяли ч. 7.

3) Характеристика Рутського — ч. 8.

4) Матеріялы для исторіи кіевскаго и львовскаго соборовъ l. c. ч. 1.

5) ч. 7. 6) ч. 8.

і на останній стороні на зігнутім місці написано иншою рукою XVII в.: Relatione di quanto è seguito im Chiouia nel seudosinodo di scismatici. Ся напись очевидно походить з канцелярії нунція. На першій стороні рукописи в горі є знов замітка ще иншим письмом: Ill. Dni Kisiel internuntii S-mi Regis Dni nostri clementissimi ad Synodum particularem Kiouiam missi ad R-um Metropolitam Russiae. Чия рука положила сю напись, не знаємо, але записка потверджує, що маємо до діла з реляцією Кисїля.

В порівнаню з копією реляції, яка знаходить ся в Архиві унїятських митрополитів (при архиві св. Синода в Петербурзї) і яку видав д. Жукович, наша копія менше цінна: писана недбало, чоловіком, що не старав ся зрозуміти оригіналу і переписував механїчно[1]), — вона не малаби нїякої вартости. Але в однім вона має значінє: реляція тут повна і доповняє се, чого не можна відчитати в тамтій копії. Доповненя до тексту реляції, поміщеного у Жуковича подаємо в додатках[2]), а тут звернемо увагу на кілька поправок, які приносить наша рукопись для опису собору.

Розмову перед собором між Киселем і Могилою (у Жуковича с. 9—10) в нашій копії подано докладнійше; архимандрит питав ся, чи посол не „поможе йому компанії", і втішив ся, як Кисїль заявив, що він тої самої релїґії; пізнїйше на візванє Кисїля заявив Могила, що „бажає і за тим стоїть, щоби той синод відправляв ся". — Що до числа учасників (с. 10) каже Кисїль, що „клиру така сила була, що не містила ся в церкви, найменше число було 500". — Львівські посли (с. 11) давали свої „рації", що були списані окремо — до нас не дійшли. — Погрози козаків під адресою старшого духовенства (с. 11) звучали: „буде унїя господарчикови (не: архимандарчикови!), да й Борецькому такая як війтови перше"; на сї слова архимандрит заплакав, а Борецький мало зі стільця не впав... Доповненя маємо також у дальшій частинї, а перед усім докінчена пропозиція Кисїля на соборі.

В тім самім збірнику Національного Музея (стор. 101—112) маємо реляцію Кисїля також в латинськім перекладї; як довідуємо ся з переписки Рутского[3]), сей переклад зроблено для

---

[1]) Похибки копії нераз аж дивні: a człek зам. aczkolwiek, do Budzkiey Cerkwi зам. do Brackiey; w roku зам. в roki; kiedym зам. kiedy mi і под. [2]) ч. 6. [3]) ч. 8.

нунція. Переклад обіймає 3 аркуші паперу, такого самого як в тамтій копії; заголовок є такий: Relatio vera, prout Synodus Particularis Kiovien(sis) inchoata 9 iulii Kiioviae, 12 iulii, turbata sit, nec finem suu(m) sortita. Nuncius S. R. M. haec refert ad nos eppos Ruthenos. — Переклад в сути річи вірно віддає польський текст, а в подробицях не можна його назвати вірним. Перекладчик в деяких місцях переповідає текст на свій спосіб, щоби зробити його яснійшим, де инше додає свої замітки. З таких змін намітимо, що імена осіб подано в перекладі повні, не тільки їх уряди, як часом в реляції, через се читач докладнійше орієнтує ся між особами, а деколи довідуєть ся про них нових даних — навіть тенденцийних. Так нпр. Йов Борецький в польським тексті названий митрополитом, тут є „pseudo-mitropolita“; в реляції є ociec Joseph без пояснень, — тут додано superior monasterii Vilnensis schysmaticorum (як вірно здогадував ся Жукович); про Лаврентія Зизанія сказано: praesbyter hic est obstinatissimus in schismate et corruptor potioris Volyniae partis; про Андрія Мужиловського подібно: praesbyter est schysmaticus, sed haereticus potius. Але від польського тексту переклад відріжнаєть ся також укладом: метеріял з собору, доставлений Киселем, тут по части упорядкований, так нпр. пропозиція королївського посла знаходить ся не при кінци, як там (вид. Жуковича ст. 17—18), але в описї синоду, тим де її Кисїль говорив (ibid. ст. 11 рядок 7 з гори). Завдяки тому дійшов до нас також лист Запорожців до митрополита Борецького, який віддали 9 липня, а про який в польській реляції сказано тільки, що був „dosyc piękny“, (вид. Жуковича с. 11). З тексту показуєть ся, що се лист Леона Івановича (Leo Ioannides) з 25 червня 1629 р.[1]), а не ніякий новий лист; упадають отже здогади про новий окремий виступ козацтва на соборі.

При кінцї реляції маємо ще два документи з діяльности православних по синоді: лист православного духовенства до короля і протестація тогож духовенства. Текст протестації духовенства маємо на жаль в перекладї і то неповнім (з пропуском підписів)[2]), так що не можна бути певним, чи передає вона докладно зміст ориґіналу; але навіть з сього перекладу видно без сумнїву, що маємо перед собою зовсїм відмінну редакцію

[1]) Опублїкований у Ґолубєва Петръ Могила I с. 370 дод.
[2]) ч. 5.

протестації, як була ся, котру вписано в міські книги в Київі по соборі[1]). Низше подаємо її в цілости, а тут зазначимо есенціональні ріжниці. Наш текст передусім коротший, так що урядова протестація виглядає на розширену редакцію. В нашім тексті нема пасуса про те, що синод „в невідомости нашій від деяких осіб у Й. К. М. упрошений“; нема дальше згадки про „листи від ріжних осіб шляхотського народу народу з ріжних воєводств і повітів, а особливо від Й. М. Отця Владики луцького, патріяршого екзарха, переконуючи нас, щоби ми без соймового дозволу і відомости о. Патріярха константинопольітанського, яко пастиря свого, скільки де ходить о віру, нічого не становили“...; таксамо не піднесено дразливого місця королївського універсалу „щоби ми з Русею уніятами умавляли ся і зносили о зєдинене з римською церквою“. Причини, чому духовенство перервало собор, тут зібрані коротше: перше — неприсутність шляхти, „бо шляхотський стан з права і вільности своєї більше належить до синоду, а ми тільки що до церковних справ“, друге — що „нарід кричав против сього“.

Яке значінє обох текстів протестації? Урядову вагу має очевидно текст Жуковича, бо його зроблено авторитетним через вписанє в публичні книги. Наш текст треба вважати першою редакцією пропозиції, на се вказує її короткість і більше мировий тон; сю пропозицію передано Киселеви — може й з інтенцією, щоби такий скромний текст дістав ся до короля; другий текст, пізнійший був призначений для православної опозиції і мусів носити острійшу арґументацію.

Кисіль долучив до своєї реляції також лист православного духовенства до короля, який маємо в латинськім перекладі[2]), Письмо губить ся ціле у фразах, а весь зміст лежить в однім вислові: „не при нас лишаєть ся вина, що синод не продовжав ся“... Духовенство висказує свій жаль із сеї причини і висилає послів до короля. Чи було вислане до короля спеціяльне посольство від духовенства — про се не знаємо, бо є тільки звістка про посольство від православних взагалі; так й не знати, чи се письмо було доручене королеви.

Київський собор був розбитий. Кисіль, якому дуже на серци лежало перевести успішно наради, виїзджав із Київа знеохочений. До Рутского писав, що навіть не думає писати нічого королеви, а тільки вишле саму реляцію, — бо нема чим хвалити

[1]) Жукович Матеріалы стор. 20—22. [2]) ч. 4.

ся. В листі до митрополита з Горевиць 14 липня 1629 р.[1]) ще раз підносив, що всі старші в духовенстві і низший клир з малими виїмками дуже прихильно відносили ся до собору, а собор спинила з одної сторони шляхта, „що в тім воєводстві є найбільше завзята“, з другої козаки.

Рутский познакомивши ся з дискусією на соборі, не задивляв ся на справу так песимістично. В листї до нунція з Білополя 27 липня 1629 р.[2]) стверджував, що православні не роблять перепон нї в однїй із спірних точок, тільки не признають прімату папи, — але й сю перешкоду можна усунути, колиб православні одержали свого патріярха, а сей признав власть папи — улюблена думка Рутского, яку підносив вже давнїйше в меморіялї до нунція. Невдачу собору приписує Рутській шляхтї, але також підозріває інтриґу митрополита Борецького: він мабуть тільки перед Кисилем удавав прихильного соборови, а в дїйсности поступав инакше. Опозиціонїстів треба скартати, але спільний зїзд з православними все таки потрібний і тому унїяти поїдуть на собор. Як би православні не ставили ся, буде добра нагода їх знеславити: саміж вони бажали собору і підписали на се умову, король дозволив собор, навіть в тім місцї, як собі вибрали, а вони несподївано завели надії. Колиб робили закиди, що універсал видав король, а не сойм, се тільки річ формальна, а що згадано там про унїю не про успокоєнє, то „чи може бути між нами правдивий мир, як не буде унїя з римською церквою?“ Погляд на справу у Рутского оптимістичний: „взагалї, здаєть ся, положено добрі основи і як не підемо дальше, самі знищимо своє дїло і не будемо вільні від вини“.

Рутский до останньої хвилї був готовий їхати з своїм духовенством на собор до Львова. Але всї пляни унїятів перебив несподїваний крок нунція — заборона відправляти спільний собор з православними.

Становище нунція у справі соборів не є для нас вповнї ясне. Нунцій був очевидно в Варшаві підчас лютового сойму 1629 р. і хоч делеґат унїятів, як було згадано висше, не повідомив його про намірений собор з православними, — то справа не могла бути для нунція тайна, бо навіть король видав про се універсали, — в якийсь спосіб мусїли ті переговори і плями дійти до його слуху. Зрештою і сам Рутський писав до нунція

[1]) ч. 7. [2]) ч. 8.

про намірений собор, подавав докладний плян акції і просив нунція о рішене деяких сумнївних точок. Але в переписці Рутского не маємо сліду, щоби нунцій відповів щонебудь на се і остеріг митрополита перед небезпечною акцією. Мовчанка дивна — чи нунцій легковажив собі намірену акцію, — чи може налякав ся надто сміливих плянів Рутского (як пр. з патріярхатом для православних) і не знав як віднести ся до сього, — чи може був ображений на митрополита, що початкові переговори вели ся без нього і тому не відповідав? А може нунцій сам не хотів рішати справи і відніс ся за радою до Риму? На сю останню думку наводить зрістка про якесь письмо конґреґації пропаґанди, яке вислав нунцій Рутскому разом з своєю забороною[1]) — може й тому так довго нунцій не проявляв своєї думки, бо хотів оперти ся о авторітет Риму. Заборона нунція має дату 18 серпня 1629 р., а знаємо її тільки із змісту поданого Жуковичем[2]). Але крім сього письма Санта Кроче вислав до Рутського мабуть ще якийсь инший лист, де домагав ся посланя митрополита, яким скликано сунод, — сей лист може й випередив офіціяльну заборону собора[3]).

Заборона собора була несподіванкою для Рутського і поставила його в дуже трудне положене. Приняти й виконати приказ нунція митрополит мусїв без відклику: „порученя В. В. і св. конґреґації для пропаґанди віри з належним поважанем приймаю і бажаю їх вірно і скоро виконати при божій помочи. Зі схизматиками синоду не будемо відбувати, анї навіть не приймемо їх послів до нашого збору“...[4]) Треба було зробити так, як казала висша власть.

---

[1]) Пор. ч. 9.

[2]) Львовскій соборъ (Христіянское чтеніе 1911 р., V—VI) с. 672-3.

[3]) На певно не можна сього ствердити, бо трудно означити докладно дату листу Рутского (ч. 9), де є відповідь на письмо нунція. На двох місцях листу можна оперти дату. 1) Рутский пише, що вислав ante octo dierum реляцію про київський собор; з кореспонденції знаємо, що се стало ся 27 липня 1629 р. (пор. ч. 8) так отже лист ч. 9 мав би дату 4 серпня 1629 р. 2) В иншім місцї листа сказано, що iam duo menses restent ad tempus designatum pro synodo (себто 28 жовтня 1639 р.) — для листа ч. 9 дало би се дату загальнїйшу коло 28 серпня. — Коли приймемо першу дату, тоді мусимо приняти й друге, вчаснїйше письмо нунція, бо заборона датована 18 серпня; але таке письмо можна приняти й при другій даті, бо ледви чи дійшов би лист нунція до митрополита за такий короткий час — переписка нунція взагалї дуже припізнювала ся на провінцію. [4]) ч. 9.

Але Рутский мусів відчути болючо сю заборону. Передусім се був певного рода вислів недовіря до його особи. Рутский — вихованець Риму, був католиком з переконаня, все і всюди ставив на першім місці справи католицької церкви, для унії зробив незвичайно богато і заслугував на більше довірє. У всіх справах своєї церкви старав ся бути в контакті з нунцієм, спеціально про справу собора писав широко і докладно, — заслугував вповні на се, щоби нунцій довірочною дорогою упередив його, що намірений синод не знайде апробати в Римі... Від лютого до липня, через кілька місяців, протягом яких приготовляв ся собор, було на се доволї часу — тимчасом заборона впала на митрополита так несподівано в останню хвилю... І не тільки з огляду на свою особу мусів відчути се Рутский, — ще більше була тут загрожена справа унії і уніятської церкви. Вже були зроблені всї приготовленя до собору. Повідомлено про се епископів і духовенство[1]), вже готовили ся до дороги „архимандрити, ігумени і протопопи" а Рутский сподівав ся, що приїдуть до Львова навіть делеґати із Полоцька і Смоленська — відкликати собор при тяжких комунікацийних відносинах було неможливо: „повстало би між ними велике замішанє"...[2]) А сей нелад між уніятами могла використати для своїх цілий противна сторона, православні. Рутский, як тільки був оголошений собор, завдалегідь тїшив ся, що як православні не стануть на собор до Львова, уніяти будуть могли триюмфувати над ними, що хоч самі православні бажали скликаня собору — не відважили ся ставитись на нього[3]). Тепер справа могла обернути ся в противний бік: уніяти не поїдуть до Львова, зате зїдуть ся там православні! „Дуже се потрібне для схизматиків, щоби кидати калюмнії на нас публично на соймах і приватно на провінціональних зборах шляхти, що не через них стало ся, що не відбув ся синод, але через нас, бо вони явили ся з повновластю від своїх старших... Могти-муть у нашій неприсутности говорити проти нас, що схочуть з великою шкодою святої унії"...[4]).

Рутский мусів зазначити перед нунцієм своє становище, що не вповні покривало ся з принціпіяльно неґативним становищем нунція і курії. У своїх листах, писаних з сеї нагоди[5]),

[1]) Дати посланя Рутского, яким скликано собор, не знаємо, але про скликанє згадує митрополит в листах (ч. 9, 10).

[2]) ч. 10. [3]) ч. 8. [4]) ч. 10. [5]) ч. 9, 10.

в дуже тактовний спосіб критикує несподївану заборону. Мотиви, чому згодив ся на собор спільний з православними, вже нам відомі: з пропозицією спільного зїзду виступали латинські архиепископи і знали про се нунції, — годї було знати, що є в тім щось противного церкві. На сім зїздї — Рутский з розмислом мабуть уживає всюди вислову conventus, не synodus — не мали розбирати доґм, але тільки уніяти мали виказати православним їх блуди на основі церковних писань; про саму унію чи згоду рішив би Рим. Рутський мимо невдячи і дальше підтримує потребу спільного зїзду уніятів з православними. Колиб на будучім соймі або православні або стани королївства ставили пропозицію спільного синоду — не можна її відкидати: лекше переконати зібраних в однім місцї, як дискутувати з людьми, що є по ріжних місцях. Але про проєкт такого зїзду повинен знати митрополит і нунцій, заким предложать його на соймі — очевидно в сїй цїли, щоби уникнути таких прикрих непорозумінь. На зїздї ще не розбирало ся би пунктів і умов, — але йшла би загальна дискусія: „отвирати очи невидячим, показувати руські книги, читати, поясняти"... В сім місцї Рутский делїкатно натякає, що Рим повинен відносити ся з більшим довірєм до уніятів: „нехай буде зовсім безпечна св. апостольська столиця що до нас синів своїх, що вірно будемо себе вести, тільки притягаючи їх до святої унїї"...

Рутский не був у силї виконати вповнї приказ нунція і зовсім не їхати до Львова, бо і без нього зїхалоб ся там богато уніятів; рішив ся отже устроїти чисто уніятський синод або у Львові або десь в околицї. Право до сього давало йому бреве Урбана VIII. з 12 марта 1625 р.[1]): митрополит міг скликувати провінціональні собори (consilia) що чотири роки в довільнім місцї. Останнїй уніятський синод був в Кобринї 1626 р. найблизший по постанові бреве міг бути 1630 р., але митрополит був думки, що „чотиролїтє треба приймати не математично або метафізично, але морально" і рішив відбути синод при сїй нагодї. На синодї мала трактувати ся справа уніятських семінарів, бо деякі епископи не зложили ще на сю цїль ніяких датків[2]), і деякі біжучі справи.

Але переведенє такого синоду без православних компліку-

---

[1]) ч. I.

[2]) До датків на семінарі зобовязали ся уніятські владики на кобринськім соборі — Пелеш, Geschichte der Union т. II, с. 141—2.

вало ся через се, що нунцій не дозволив оголосити публично заборони курії[1]). Таку секретність надано забороні мабуть тому, щоби про се не довідалось правительство, яке в інтересі державного мира хотіло мати уніятсько-православний собор. Рутский признавав, що собор треба держати в тайні. „В нашім королївстві навіть богато католиків не веде себе досить по католицьки з св. апостольською столицею. Ми уніяти досить маємо досвіду з ними, терпимо від них по ріжних соймах, якби ми були бунтівники, що через унію не може дійти до мира в королївстві. А терпимо се і від духовенства, а навіть від самих епископів, над чим очевидно дуже треба жалїти. Знаю я, який спір про собор мав бл. п. нунцій Діоталєві[2]) з одним із перших, що вже помер, — хотіли тоді установити собор публичним законом, без дозволу й. святости і вже згодили ся і відчитано се між иншим публично в сенаті до ексорбітанцій і перевели б в екзекуцію, як би се приняли православні“... Таксамо і тепер могло прийти до закидів з боку правительства і католиків, не говорити вже про православних, і заборону треба було тримати в тайні. Відповідно до приказу нунція Рутский повідомив про се заряджене курії тільки трох епископів, полоцького, смоленського і галицького, які найскорше прибули до нього. З ними вів митрополит три дні нараду, бажаючи знайти якийсь вихід з тяжкої ситуації, — щоби заховати в тайні заборону і рівночасно не допустити до собору, — щоби не відбути собору з православними і про людське око додержати зобовязаня перед противною стороною. Але рішити ся на щось було не легко. „В тім тяжкім положеню поручили ми справу Господу Богу“... і рішили їхати до Львова, хоч нунцій і новим письмом не дозволяв їм взагалї навіть їхати до сього міста.

Аж у Львові знайшов ся вихід із небезпечної ситуації — а се при помочи кн. Александра Заславського, київського воєводи, що був визначений королївським послом на львівський собор. Рутский порозумів ся з ним зараз по приїздї і разом радили ся над тим, якби розвязати собор. За причину розвязаня брали очевидно се, що православні не ставили ся. В означений день, 28 жовтня 1629 р., Рутский мав в асистенції епископів

---

[1]) ч. 9, 10. Про се згадка і в реляції митр. Льва Кишки — Петрушевич Сводная гал.-рус. лѣтопись ст. 287.

[2]) Франческо Діоталєві, нунцій 1614—1621.

відправити на запрошенє архиеп. Прухніцкого торжественне богослуженє в латинській катедрі, — отже по сїм богослуженю королївський посол мав заявити, що його вислано до обох спорячих сторін, а що одна не явила ся, він не може сповняти уряду посольства; другий проєкт був зійти ся по обідї до замку, — там мав зложити Заславський свою заяву. З инших реляцій[1]) знаємо, що в катедрі ранком мав проповідь єзуїт Бембус, потім Рутский з униятськими владиками відправив торжественне богослуженє; для отвореня собору зібрали ся уніяти аж по полудни в замку, звідти двічи посилали до православного брацтва, вкінци зложив Заславський свою заяву і розвязав собор. Рутский у своїй реляції до нунція старає ся справу представити так, що сходини уніятів зовсїм не мали характеру синоду (в катедрі навіть крісел не було для епископів!), а промовчує се, що перед собором посилано до православних. „Ми справили ся коротко і розійшли ся“.

Православні не заняли супротив львівського собору солїдарного становища. Київський собор був розбитий і офіціяльних представників православя не вислано. Але до Львова приїхали православні з ріжних сторін очевидно з наміром брати участь в соборі. Так були делеґати виленського братства, кількох шляхтичів з Волини, дехто з Київа; вони навіть, по словам Рутского, зазивали львівського владику, щоби ставив ся на собор, але владика вчувши, що собор розвязаний, виїхав зі Львова. До Рутского зголосила ся шляхта і виленські братчики четвертого дня по соборі; мали вони інструкції на письмі (мабуть від виленського брацтва), а коли митрополит заявив, що собор розвязаний, виступили з закидом, що се стало ся malo dolo, бо уніяти не чекали на них до трох днів. Вивязала ся з сього дискусія, яку Рутский описує докладно; особливо богато говорено про патріярха, якому уніяти закидали кальвінїзм[2]). Православні мали бути дуже вдоволені з розмови і обіцювали богато „про правдиву і кріпку унію“ від імени мешканців Литви і Волини, — тільки за київських не відважували ся щонебудь прирікати. Спеціяльно близько ставив ся до уніятів кн. Олександер Пузина, який просив присутного у Львові Мелетія Смотрицького, щоби написав для православних лист до патріярха (по-

[1]) Жукович Львовскій собор l. c.

[2]) Реляція Рутського в основі годить ся з уніятською реляцією у Жуковича Матеріалы с. 24—26.

дібний, як він перше висилав до патріярха), щоби випробувати його правовірність. На прошене шляхти Рутский обіцяв перебути найблизшу зиму на Волини для пропаґанди унії.

З инших реляцій знаємо, що уніятські владики відправляли богослужена по православних церквах; Рутский додає до того, що уніяти старали ся виступати всюди, як найбільше пишно: „кождий з нас мав все що ціннійше з церковних апаратів і вибране з клира і музичного співу, — і так бачив Львів, як унія над схизмою благородно триюмфувала"... Але по словам Рутского, уніяти імпонували навіть латинському духовенству. Старий архиепископ Прухніцкий зі сльозами говорив, що дійшов вже до 70 року житя, а ніколи не знав, що щось такого знаходить ся між уніятами — і не повірив би тому, якби на побачив сього на власні очи! Прухніцкий дозволив Рутскому уживати у Львові архиепископських інсіґній — все несено перед митрополитом хрест; примушував іти при собі по правій стороні, приймав обідами і ин. Се було тим більше знаменне, що недавно перед тим латинська капітула у Львові відносила ся до Рутского ворожо і шукала нагоди, щоби розтягнути на нього юрисдикцію архиепископа[1]). Львівський собор, що починав ся для уніятів у дуже скрутній ситуації, скінчив ся несподівано корисно для них.

---

[1]) Пор. лист Рутского до нунція — ч. 9 (при кінці).

МАТЕРІЯЛИ.

1. *Бреве Урбана VII, Рим 12 марта 1625 р.* Папа дає дозвіл київському митрополитови скликати на другий рік провінціональний собор і уряджувати собори що чотири роки.

Vrbanvs papa VIII. Ad futuram rei memoriam. Sacrosanctum apostolatus officium humilitati nostrae per ineffabilem diuinae sapientiae prouidentiam commissum postulat, vt licet inter grauissimas multiplicesque apostolicae seruitutis curas super vniuersas orbis ecclesias iuxta pastoralis officii debitum inuigilemus, illis tamen peculiarem sollicitudinem impendamus, quae non solum in longiquis regionibus constitutae, verum etiam multis catholicae fidei hostium periculis expositae, ope atque opera sedis apostolicae iugiter noscuntur indigere. Hinc est, quod nos felici atque prospero ecclesiarum in prouincia rutena seu russa existentium statui atque gubernio, quantum cum Domino possumus, consulere uolentes de ven. fratrum nostrorum S. R. Ecclesiae cardinalium negotio propagandae in vniuerso mundo fidei praepositorum consilio, venerabili fratri archiepiscopo chiouiensi, eiusdem prouinciae metropolitae, per praesentes committimus et mandamus, vt infra annum proximum consilium prouinciale episcoporum, eorum scilicet, qui cum romana ecclesia tempore fel. rec. Clementis papae VIII. praedecessoris nostri vniti sunt, iuxta praescriptum sacrorum canonum nec non generalium conciliorum conuocet et celebret. Insuper quod finito concilio prouinciali infra annum, vt praescribitur conuocando et celebrando, extunc de caetero perpetuis futuris temporibus singulo quoque quadriennio simile concilium prouinciale, non minus vnius hebdomadae spatio duraturum, modo et forma praemissis conuocari et celebrari omnino debeat, apostolica auctoritate tenore praesentium perpetuo statuimus et ordinamus, — dantes plenam et amplam facultatem et auctoritatem eidem archiepiscopo nunc et pro tempore exeunti tempus et locum celebrationis consiliorum huiusmodi praefigendi et assignandi ac paenas sibi beneuisas episcopis legitime non impeditis ad consilia huiusmodi non venientibus, et qui venerint ante finem celebrationis conciliorum huiusmodi, absque eiusdem archiepiscopi licentia recedentibus, imponendi et infligendi, — decernentes praesentes literas validas et efficaces existere et fore suosque plenarios et integros effectus sortiri et obtinere, sicque per quoscunque iudices ordinarios et delegatos etiam causarum palatii apostolici auditores iudicari et definiri debere ac irritum et inane, si secus super his a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attenari, — in contrarium facientibus, non obstantibus quibuscunque. Datum Romae apud S. Petrum sub annulo piscatoris die XII martii MDCXXV, pontificatus nostri anno secundo.

Національний Музей у Львові рук. ч. 10759, ст. 32. **Копія з канцелярії Рутского, переслана нунцієви в серпни 1629 р. (пор. низше ч. 9).**

2. *Меморіял митр. Рутского для нунція* — без дати (початок 1629 р.) про підготовлене собору з православними.

Praeparatio ad synodum.

Nunquam fuit oportunitas maior trahendi schismaticos ad vnionem cum sancta romana ecclesia, quam nunc sit occasione indictae synodi, si ea bene peragetur.

Vt ea bene peragatur, implorandum est auxilium a Deo, procuranda congrua praeparatio ex parte nostra, auxilium et consilium petendum ab illis, qui illud dare possunt, disponendi animi schismaticorum, ut eo promptius ad synodum proficiscantur et eam nobiscum in charitate fraterna absoluant.

Quoad primum, rogat metropolita, ut Ill-ma ac Rnd-ma D. V. scribere dignetur ad utrumque prouincialem societatis Iesv huius regni, itemque ad superiores aliarum religionum, ut orationibus suorum hoc negotium Dei diligenter commendent. Prouincialis vero Poloniae ut patri rectori collegii leopoliensis peculiari ratione commendet, ut iuuent hoc negotium, in quo iuuare poterunt et nos indigebimus.

Quoad secundum, talis facta est a me ordinatio: sex controuersiae, quae nos separant ab inuicem, distributae sunt inter patres nostros ordinis S. Basilii, qui studuerunt theologiae, ut parati sint singuli pro singulis ad disputandum, si schismatici disputare uolent, et si nolent, ad explicandum illas et probandum ex sacra scriptura, conciliis, sanctis patribus et rationibus, in quem finem adducentur currus integri librorum schlauonicorum, graeci autem et latini Leopoli inuenientur. Singulis vero harum controuersiarum praesidebunt singuli episcopi nostri theologi, qui iam sunt assignati. Procurare etiam uolumus, ut ueniant nobiles vniti, itemque missi e ciuitatibus, qui contraponantur ingenti multitutidi tam nobilium, quam ciuium schismaticorum, quos turmatim eo uenturos speramus.

Quoad tertium, aderunt comissarii regii, palatinus chiouiensis[1]), qui suscepit iam hoc onus, deliberatur de aliis duobus, ut sint 3; aderunt etiam nonnulli nobilium latinorum, qui apti erunt ad persuadendum schismaticis nobilibus concordiam, ad quos omnes literae regiae ex utraque cancellaria dabuntur.

In quo porro consilio indigemus, istud est: Aliquot ab hinc annis a schismaticis insinuatum est, ut patriarcha nouus constitueretur apud Ruthenos in hunc finem, ut simplices, qui nihil aliud norunt, quam se debere subesse patriarchae, qualitercunque ipse crederet, adtraherentur ad sanctam vnionem et mediante suo patriarcha ad obedientiam summi pontificis; quod medium ego conuocatis ad me omnibus episcopis nostris, examinaui et sic decreuimus: licet metropolitae Russiae reipsa habeant priuilegia patriarchalia ab antiquo et nunc utantur illis, quod etiam confirmatum est a Clemente VIII. et ab aliis summis pontificibus, ita, ut

[1]) кн. Александер Заславський.

nihil illi aliud desit ad complementum iurisdictionis patriarchalis nisi solus titulus patriarchae, tamen quia apud uniuersam plebem schismaticam nomen hoc adoratur et glorificatur, non denegandum id ipsis, si urgebunt; tantummodo de modo instituendi dictum patriarcham difficultas remanebat, proposui ego hoc quibusdam piis et doctis theologis, qui dixerunt suam sententiam, et quia petii, ut darent in scriptis, dederunt, hanc ego misi Romam, ubi examinata est, sed nihil determinate responsum, licet urserim responsionem, hoc tantum scriptum, idque non ex professo sed ex occasione: faciant schismatici professionem fidei et Suam Sanctitatem scire, quid factum sit in ipsorum honorem et commodum; et tunc ego ultra indicto negotio non processi, nulla enim necessitas urgebat, sed quia nunc idem passim teritur ore schismaticorum, ut scilicet patriarcha constituatur apud ipsos, sicut est constitutus in Moscouia, petitur ergo in hoc informatio ab Ill-ma ac Rnd-ma D-ne. V-a, concedendum ne est hoc ipsis, si instabunt, supposito quod ille nouus patriarcha debeat facere professionem fidei et reddere obedientiam summo pontifici, sicut nunc reddit metropolita. Item desiderabunt ipsi, ut ad facilius trahendam plebem, praesertim autem kozakos, constituatur patriarcha unus ex ipsis, non ex nostris: et quia est inter illos Petrus Mohila, archimandrita chiouiensis pieczerensis, non ita pridem creatus, qui nepos est hospodari Moldauiae et potens opum, unde multum in eo momenti situm esse uidetur ad bene fundandam in uniuersa Russia et simul Moldauia et Valachia vnionem: is uidetur esse bene dispositus ad amplectendam fidem catholicam, eo quod sit anima bona, bis celebrat in hebdomada, quod ualde rarum est apud Ruthenos schismaticos, sobrius est, castus est, deuote absoluit sua, amans disciplinam religiosam, unde in monasterio ex 80, quos inuenit, remanent modo 18, sicut enim ipse insolentiam illorum ferre non potuit, ita ipsi regimen illius, hominem tantum non habet, studuit etiam humanioribus, loqui et scribere potest latine et intelligere sanctos patres, et est capax, dum ipsi aliquid explicatur. Si deprehendemus ista omnia esse uera et si iste consentiet in vnionem et faciet professionem fidei catholicae, primum priuatim, aliquot tamen testibus praesentibus fide dignis, — nonne concedere hoc illi debemus, si in hac synodo urgebunt ipsi? in hoc etiam informari cupio, ne opus sit tunc recurrere ad Ill-mam ac Rnd-mam D-m V.

Ad disponendos animos schismaticorum hoc necessarium esse uidetur, ut ante synodum et in synodo captemus benevolentiam ipsorum, non offendendo ipsos, et etiam si nobis non usque ad hoc commodum, ut feramus, uidebitur sustinendo tantisper, quin imo etiam commodum proprium, si quod occurreret et quod de iure nobis deberetur, relinquendo.

Et quia nunc occurrit causa, quam habent in curia de contrauentione mandatis regiis, quibus inhibebatur ipsis fabrica ecclesiae, rogo intercedere dignetur Ill-ma ac Rnd-ma D. V-a apud Suam Maiestatem et apud Ill-mum D-num Cancellarium, ut suspendatur ista actio propter has duas rationes: 1-mo, differendo ni-

hil ammittetur, 2-do, cum maiori sollicitudine procurabunt et ipsi uenire et alios trahere ad vnionem, existimantes per hanc solam uiam se posse esse liberos a paenis in interdicto regio contentis. Quae omnia iudicio et censurae Ill-mae ac Rnd-mae D. V-ae committo.

На останній стороні: Ill-mo ac Rnd-mo Duo Nuntio Aplico pro synodo leopoliensi Rutenorum.

Иншою рукою: Informatione sopra il sinodo dafarti da vniti e scismatici.

Нац. Музей як в., ст. 19—21. Меморіял з канцелярії Рутского — тимсамим письмом як лист митрополита з Білополя 4. XI. 1628 р. (ibid. c. 73).

3. *Посланє митр. Рутского,* Холм 6 мая 1629 р. — склик**у**є синод до Володимира.

Copia intimationis Synodi particularis vlodimiriensis.

Iosephus etc. Reuerendissimis archiepiscopis et episcopis, venerabilibus archimandritis et ihumenis monasteriorum, reuerendis protopopis et sacerdotibus ac vniuerso clero prouinciae nostrae metropoliae chiouiensis, haliciensis et totius Russiae, item illustribus, generosis et nobilibus status equestris, honorandis etiam dominis ciuibus ciuitatum S. Regiae Mtis ac vniuerso populo huius prouinciae, filiis humilitatis nostrae gratia et pax a Dno Deo et Saluatore nostro Iesu Christo. Nuncii terrestres ex Magno Ducatu Lithuaniae itemque ex palatinatibus chiouiensi, voliniensi et braclauiensi in his primis praeteritis comitiis regni supplicarunt S. R. M-ti, vt ad tollenda dissidia inter Rutenos ritus graeci concederetur ipsis synodus generalis pro vtraque parte dissidentium et proposuerunt locum huius synodi Leopolim, tempus autem 28 octobris, quam synodum generalem vt antecederent synodi particulares, pro nobis Vlodimiriae pro nona iulii, pro parte aduersa Chiouiae similiter nona iulii, vt tanto paratior vtraque pars ad synodum generalem venire possit, — quod quidem R. S. Maiestas beneuole concessit et a me, vt concederem et vobis hanc vtramque synodum intimarem, desiderauit. Nos uidentes hoc medium ad conciliandos vtrinque animos esse efficax, omnes tam status ecclesiastici, quam secularis ritus graeci, existentes per totam nostram eparchiam metropolitanam, sub regimine autem temporali S. R. Mstis Dni nostri clementissimi, inuitamus ad dictam synodum vlodimiriensem nona iulii et rogamus, vt quilibet hunc laborem libenter suscipiat pro salute animae suae et proximorum. Vt autem huic synodo Devs optimus benedicat et det felicem progressum et finem, rogamus omnes et singulos, vt ieiuniis, eleemosynis et omnibus aliis bonis operibus iuuent et promoueant hoc sanctum negotium, vt vnio ab omnibus Christi fidelibus pridem desiderata, in fide et charitate ad felicem effectum deduci possit, quam innotescientiam nostram, vt ad notitiam omnium deueniat, publicare debebunt protopopi et officiales nostri. In quorum maiorem fidem manu nostra subscripsimus et sigillo officii nostri obsignari cura-

uimus. Datum in solita residentia episcopatus chelmensis sexta mensis maii a. Dni 1629.

Нац. Музей рук. л. в. ст. 27—28. Копія вислана до нунція з канцелярії Рутского в серпни 1629 р. (пор. ч. 9).

4. *Лист православного духовенства до короля,* Київ 2 мая с. с. 1629 р. — про київський собор.

Copia literarum a schysmaticis spiritualibus ad Serenissimum.

Serenissime Rex Dne Dne Dne noster clementissime.

Fidelem ut subditi obedientiam, humilia obsequia et ima servitia S. S. R. M. Dno nostro clementissimo commendantes, supplicamus quotidianis praecibus nostris ad Deum T. O. M. pro Sua S. R. M., longaevos fortunatos praecautes annos una cum Serenissima Coniuge sacraque prole S. R. M. Dni nostri elementissimi, valetudinem, dominium supra inimicos regni victoriamque omnem, denique a Deo benedictionem in annos Nestoreos, prout fideles decet subditos, indesinentes exoratores, infimos decet servos, corde sincero praecamur.

Redditae nobis sunt literae credentiales a S. S. R. M. per nuncium suum Dnum Adamum Kisiel, congregatis pro synodo 9 iulii Kiioviae Civitate S. S. R. M. in ecclesia collegiata Deip. Virg. Mariae, quas cum debita reverentia prout fideles subditi, perpetui exoratores et infimi servitores S. R. M. acceptantes et pellegentes agnovimus S. R. M. nobis Ruthenis dissidentibus concordiam paterno precari affectu, pro quo solemnes gratias S. R. M. agimus; Deus Opt. M. gratiam hanc, quam S. Sua Maiestas nobis subditis indiquis exoratoribus et humillimis servis testificatur, in omnia saecula remunerare dignetur, confirmet thronum S. S. R. M., pro quo ut supplicavimus hactenus, ita supplicare non desistemus. Porro quomodo congregatio nostra inchoata sit, qualemve sortita finem, S. S. R. M. ex nunciis nostris, quos exinde mittimus facile intelligere poterit, non penes nos scilicet manere culpam, quod synodus haec non sit continuata, quod cum maximo nobis ferendum contigit dolore, a multis enim annis pacem in Ecclesia S. et concordiam a Deo donari optamus et ad S. S. R. M. totamque R. P. ab annis aliquot supra triginta quibuslibet in comitiis ardenter et humiliter supplicamus. Communes damus interim fidelia obsequia et humilia servitia nostra S. S. R. M. Dno nostro clementissimo. Kiioviae 2 iulii secundum antiquum calendarium 1629.

Нац. Музей лк в. ст. 110. Переклад пересланий нунцієви від Рутского.

5. *Протестація православного духовенства,* Київ 12 мая н. с. 1629.

Protestatio eorundem spiritualium.

Nos praepositi, omnesque a superiori ad inferiorem secundum ordinem ecclesiasticum totusque clerus, personae spirituales pro die 9 iulii anno praesenti 1629 per universalia S. R. M. Kiioviam ex

variis partibus regni ad celebrandam synodum in Ecclesia Collegiata congregati, protestamur die hodierna ./· 12 iulii, ab inchoatione Synodi die 4, unanimiter: Quod nimirum nos obedientes mandato S. R. M. cupientesque in nostra religione concordiam, pro qua continuae ad S. R. M. supplicamus, nobilitasque exorbitatur, hac intentione hunc in locum, ut synodum celebraremus, venimus, prout literis a S. R. M. per generosum D. Adamum de Brusiłow Kisiel reverenter acceptis propositioneque exaudita in nomine Dni synodare voluimus. Verum quia incolae palatinatus huius Kiioviensis et aliunde hunc partinentes, non adfuerunt, quos per integros 4 dies expectavimus, imo protestationem nobis a nonnullis ex palatinatu Kioviensi Owruci factam, contra synodum et nos celebraturos eam, quin imo contra personas, quae hanc synodum universalibus S. R. M. intumatam impetrarunt, autentice attulerunt, praecludentes nobis viam celebrandi synodum, dicendo id esse contra iura et libertatem, quod et plebs uniformi voce acclamabat, — nos igitur destituti personis ad synodandum et eligendum in nuncios pro generali, quoniam status nobilium de iure et libertate sua magis ad synodum pertinet, nos autem quoad ecclesiastica solum, praeclusam habentes protestatione facta viam, acclamante plebe contra, a celebratione synodi et consultationibus nostris supersedemus, — iterum protestando, nil defuisse ex parte congregationis nostrae, verum quia absentibus nobilibus et tali fabricata protestatione synodare non possumus, mittimus statim nuntios nostros ad S. R. M., hanc autem paratam promptitudinem nostram testificamur et protestamus. Cui protestationi nomine omnium D. Marszalcus noster manum suam subscripsit.

Нац. Музей як в. 110—111. Переклад пересланий нунцієви від Рутского.

6. *Доповненя до реляції Адама Кисіля* про православний собор в Києві в липни 1629 р.

Текст у Жуковича Матеріалы для исторіи кіевскаго и львовскаго соборовъ				Текст в рук. Національного Музея с. 85—100
ст.	8 рядок	1	з гори	Relacya iako...
ст.	9 рядок	7	з долу	ale s pewney consideratii takem tò vważył sobie tam, że
		6	„	Posławszy tedy mocno do Kiiowa czeladz sposobiono, żeby we dworku byli
		4	„	dowiedziawszy się зам. dowiedział się się
		1	„	Potym zabawiał się
ст.	10 рядок	1	з гори	Rzecze mi, iesli mu nie pomogę companij
		3	„	aż służbe pansko
		10	„	по słowy додати: iako życzy y na tym iest, aby ten synod odprawował się, iakoz...

ст. 10 рядок	11	з гори	szlachty
	14	„	władykowie, cleru tak siła było, że się w cerkiey nie zmiescały, namniey
ст. 11 рядок	2—3	„	inaczey, (owi do acclamatii zaraz) czemu poszedłem
	9	„	consulatie
	10—11	„	oswiadczyli się. Dnia iutrzeyszego mieli swą sami starszy schadzkę v oyca Boreckiego
	18	„	na Lwowskich posłow: poczeli oppugnować, daiąc ratie swoie, ktore są osobno concipowane. Po iego
	23	„	vniversały
	24	„	lubo to
	25	„	oppugnowali się
	26	„	podpisali
	29	„	zgodo
	31	„	nie przy
	34	„	oczekiwaiąc
	35	„	pozno kiedy
	37	„	Hospodarczykowi зам. Archymandarczykowi
	38	„	zapłakał, a ono drugi ze sztołka
ст. 12 рядок	2	„	był taky karany. Respons
ст. 13 рядок	8—9	„	y tenże mie żegnał Kr. Ie-o M więszuiąc długo fortunnego panowania a szczęsliwego panowania a szczewszyszemu (!) czasu y na vspokoienie wszystkich nas y synodowania. Iam tesz vczynił pożałowanie
	11	„	concessum
	14	„	narzekali, a drudzy, kturzy
	15	„	Po tym
	27—28	„	na sądny dniu sowewerszenniuiu (?) zapłatę wezmą[1]), iusz tak
ст. 15 рядок	7	„	to zas
	17	„	ziednoczenia
	36	„	ugode nie pogodzą się
ст. 16 рядок	9—10	„	O sobie tesz samym nam rozumiec potrzeba, dobrze actus (?) wszystkich rzeczy iest confidentia, opak diffidentia wszystko znosi
	11	„	z siebie y iuditiis (?) vocum
	12	„	płocha wezmie
	14	„	nec actius nec passiue
	16	„	A iesli co iest więcey

[1]) тут в рукописї поправки иншою рукою; сї поправки і низше в деяких місцях.

ст. 17 рядок 7 з долу kapłana, brat na brata następuie
5 „ y puczczeią
2 „ trawic
ст. 18 рядок 1 з гори do Boga
11 „ plasies (?)
12 „ in corpore mistico
ст. 18 Продовжене пропозиції Кисїля:

— — — — — — — — — — — — — — — — —

na te consuitacie cum sacratissimo senato iakoby wzdy tym exorbitatiom nas ustawicznie vspokoienie religiey naszey wołaiących imponere finem[1]) i iakoby wzdy nas poroznionych y rozdwoionych w ciele w one dawne ciało — — —[2])

Vczynił tedy Ie-o Krol. M. Pan nasz miłosciwy swoim w radzie swey tako ideam, że my wszyscy ludzie narodow ruskich iesteśmy iako bracia rodzaiu iedney familyiey, iednego domu, zaczym, iako gdy więc braci rodzonym do iakiego poroznienia przydzie, rzadko tam co dobrego albo nigdy mediator sprawic moze, ale nihil efficatius, nihil conducibilius nad to, gdy owi sami affecti swe odłożywszy, znidą się albo ziadą do kupy y zapytaią, za co przyczyna niechęci, kto dał anse komu, y tak in fraterna charitate prawdzie mieysce dawszy, arguat ieden drugiego, a potym serca zranione do oney spolney pierwszey nierozerwaney braterskiey przychodzą zgody y miłosci. Tak Ie-o Krol. M. Pan nasz miłosciwy z senatem swym, gdy nas formował y vwazał iako bracią rozrozniono, takim sposobem nałacnieyszy byc acces do concylyacyey narodu y religiey wszey byc naskutecznieyszy rozumiał, abysmy sie uczyniwszy amnistią, wszystkiego zapomniawszy tego, co się działo po te czasy, ziachac sie iusz do kupy mogli y tam ieden drugiemu, co kogo obeszło, przełożyc. A zatym za łasko Pańską invie, nodos ac rationes, iakobysmy, cosmy iedno byli zawsze, znowu iedno byli y te rozroznione — — —[3]) w tey lutniey cerkwie pańskiey do takiego conuentu y harmoniey przystosowane byc mogli, iakoby ona dawna y wdzięczna melodya wrocic sie mogła, a zatym wrociłby się pokoy narodowi naszemu a ozdoby błogosławieństwo panskie y wszystko dobre.

Ta była proposytia Ie-o Kro. M. Pana naszego m., na to y strony obiedwie przypadli, dlatego za spolno zgodo stron obudwuch Narodu Ruskiego Ie-o Krol. M. synody wprzod partykularne a potym generalne naznaczic raczył, ktore konstitucią czili uniwersałem miały byc publicowane. Iako miał consultacią swą o tym Ie-o Krol. M., tak consulto vczynic to raczył, że przez vniwersały publikował. Wiele przyczyn tego, ale ta nie mnieysza, że gdzie by ta iedna exorbitantia o religiey w constitucii byc miała y te synody do ułatwienia się ty exorbytantii: wszystkie exorbitantię[3]) per capita, iako są, offectowaliby Ich M. drudzy, aby bili vprząt-

---

[1]) в рук. fine. [2]) пропуск.

[3]) закінчення слів невиразні, можна читати wszystkich exorbitantią і инакше.

nieni, zaczym przyszłoby było I. Krol. M. tę rzecz swiątobliwe, nam pożądano, retardare; ale gdy przez vniwersały publikowac to raczył y słusznie, bowiem tez in volumen legum do constituciey łacniey te rzeczy służą, ktore są in facto, nizeli te, ktore in·fieri. Gdy Ie-o Krol. M. ta obietnica y vniwersałow tych apendix, że to wszystko potym constytucio aprobowane będzie y in perpetuum legum inserowano, zostaie tosamo, aby co tak pobożno intentio zawzięto iest, tak wielko y miłosciwą łasko Ie-o Krol. M. conceptum, nayrzetelnieyszy y nayszczęsliwszy skutek wziac mogło. Dlategoz Ie-o Krol. M. Pan nasz miłosciwy iako na tamten włodzimirsky synod iednego posła swego, tak mnie drugiego do WM moich m. oycow y panow zesłac raczył. A ze w credensie swoim zalecic raczył, iz nieco commissit fidei meae, nie chcącz vteschniac WM, summe vczyniełem propositij Ie-o Krol. M., ktore te są puncta:

Pierwszy, zebysci tu WM na[1]) tym parparticularnym synodzie wszystko to in tutinam wziąc raczyli, co rozni WM z[2]) stroną tamtą y tego summam vczynieli.

2. Zebysci WM sposoby y srodki naydowali, ktoreby sie do vspokoienia podac mogły.

3. Abyscie WM ludzie mądre y pobozne na synod deputowali walny, ktorzy de summa rerum vmawiac y to, co duch swięty zdarzy, za zgodą WM concludowac mogli.

Taz propositio, tez puncta Iego Krol. y tamty stronie dnia dzisieyszego proponuią się, a przy tym taka iest exortatio oycowska Ie-o Krol. M. do tamty strony y do WM, abyscie czas, ktorego sam Bog vzyczył na to y ten sposob, nad ktory doskonalszy wynalesc sie nie mogł do vspokoionia, tak od tamty strony, iako y od WM vprzymym sercem przyięte w chwałe Boga naywyszczego, w pokoy wiernych iego, a w pociechę Ie-o Krol. M. y wszytkiey rzeczypospolitey obroczone były. Ie-o Krol. M. z osobliwy panski swy łaski to wszystko, co maiestatowi iego nalezało, vczynieł, zesłał nas posły swoie, tam iednego, a tu mnie drugiego, posłał autoritatem et commodam securitatem tez ziazdu WM moich mosczиwych oycow y panow, chcącz miec y zebysmy potym vmieli dac sprawe, iako da Bog gorąco y iako rzetelnie w przedsięwzięty sprawie procedere będziecie raczyli.

Quod reliquum est, Ie-o Kr. M. w taki sprawie ad proponendum tylko nalezy, lecz ad disponendum sama łaska y dar ducha swiętego, ktorego iako obecnym w tym conssesie Ie-o K. M. byc rozumie, tak praecatur, aby on sam consilia WM dirigował, w nich sczesczeł y ku naywiętszy chwale panski, ku ziednoczeniu wiernych, ku pociesze Ie-o K. M. pana naszego miełosciwego y wszytki rzeczy pospolitey błogosławieł.

Нац. Музей як в. с. 85—100. Копія переслана нунцієви від Рутского 27 липня 1629 р. (пор. низше ч. 8).

---

[1]) в рук.: ta. [2]) z пропущено.

7. *Лист Адама Кисїля до митр. Рутского,* Горевицї 14 липня 1629 р. — про київський собор.

Copia literarum Dni Nuncii S. R. M. ad Illm Mitropolitam Russiae.

Non mediocriter tum gavisus sum, cum devenit mandatum S. R. M. Dni nostri clementissimi ad notitiam meam, considerans, in quam gravi negotio fidele obsequium meum praestare S. R. M. debuerim, sed non minus illud me consolatum est, quod me Sua Illma Dna-o elegerit, imo consecraverit in hoc obsequium Ecclesiae Dei, quod spectare debebat ad gloriam divinam et contentationem expectationis omnium Illmarum SS. Dno-um. Quae mea hoc in negotio synceritas, diligentia, alacritas, fidesque fuerint, quosque tentaverim modos, ita ut nullus restaret, Deus mihi est testis. At prout omnium vota alio declinaverint et quomodo synodus Kiioviensis non steterit, lugubratam facio relationem meam Suae Illmae D., quam separatim una cum literis ex illo conventu ad Serenissimum mitto, ipse lassatus, ut citius, quid actum sit, deveniat. Nec ad suam R. M. nec ad Illum Cancellarium quisquam scribo, praesertim cum non habeam, circa quae se digne serenissimi occupent oculi, cum spe frustrati intentum finem non simus sortiti. Illud tantum unicum restat, quod ad me suppliciter petitur, ut per Suam Illam Dno-em solicitudinem hanc meam in praesenti negotio, in futuris vero fidem et alacritatem Suae R. M. commendata obtineam. Prout et post hac notum erit Suae Illmae Dominationi nec sine invidia nec sine expensis aream me illam conscendisse; loco enim nobilium salutari debebam kosakos, quod caute fieri debuit, nilque in causa est, quod Synodus haec non sit celebrata, prout Deus in caelo est, nisi quod celebranda Kijoviae demandata sit. Sub iuramento enim de spiritualibus hoc dico et refero Suae Illmae Dno-i, seniores omnes, universum denique clerum, paucis exceptis, avidissime eam celebrare voluisse. Sed cum ex una parte nobiles (qui in hoc palatinatu, bona pace eorum dixerim, feracissimi sunt), cum protestationibus, ex altera kosakos cum frameis viderent, quisque sibi consulere debuit. Quod totum ex relatione missa in scriptis Sua Illma Dna-o facile intelliget. Ego autem ad ulteriora feliciora obsequia ecclesiae D. et Suae Illmae D. in eadem permanens alacritate, me cum servitiis meis gratiae Suae Illmae D. commendo quam plurimum. Datt. de Horewice 14 iulii 1629.

Suae Illmae Dno-is servus ad viam paratus.

Adamus Kisiel.

Нац. Музей як в. ст. 100. Переклад канцелярії Рутского, пересланий нунцієви (пор. ч. 8).

8. *Лист митр. Рутского до нунція Санта Кроче,* Білополє 27 липня 1629 р. — про київський собор.

Ill-me ac Rnd-me Dne Dne colend-me.

Ante aliquot dies scripsi literas ad Rnd-mam ac Ill-mam Dnationem Vram, significando de synodo nostra vlodimiriensi[1]) et

[1]) лист невідомий.

puncta eiusdem synodi misi ad ipsam per patres Iesuitas lublinenses, qui debebant transmisisse ad patres suos Varsauiam. In iisdem literis in pagina sequenti scripsi summum illorum, quae mihi allata erant Chiouia ex synodo schismaticorum: acta pon — — —[1]) huius ipsorum conuentus tum polonica, quam ex polonico versa in latinum debui mittere quamprimum. Nunc quia iam parata et descripta sunt, mitto[2]). Ex quibus intelliget Ill-ma ac Rnd-ma Dna-o V-ra de statu rerum apud ipsos; qualiter affecti sunt erga vnionem, quod in nullo articulorum hucvsque inter nos controuersorum faciant difficultatem, excepto primatu papae, sed de hoc quoque[3]) perplexe loquuntur, cum terminis implicite et explicite, agnoscentes implicite, non agnoscentes explicite, patet ex hoc scripto, quid autem intelligant, coniicere haud difficile erit, quod volunt suum patriarcham, cui si obedient, implicite agnoscent primatum papae, a quo ipse accipiet hanc dignitatem. Si ita est, non procul sunt a nobis. Sed ista verba suspensum me reddunt, et hanc explicationem meam in dubium reuocant: quovsque guttula sanguinis ruteni etc[4]). Tamen animus bene sperare de illis iubet, quia verba admittunt hanc meam explicationem. Opus ergo est nobis congressu publico cum illis synodo scilicet; et quod hunc conuentum suum sine vlla causa rationabili dissoluerunt, digni sunt maxima reprehensione a Sua Maiestate, quando venient nuncii ipsorum, venire autem debebunt. Putarem etiam opus esse consilio dominorum senatorum residentium, quomodo Sua Maiestas in posterum in comitiis se gerere debebit cum schismaticis, quando petent, vt petere solent, pacificationem religionis suae. Incolae palatinatus chiouiensis prohibuerunt suo metropolitae, ne celebraret synodum et metropolita non celebret etiam si nobiles ex allis palatinatibus in qualicunque numero venerint, spirituales autem illorum in maximo numero confluxerant; vnde timeo, ne sit istum ars huius pseudo-metropolitae, qui nuncio regis semper dabat bona verba, contrarium autem re ipsa faciebat. Ego certe nihil ipsi credo, licet autor harum scripturarum, qui officio nuncii regis fungebatur in hoc conventu, valde commendat illum. Synodus tamen illis etiam in extraordinariis comitiis, qualia scilicet proxima futura sunt, concedenda erit. Sed synodi particulares antecedentes illam poenitus negandae. Satis errorum, quod et haec concessa fuerit. Iam quod attinet ad synodum indictam leopoliensem, nos vniti ibimus ad illam, licet schismatici non venient, nisi aliter Dno Palatino Chiouiensi[5]), qui legati regii munus in hac synodo obire debet, vide-

---

[1]) видерто

[2]) Пор. ч. 7 і Нац. Музей рук. ч. 10.759, ст. 85—100 і 101—116.

[3]) можна читати quam.

[4]) Се відносить ся до реляції Кисіля: Takze de primatu. Hic nodus, poki kropla iest krwie ruskiey, chiba przez omnipotentiam divinam, sposobem podobnym zadną miarą explicite, excludowawszy patriarchy, nie oddadzą Romano pokłonu — Жуковичъ Матеріалы ст. 14.

[5]) кн. Александер Заславський.

bitur, ad quem iam expediui literas, et acta huius conciliabuli. Rationes istae me mouent: habebimus in quo condemnemus ipsos, tam publice in comitiis, quam extra comitia in priuatis congressibus, quod ipsi petierint synodum a rege et republica, huic petitioni suae subscripserunt et chyrographus ipsorum apud me est, rex concessit non tantum synodum, sed etiam locum, qualem ipsi elegerunt sibi, et postea illuserunt Serenissimo Regi et toti regno. Obiicient quod vniuersalia non sint scripta vigore comitiorum. Sed tantum auctoritatis regiae, responderi potest, nihil desiderari, quominus vigore comitiorum ista vniuersalia emanaste intelligantur. Nuncii terrestres petierunt quin imo, quod non facient in aliis comitiis, suae petitioni subscripserunt, senatus assensus est et rex confirmauit. Obiicient secundo: se petiisse et obtinuisse synodum pro pacificatione nobiscum, non pro vnione cum s. romana ecclesia, — quasi vero esse nobiscum vera pax poterit, nisi sit vnio cum ecclesia romana.

Mitto etiam exemplar polonicum et literas meas ad Ill-mos tam Cancellarium quam Vicecancellarium regni, cum enim non sciam, vter ipsorum sit penes curiam, propterea ad vtrumque scripsi. Iubeat, quaeso, Ill-ma ac R-ma Dna-o V-a ipsi tradi, vt informentur de hoc negotio et informent Serenissimum Regem: sed tutius erit et maioris autoritatis, si ipsa Ill-a ac Rnd-ma Dna-o V-a istas partes assumpserit et Suam Mtatem proprio ore informauerit.

Praeterea etiam atque etiam rogo, vt hunc nobilem Adamum Chisiel, qui officium nuncii regis sustinuit in illo conuentu chiouiensi, commendare dignetur Suae Mtati, certe dignus est commendatione, cum labore enim et sumpta adhibendo numerosam familiam, nec sine periculo aliquo vitae suae et cum industria functus est ist officia, prout ex ista relatione illius facile colligere poterit Ill-ma ac R-ma D. V-a et in posterum potest esse nobis utilis, quia est magnarum partium apud ipsos et habent ipsum pro suo et propterea credunt ipsi omnia, cum tamen interne sit vnitus nobiscum, licet nondum externe. Si vel Ill-mus Cancellarius scriberet ipsi, quod iste labor gratus fuerit Suae Maiestati, promptiorem ipsum redderet ad praestanda plura. Cum archimandrita agere de hoc, de quo cum Ill-ma ac R-ma D. V-a egi, non est visum quibusdam nostris, vt agamus per illum senatorem, ad quem Ill-a ac R-ma D. V. dedit literas, sed per palatinum chiouiensem, qui vt speramus ibit Chiouiam. Omnino videntur esse iacta bona fundamenta, si non progrediemnr ultra, ipsimet detrimus nobismet ipsis, et culpa non vacabimus. Qualem resolutionem obtinebo ab Ill-mo Palatino Chiouiensi, faciam certiorem Ill-m et R-mam Dnationem V-am. Cui me meaque omnia cum debita submissione subiicio. Datt. Bialopoli d. 27 iulii a-o 1629.

Ill-mae ac Reu-mae D. V. humillimus seruitor
Iosephus Velamin Rutschi Metropolita.

Licet habeam facultatem viuae vocis oraculo ab Ill-a ac R. D. V-a publicandi meum praesentem iubilaeum, tum quia cum ma-

iori consolatione esse videtur, vt veniat ab Ill. ac R. D. V-a charta cum subscriptione manus eiusdem, propterea rogo: puto tamen terminum huius iubilaei nondum expirasse.

Нац. Музей як в. ст. 81—82. Автограф.

9. *Лист митр. Рутского до нунція*, без дати (серпень 1629 р.) — про відкликане львівського собору.

Ill-me et R-me Dne Dne Col-me.

Mandata S. D. N. et S. Congregationis de propag. fide cum debita reuerentia accipio et illa fideliter et prompte exequi Deo adiuuante uolo. Cum scismaticis synodum non celebrabimus, sed nec nuntios ab illis ad nostrum conuentum admittemus: proponere tamen nostra humiliter Dno et Patri nostro Ill-ae et R-ae Dnioni V. tenemur.

Ab annis forte plus quam decem ad instantias scismaticorum, quas ipsi in comitiis regni generalibus contra vnitos et vnionem faciebant, respondebatur aliud medium ad componendas dissensiones cum vnitis esse non posse, quam conuentum utriusque partis in unum locum, ut[1]) una pars alteri dicat suas offensas et uicissim audiat et ab obiecta respondeat. In singulis fere comitiis hoc agitabatur et taliter respondebutur. Scismatici nunquam acceptabant hoc medium, nunc in his ultimis comitiis cum admiratione omnium acceptarunt, ad quod consensit missus a nobis archimandrita[2]) supponendo S. Stem et eius P. Sedem pro rato id habituram, ex eo, quod id toties agitatum iam fuit, et assenserant Ill-mi Dni Archiepiscopi, imo ipsi hoc proponebant scismaticis, dum ex commissione comitiorum negotium hoc inter nos et scismaticos peragebatur in ipsorum palatio, scientibus Ill-mis DD Nunciis Aplicis, qui sub id temporis erant in regno, unde et ego in hac eadem sententia fui; in hoc tamen acculpabam archimandritam, quod de hoc negotio, quando tractabat, maxime uero quando finem imponebat, cum Ill-ma ac R-ma Dn. V. intime non consulerit et ex illius sententia non fecerat, quae facienda erant. In hoc conuentu utriusque partis non debebant examinari articuli fidei, sed nos vniti debebamus probare illos scismaticos ex sanctis conciliis ex sanctis Patribus, maxime uero, quod illos plurimum conuinceret, ex libris nostris ecclesiasticis, ex quibus legimus et canimus in ecclesiis tam nos, quam ipsi.

Conditiones uero vnionis uel concordiae nobiscum, si ab ipsis proponerentur, nequaquam a nobis concederentur, nisi consulta S. S-te, ad quam pertineret approbare uel reprobare in hac uel illa forma, nos enim ad nutum S. S-ti Dno nostro clementissimo sicut semper antea fuimus, ita tunc essemus obedientissimi. Intimationem uero synodi, qualem feci[3]), mitto Ill-mae et R-mae D. V.,

[1]) в рук. et. [2]) Йосиф Баковецький, жидичинський архимандит.

[3]) В паперах нунція знаходить ся тільки копія посланія, котрим скликуєть ся володимирський собор — ч. 3.

prout iubet; item mitto copiam breuis aplici[1]), quo non tam conceditur mihi, sed et praecipitur quolibet quadriennio conuocare synodum omnium nostrorum episcoporum et nunc post ultimam synodum cobrinensem[2]) canonice celebratam iam ferme est quartus annus, vigore igitur huius concessionis conueniemus siue Leopoli, ubi fit praeparatio, siue alibi, ne frustra ueniant episcopi et alii ecclesiastici, qui a 200 milliaribus polonicis, quorum quodlibet 3[3]) ad minimum milliaria italica continet, uenient, erit nam talis Polocia, Smolenscia et meus coadiutor, religiosi etiam ex diuersis monasteriis nostris, quos auertire ab hac uia ferme est impossibile, cum iam duo menses restent ad tempus designatum pro synodo, duabus nam septimanis conuenire debebunt ad locum, qui 20 milliaria distant Leopoli, ubi et ego ero, et alii episcopi Volliniae, ex tunc aperiam ipsis hoc mandatum S. S. et ad effectum deducam. Iam uero synodus, quae ex praescripto breuis apostolici debebat celebrari, anno sequenti promittitur, haec erit pro illa, cum etiam quadriennium non mathematice uel metaphisice, sed moraliter accipiendum esse arbitramur. In hac synodo maxime tractabitur de seminario, quia aliquot episcopi necdum uel unum ternarium[4]) dederant, et aliqua, quae occurunt necessaria inter nos ipsos.

Hierosolimitanus ille pseudopatriarcha, qui commorat in Valachia, uenit fugiens tyrannidem turcicam, non uocatus a scismaticis, quin imo sub haec tempora uenerat Chiouiam metropolita Anchiali Graecus, non est admissus a scismaticis, dicentibus: turbas hic excitatis, quando uenitis, propter quas multa postea ab apostatis (nos tali dignantur nomine) patimur, cum iactura rerum nostrarum.

Licet enim scismatici Leopolim non uenient, nuncii tamen illorum dicuntur uenturi, prout nihi ante aliquot dies ex Vollinia scriptum est, sed nos illos non admittemus, solum inter nos nostra agemus, et pro hoc intimabitur synodus uiua uoce, per scriptum enim iam non potest, ut dixi. Puto ergo, quod satis fiet plene mandato S. S-tis, quando ita fiet. Haec quoad praesentia.

Iam in futurum si in comitiis proponent uel scismatici ipsi, uel ordines regni synodum tamquam medium ad vnionem universalem Ruthenorum, uidendum est Ill-mae et R-mae D. V., quid facto opus sit, ego putarem supplicandum esse, ut hoc ante tempus nobis concedere dignetur, antequam proponetur in comitiis, ut liberius tam nos, quam Ill-ma et R-ma D. V. habendo iam talem facultatem cum aduersariis agere possimus. Securissima sit S. Sedes apostolica de nobis filiis suis quod fideliter nos geremus trahendo illos tantum ad sanctam unionem, non examinando puncta uel conditiones illius, quia hoc esset in dubium uocare ea, quae consilio oecumenico florentina sanctissime conclusa sunt, et tot

---

[1]) Бреве Урбана VIII з 12 марта 1625 — ч. 1.
[2]) Синод в Кобрині 1626 р. [3]) чи 5.
[4]) останні слова дуже нечиткі.

decretis summorum pontificum, sed aperiendo non uidentibus oculos, monstrando libros Ruthenos, legendo, explicando, spiritus sanctus daret lumen ad intelligendum ea et efficacius ista proponi praesenti in unum congregatis, quam hinc inde dispertis, proponere igitur id dignetur Ill-ma et R-ma D. V. S. Congregationi de propaganda fide.

Illa, quae acta sunt in conventu scismaticorum chiouiensi, accurate descripta iam ante octo dierum misi Ill-mae et R-mae D. V.[1]) et simul exemplar polonicum ad Cancellarium Regni; direxi enim ad domum professam Societatis Iesu et Patrem Praepositum illius, adiunctis litteris meis, ut diligenter transmittat, ibidem scriptae sunt binae litterae ad Ill-m Cancellarium et Vicecancellarium Regni, nescio enim uter illorum modo sit in curia[2]).

— — — — — — — — — — — — — — —

De inhibitione S. Congregationis Synodi cum scismaticis silentium seruare, quod Ill-ma et R-ma D. V. iubet, seruabo diligenter, et rationabiliter seruandum est, quia in nostro regno licet catholici multi, cum S. Sede Apostolica gerunt se non satis catholice, dum putant sibi licere omnia. In quosque certe nos vniti habemur experientiam, patimur enim ab illis in singulis comitiis, ac si essemus seditiosi, quod propter vnionem non possit esse pax in regno, et ista patimur et ab ecclesiasticis et ab ipsis, quod certe ualde dolendum est antistitibus. Scio ego, quale certamen fecerit sanct. record, nuncius Diotaleuius[3]) cum uno primario, qui iam mortuus est, de synodo, quam tunc lege publica stabiliri uoluerunt sine facultate S. S-tis, et iam consensum inter alia ad exorbitantias publice in senatu lectum erat, quod et ad executionem ducerent, si scismatici acceptassent.

Scribere ad Ill-um Archiepiscopum leopoliensem pro fauoribus nobis praestandis non puto esse necessarium, quia iam misimus unum ex nostris archimandritis cum litteris meis, licet ipsum non inuenit, sed in capitulo pleno dedit illas litteras et alias ad capitulum, hicque ipsi captant occasiones extendendi iurisdictionis supra nos, et licet ab Ill-ma et R-ma D. V. caute scriberentur illae litterae, quibus potius significaretur nos immediate subiectos esse S. S., quam ut inde putaret se aliquid habere supra nos ex eo, quia est metropolitanus in ritu latino; tum quia praesentem illam priuatam synodum nostram, de qua supra, si ita uidebitur coepiscopis meis, absoluemus in aliquo alio propinquiori loco et non Leopoli et propterea non erunt necessarie tales litterae[2]).

— — — — — — — — — — — — — — —

Humilis seruitor
Iosephus Velamin Ruski, metropolita Chiouiensis totiusque Russiae.

Нац. Музей як в. ст. 117—120. Копія канцелярії нунція. Про дату див. висше у вступі.

---

[1]) пор. ч. 8.
[2]) Пропускаємо уступи листа не звязані зі справою собора.
[3]) Франческо Діоталєві, нунцій в Польщі 1614—1621.

10. *Лист митр. Рутского до нунція*, з під Луцька 10 листопада 1629 р. — про відкликане львівського собору.

Inhibitionem Ill-mae ac Reu-mae D. V. de non celebranda communi synodo cum schismaticis acceptauimus cum debita obseruantia et executioni mandauimus; tres autem erant episcopi, polocensis, smolenscensis et haliciensis, quibus eam comunicaui, publicare uero omnibus non sum ausus, quia id literae Ill-mae ac Reu-mae D. prohibebant, in quibus id continetur, ut duobus uel tribus episcopis, quibus mihi uisum fuerit, comunicarem, quoniam autem hi primi uenerunt ad me, his significaui. Satisfactum ergo fuit ad amussim omnibus punctis dictae intimationis, quam manu mea subscriptam[1]) remitto Ill-mae ac Reu-mae D. V., prout ipsa uoluit, ut extaret scilicet[2]) in futurum haec nota, synodum cum schismaticis communem a S. Sede apostolica prohibitam celebratam non fuisse.

Erat in ultimis Ill-mae ac Reu-mae D. V. literis, ne Leopolim etiam adiremus ad totaliter extinquendam memoriam dictae synodi communis, hoc etiam libenter fecissemus, licet in contrarium euidentes rationes necessitatis, ut iremur, habuimus. Sed quia non peruenerunt istae literae ad me nisi 4 8bris, in quo habeo testem fidelem Ill-rem D-m Ioannem Danilouitium thesaurarium curiae, a quo illas accepi, ad effectum deduci non potuerunt, tantum nam hos tres episcopos prohibere potuissem, qui ueuerunt ad me, cum quibus etiam deliberationem institui ferme triduo, alios nequaquam, multo minus archimandritas, igumenos, protopopos et alios, qui per diuersas uias tendebant Leopolim; venissent ergo isti Leopolim, quo nisi ego etiam uenissem, magna oriretur turbatio inter illos, et non tantum inter hos, sed etiam inter saeculares nostros, quibus ego causam absentiae meae explicare non poteram, hoc nam mihi iniunctum literis Ill-mae ac R-mae D. V. fuit, ut duobus tantum uel tribus episcopis aperire, sed et isti ut haec secretum apud se haberent, aliis non panderent, praeterea schismaticis id erat praenecessarium ad calumniandum nos publicae in comitiis regni, et priuatim in conuentibus nobilitatis particularibus, per ipsos non stetisse, sed per nos, ne fieret synodus, illi nam comparerent cum plenipotentia a suis antesignanis et nobis absentibus facere ipsis contra nos liceret, quidquid liberet, cum magno damno S. Vnionis, quod totum ab vniuerso regno et a Ser-mo Rege nobis imputaretur, quod non uenimus. In istis ergo positi angustiis rem commendauimus Dno Deo et conclusimus, ut iremus Leopolim, et ibi non tantum non celebraremus ullam synodum communem cum sischismatici, quod prohibebat nobis dicta inhibitio, sed nec nostram particularem, quin imo prima die synodi interimeremus synodum, quod etiam factum est tali modo:

---

[1]) Сей акт не заховав ся в сім збірнику; про висилку його згадка ще в листї Рутского з 3. III. 1630 р. (Рук. Нац. Муз. ч. 10.759, с. 137).

[2]) Перечеркнено.

Veni die sabbativo Leopolim et uisitato primum Ill-mo D. Archiepiscopo Leopoliensi statim postea adii Ducem Alexandrum ab Ostrog Zaslauiensem, palatinum chiouensem, qui assignatus erat, ut legationis munus a Ser-mo Rege ad synodum obiret. Cum hoc constitui, ut quandoque pars adversa non uenit, nulla solemnitas synodalis celebraretur, sed uel in ecclesia cathedrali Leopoliensi, — in qua ego sacrum pontificale cum assistentia omnium episcoporum nostrorum inuitante ad hoc Ill-mo D. Archiepiscopo[1]) postridie, quod erat 28 octobris celebraturus eram, — finito sacro dictus Ill-mus Dux diceret ad nos se esse missum ad partem utramque Rutenorum, quarum altera quam non compareat, se legationis munere fungi non posse, uel ut conueniremus in castrum statim finito prandio, et ita factum est, ibi nequidem consedimus non tantum synodaliter sed nec politice, hoc est, nulla sedilia pro nobis et episcopis erant parata tantum autem id studio factum est, ne appareret ulla forma exterior non tantum synodi, sed nec simplicis conuentus; ibi breuissime nos expediuimus et discessimus, schismaticis tunc in sua confraternitate consultantibus, quod postridie faciendum ipsis esset, sed quam praeter spem ipsorum conuentus dissolutus est, nihil tentarunt apud nos, nisi post triduum, cum superuenit confraternitas vilnensis schismatica et nonnulli ex Vilhinia nobiles eiusdem farinae, miserunt arcitum pseudoepiscopum leopoliensem schismaticum, qui uenerat quidem Leopolim, ut in synodo compararet, sed quando audiuit eam esse dissolutam, discessit, hunc ipsi reuocare conati sunt, sed frustra; chiouienses etiam nonnullos nobiles nomine suo miserunt, sed nec hi apud nos comparuerunt. Nos autem singulis diebus hi et illi religiosi inuitabant ad celebranda sacra in ecclesiis illorum, quod libenter nos faciebamus, habuimus nam nobiscum quiuis praeciosiora in apparatibus ecclesiasticis et selectiora in clero et in cantu musico et ita uidit Leopolis unionem de schismate nobiliter triumphantem. Quarta die accesserunt me in hospitio meo nonnulli nobiles et confraternitas vilnensis schismatica, declarando, quod missi sunt ad synodum, congregaui in hospitium meum omnes nostros episcopos, qui erant numero octo, ego nonus, archimandritas praeterea, alio statu ecclesiastico relicto, sed et hi congregati erant in alio[2]) consulto, propterea, ut uiderent schismatici non esse talem paucitatem ecclesiasticorum apud unitos, qualem ipsi ansumabant; his ita congregatis signaui, ut uenirent schismatici et uenerunt, proposuerunt se habere literas ad nos; respondimus, si habent ad aliquem ex nobis, ut darent, si ad synodum, ad nos non pertinere, quia haec hodie apud nos non celebratur, nec celebrabitur amplius. Instabant id esse factum a nobis malo dolo, quod ad triduum non sustinuerimus, expectando illos, qui e tam longiquis regionibus ueniebant; respondimus, nec nos e propinquo uenisse, sed etiam aliquos prout Smolenscenses, qui 200-m milliariorum spatium conuenti sunt, praeterea ipsos in suo conuentu chiouiensi protestatos fuisse, quod

[1]) Андрій Прухнїцкий (1614—1633 р.). [2]) alteri? — нечитке.

ad synodum leopoliensem uenire non uellent. Dixerunt superesse synodum, quia adsunt omnes episcopi Russiae; respondimus hoc non sufficere ad stabiliendam legitimam synodum et probatum. Rogarunt igitur, ut amicabiliter hoc et non synodaliter possent agere nobiscum. Super hac re deliberauimus, tandem de communi consilio respondimus, quod amicabiliter audire illos uolumus. Petierunt in aliam differi diem, iam nam erat uespera; delatum est. Conuenerunt alia die, petierunt iterum, ut literas ad nos scriptas acciperemus; iterum respondimus sub eadem conditione, prout supra. Voluerunt, ut chartam ab ipsis, qua ipsis miserunt scriptam et subscriptam, in qua continebantur puncta instructionis, acciperemus; non accepimus, sed ut ipsi oretenus explicarent, concessimus, in qua altercatione, qua nonnihil temporis insumptum fuit, et ipsos iam tendebant mora, recitarunt ex charta, in qua praeter alia, quae nullius erant ualoris, continebantur ista duo: 1-m Vt intelligerent inclinationes et affectus nostros, interim tamen nihil nobiscum tentigerent, sed ad suos referrent. 2-o Ipsis uideri esse medium efficax ad faciendam vnionem ad inuicem, ut patriarcha constantinopolitanus in persona sua ueniat et consiliaret dissidentes. Respondimus quoad primum nos mirari, quod errent in primis principiis, quod putent synodos innisi autoritati humanae et non diuinae, ut seculares et pauci ecclesiastici, quales sunt illi, miserunt ipsos, disquirant de rebus synodi, examinent et tandem probent uel reprobent, quae probanda uel reprobanda ipsis uiderentur; licet autem hic non sit synodus, esse tamen episcopos, quorum dicta et facta nequaquam subiacet censurae talium hominum. Quoad 2-m fusissime et prout nobis uisum fuerat sufficienter sed et efficaciter dictum fuit, ut nihil respondere potuerunt. Patriarcham praedictum huc uenire non posse 1. propter Turcam, qui hoc non promittet tanquam rem nociosam, ut ipse arbitratur, statui suo, item 2. propter regnum hoc, quod propter similem causam non promittet et tanto magis, quod in experientia probatum fuerit aduentum patriarcharum orientalium in hoc regnum nunquam pacem, semper autem turbas nobis reliquisse, quod probauimus exemplo duorum Ieremiae et Theophanis, qui nostro tempore fuerunt; tandem 3 propter ipsum negotium: patriarcham scilicet esse haereticum caluinistam, quomodo ipse conciliabit nos; nostra nam conciliatio in hoc consistit, ut uniantur cum ecclesia romana, a qua haeretici in infinitum dissident. 4. Notum esse caluinistis huius regni ipsum esse caluinistam, si ueniet ipse, confluerent ad ipsum et promouebunt suam haeresim. Item nequam ille facile induret tamen[1]) ex eo, quia patriarcha, si non omnes Rutenos, saltem maximam partem, qui simplices sunt, ad amplectendas haeraeses tanquam dogmata fidei et ita faciet omnes caluinistas. Ipsum ferme 100 iuvenes misisse pro studiis in Angliam et Germaniam et de hoc triumphare Dnum Palatinum belzensem haereticum. Postremo, quod obest unioni, prout hoc est, nos nunquam concessuros imo

[1]) ? — нечитке.

hoc illos debere scire, quod omnibus modis et uiis impediemus tale medium. Nos autem haec media ad faciendam unionem ipsis proponere, ut acceptarent concilium florentinum tanquam oecumenicum, quod fecit perfectam unionem, in quo fuit Isidorus Metropolita Russiae et acceptatum fuit ab omnibus in Russia. Vel si explicationem uel probationem eius, quae continentur in decreto vnionis dicti concilii requirunt, nos facturos hoc libenter in omni loco et tempore et cuiuis illorum, si autem uolent, etiam nunc. His finitis solemniter nobis gratias egerunt, quod tam suauiter egerimus cum illis, et non taliter prout de nobis sparsum erat, quod scilicet cogere illos uiolentis nescio quibus mediis uellemus, et sic contenti discesserunt a nobis, multa nobis promittentes de uera et solida unione Rutenorum, qui in Lituania et in Volhinia sunt, exceptis chiouiensibus, de quibus nihil audebant promittere, hoc tantum adiiciebant, ne uiolentia aliqua ex parte nostra huic tractationi admitteretur, quod libenter promisimus; rogarunt, ut manerem per hunc annum in Volhinia, promisi me mansurum per hyemem et Ill-mus Dux Zaslauiensis palatinus chiouiensis promisit mihi prouisionem. Venerunt postea nonnulli ipsorum de nocte ad nos, quod forte ter accidit, agebant nobiscum cum gustu, ego et omni genere humanitatis conabar deuincere ipsos, in meum nam hospitium ueniebant; significarunt nobis, quod resciuerint iam a Rutenis Leopoliensibus, qui frequenter solent esse Constantinopoli, patriarcham esse caluinistam, uolunt scribere literas ad ipsum nomine omnium Rutenorum, qui sunt in regno Poloniae, similes illis, quos scripsit R-mus Meletius[1]) ante triennium, quarum exemplar transmissum et Romam et impressum ab eodem Meletio in libello dicto Apologia, eundem rogarunt, ut similes literas scribat, et det uni ex illis, qui est de genere ducum et uocatur Pusina, erat autem is, qui loquebatur nobiscum; promisimus et exemplar transmittemus ad urbem. In hoc gaudium singulare habuimus, quod vnio gloriosa apparuerit in oculis schismaticorum, sed et catholicorum, qui nunquam arbitrabantur esse tot et tales apud vnitos. Erant episcopi 8, ego nonus. Ill-mus Archiepiscopus[2]) optimus praesul cum lachrymis dicebat, se iam excessisse annum 70 et nunquam sciuisse talia inueniri apud vnitos, sed nec crediturum se, si decerentur sibi et ipse oculis suis non uidisset, prout modo uidet: nunc, inquit, certam spem habeo, quod stabit unio et aliis id persuadebo; omni officio humanitatis et obseruantiae prosecutus est nos. Ipse prior dixit mihi, ut in illa ciuitate omnibus insignibus archiepiscopalibus uterer, tanquam pastor illarum ouium ritus graeci, licet pro nunc schismatici essent, et ita crux mihi proferebatur; coegit me semper tenere dextram ipsius, dum ibamus ad ecclesiam et redibamus, me iussit benedicere omnes; duae cruces archiepiscopales comparuerunt Leopoli, quod nunquam forte antea fuit, ut simul esset utraque crux. Obtulit cathedram suam ad celebrandum sacrum pontificale et ita celebraui cum omnibus episcopis assistentibus et ce-

---

[1]) Мелетій Смотрицький. [2]) Прухнїцкий.

lebrantibus. Ex ecclesia deduxit nos in domum suam et prandio bene instructo excepit nos. Visitauit bis, semel in ingressu, secundo in discessu, dixit se maiorem honorem non exhibiturum esse primati suo archiepiscopo gnesnensi, quam mihi exhibuit. Replicabat frequentissime dolere se, quod non possit re ipsa comprobare hunc affectum suum subministrando uictualia, eo quod Tartari exusserint horrea et uillas ipsius. Hac sua piane extraordinaria humanitate perfecit ista dua: amorem in vnitis, qui de longe uenerunt, et praedicabunt id quilibet in suis partibus, ut et illi ament licet sibi ignotum, — admirationem autem et ferme stuporem in schismaticis, qui nunquam sperabant praesules latinos uelle aliquando tali honore persequi praesules Rutenorum unitos.

Haec omnia sigillatim Ill-mae ac R-mae D. V. licet concutiens perscribere uolui, quod reliquum est, supplebit R-mus Coadiutor meus[1]), qui post festum Natiuitatis ueniet ad Ill-mam ac R-mam D. V. et ostendet nos inhibitionem Ill-mae ac R-mae D. V. ad unguem seruasse, ille idem dicet rationes, quarum necesse fuerit; omnino nos pie et cum eadem debita obseruantia interpretari metem Ill-mae ac R-mae D. V. in adeunda Leopoli, quod et colligi prout ex antecedentibus.

Interim me meaqua omnia gratiae et patrocinio Ill-mae ac Reu-mae D. V. etiam atque etiam commendo. In uia e domo R-mi Episcopi Luceoriensis 10 9bris 1629.

Vltimum librum R-mi Meletii mitto Ill-mae ac R-mae D. V.

Ill-mae ac R-mae D. V. humillimus seruitor Iosephus Velamin Rutschi Metrop. Russiae.

Нац. Музей як в. ст. 121—124. Автограф.

1) Рафаїл Корсак.

Чуднівська кампанія 1660 р.

Студії ***Василя Герасимчука.***[1]

Капітуляція Шереметєва.

По зраді Юрія Хмельницького і по відступленю Цицюри мусїв Шереметєв зовсїм втратити надію на підпомогу Українців. Зводив себе ще одинокою надією на відсїч зі сторони князя Юр. Борятинського, свого заступника на київськім воєводстві. Та одначе ся поміч якось давала на себе за довго чекати. В якій мірі можна було рахувати на скоре прибутє сеї відсїчи, видко з отсеї відписи до царя, що післав стольник Ів. Іванович Чаадаєв позістаючи в Києві дня 22 жовтня, себто як-раз в день по утечі Цицюри: „По твому, великого царському указу, і по звісткам боярина Василя Борис. Шереметєва, і по письму гетьмана Юрія Хмельницького, стольник князь Юр. Никитич Борятинський вийшов з Києва дня 17 жовтня з твоїми, великого царя, ратними людьми. І 21 жовтня писав він до мене з дороги (з місточка Рожева): по твоєму, великого царському указу, велено бути з ним в поході в прибавці — головам московських стрільців (тут вичислені імена тих, що мали прийти до Борятинського з помічними полками). А як вони прийдуть в Київ, то я вишлю їх з Києва до князя Юрія Борятинського, а з собою оставлю в Києві тільки голову Алексія Подтопкина з приказами. І дня 21 жовтня прийшов з Переяслава в Київ полковник Єфим Франсбеков з полком, а з Чернигова голова Михайло Кабанов; а Александров, Мещеринов і Глїбов по день 22 жовтня ще до

---

[1]) Докінченнє. Див. Записки т. CXIV.

Київа не приходять. І я казав Єф. Франсбекови позістати в Київі і дожидати голов з приказами; а як тамті прийдуть до Київа, то я їх зараз відпущу; а коли не дїжду ся, то не буду їх відсилати з нїчим, щоби так незначному числї в дорозї від неприятеля не заподїяло ся яке лихо“.

Дальше, Чаадаєв так малює своє безвідрадне положенє: „Зо мною, царю, по відході князя Юр. Борятинського зістало ся в Київі 2400 ратних людий разом з недужими, а з Мих. Кабановим є в приказї 400 чоловік; а з кінних людий не зісталось зо мною в Київі нїчого. А в Київі тепер дуже малолюдно; караули караулять наражаючись на великі небезпеки. Що тичить ся людий, царю, вели менї прислати указ, щоби через малолюдність в Київі яке лихо не вчинилось“.

До Поляків часто доходили вістки про сї згадані приготованя князя Юр. Борятинського і його вихід з Київа, але вони на разї не мали дотепер за собою ніяких поважнїйших здобутків. На підставі рішеня военної ради, що скликано мабуть по уложеню угоди з козаками, аби спаралїжовати акцію князя Юр. Борятинського, — мав против нього піти Юр. Хмельницький і на його то плечі покладано весь тягар не допустити князя до відсїчи. В разї, коли б заходила яка трудність його здержати, обіцювались Поляки гетьманови помогти. Рівнож покладано на рішеня і волю козацкого гетьмана, чи буде вперед здобувати Київ, чи инші твердинї. Одначе київський воєвода не надходив якось, а тимчасом події проминали своїм давним темпом. Хоч Поляки зовсїм не силкувались здобути московських окопів, то силою обставин, наслїдком довгої облоги, московська армія знемагала з вичерпаня. Було до вибору дві можливости, або: шукати виходу в пертрактаціях, здавшись на ласку або неласку свого побідника, або наложити за свою упертість голодовою смертю.

Ось як описують очевидцї стан московської армії:

Московський табор був розбитий в болотнистій і вельми нездоровій місцевости. Лиш одна частина — лївий бік його дотикав до трохи вивисшеного згіря, окритого густими заролями. Довкола свого нужденного табору повів Шереметєв неглубокий рів і дав лиху загороду з возів. І поки ще була бодай млава надія на Хмельницького, роздумував нераз над своїм ратунком, бив ся думками, як ще спасти позісталі недобитки численної армії? Як же козацький гетьман зрадив і передав ся на ворожу сторону і місто помочи можна було від нього сподївати ся всього найгір-

шого, тоді зникає і остання тінь надії; в безнадійнім горю вичікує всяких скрайностий та міркує, який кінець йому доля признала? Між військом лютував голод і зимно, а страшна пошесть забирала так людий, як і полишений товар. Се вже не був табор, але зготовлений долею для погибаючих — саркофаї: ах, страшний там був вид, що крок лежали людські і конячі трупи, а кров плила потоками, тут умирали, а там вже померлі з голоду і зимна застиглі лежали і своїм видом нагадували, що те саме всіх чекає". Автор дневника оповідає, що шанцями так тїсно стиснено неприятеля, що нїхто неміг навіть вихилити ся за окопи по дрова. А що було в таборі трохи дерева і корчів, то зараз з самого початку вистинали, а другого дня витяли ліс наоколо свого табора, а на останок копали коріне; коли ж їм і сього не стало, а по дрова вихилити ся з табору заборонено, бо кулями арматними раз-враз їх побивали, то не мали при чім зготувати конячого мяса, анї не було як огрітись. На останку стали вирізувати з під землї дернину і тим коптїли в таборі. Лиця ратних людий і їх одїж почорнїли від диму. Московитяни з худими і чорними лицями подобали радше на привиди, як на людий, вони находились в такім страшнім положеню, що навіть в неприятелях збуджували жаліїсть. Тільки чути було стогни і нарікання. Одна німецька брошурка, описуюча сї події, додає, що лиш найзнатнїйші могли за великі гроші дістати якого коріня і зварити конини, а решта війська живила ся йно сирим мясом упавших. Найбільше лихо було се, що годї було жити, так само годї було умерти.

Та не менші недостатки терпіли також і самі Поляки: так довго тревающа кампанія зі всїма своїми прикростями не мало тисяч забрала в людях, як в товарі. Армія їх значно змалїла, а між віськом находило ся богато слабих і калїк; піхота була зовсім вичерпана і стали вже також живити ся кінським мясом. Провіант, який був, вичерпав ся давно; за поживою для жовніра і пашою треба було їхати в подальші сторони: по сїно 8—10 миль посилано, по траву 3—4, по зерно 20 і дальше, а нїм його привезено, то й конї поздихали. Гинула худоба через труди і погані дороги, а то що зістало переймали і брали „male fidi belli socii Tartari, котрі, коли ми Москвичів, вони нас держали в облозї".

До того всього зима стояла перед дверима, а погода осїнна давалась прикро в знаки: ночию лютий мороз, а днем пролив-

ний дощ! Від такої зміни температури сильно потерпіли коні; одної такої ночи упало 10.000, чи може, як навіть підносить Коховский — 12.000.

Всї бажали горячо покінчити облогу з Шереметєвим і не від того були, щоб завести переговори. Потоцкий став недолягати на здоровлю і раз-враз брав ся покинути табор. Д. Барсуков твердить, що Василь Бор. Шереметев, не вважаючи на зраду Цицюри і таке безвихідне положене, щоби приспішити сполуку з князем Борятинським, рішив ся якраз піти самому на пролом. „Изъ нашихъ-же отчественныхъ источниковъ — пише він — столь бѣдныхъ подробностями видно только, что Шереметевъ, въ своемъ стремительномъ движеніи на соединеніе съ княземъ Борятинскимъ, былъ остановленъ неприятелемъ, недоходя двухъ верстъ до мѣстечка Кодни, и что именно тутъ Шереметевъ въ послѣдній разъ расположился съ жалкими остатками свого войска. Поляки преградили дорогу Шереметеву, занявъ мѣсточко Кодню. Все это могло происходить именно въ указанный выше срокъ, между 11 и 15 числами октября“.

Чи дійсно Шереметеву удалось перебити ся до Кодні — треба сумнївати ся, а властиво таки рішучо заперечити. Як підносить висше згаданий автор, польські очевидці в своїх справозданях зовсїм замовчують про дни між 21 і 25 жовтня і не подають ніякої події. Мовчанкою сею стверджує він свою думку про сей „мнимий“ похід Шереметєва під Кодню, мотивуючи, неначеб „польскіе писатели, вовсе несклонные описывати подвиги нашего войска, совсѣмъ умалчиваютъ объ этомъ“.

Здаєть ся, що щось подібне зовсїм неможливе. Годї припустити, щоби очевидцї, не тільки польські — але і чужосторонні, так докладні в своїх реляціях, зовсїм замовчали про сей останній, який би не він був, подвиг московського гетьмана. Одначе припустивши се, насуває ся друга неможливість фізична: близький аґонії Шереметєв, вичерпаний зовсїм на силах, не маючи коний здатних везти вози і окружений ровами і валами, по утратї кількох тисяч козаків, щоби міг уйти, се більше, як неможливе.

Таки недалеко Чуднова під Росниками наступив кінець діла.

Коли вже всї способи спасеня, які йно можна було подумати, для зухвалого воєводи були відняті, а Поляки з дня на день чимраз тяжше притискали, ужив вкінцї останнього способу на злагоджене своєї долї, а саме, покинувши свою упер-

тість і шалену амбіцію, склонив ся до вимог обставин — до капітуляції [1]).

Що правда, між військом вже давно давали ся чути голоси і накликуваня шукати милосердя у побідників, особливо дуже напирав в сій справі на воєводу думний дяк Іван Павлович Акинфієв. Та воєвода ще ждав. Тепер, коли вже наслідком голоду годі було довше видержати і все військо стало — як твердить сучасна реляція — гуртами приходити до Шереметєва і ждало від нього піддачі, бо в противнім разї грозило його самого видати [2]), — уступив і позволив думному дякови удати ся на переговори, чи властиво поки що порозумітись що до можливости пертрактацій.

Одного лиш знав сей, а то сендомірського стольника Шумовского. З ним запізнав ся думний дяк підчас його посольства до Москви і його то попросив на розмову. Польські гетьмани позволили на се. Коли оба зійшли ся на фронтї обох військ і поздоровились — Акинфієв пригадав йому свою знайомість і приязнь навязану в часї посольства та попросив його посередництва між військом московського гетьмана і польськими вождами: „більша буде хвала для польського імени, як зглянуть ся не на слушність справи — а на свого ґенія, і потомности передадуть за уціленє Москви між трофеями побіди подвійну славу, бо хоробрість і благородність". На те все Шумовский потїшив зажуреного Акинфієва, обіцяв ся донести то все своїм гетьманам і йому потім подати відповідь. „Най він і решта Москви не тратять надії: польські гетьмани волять чесний і справедливий мир, як пролив християнської крови і безсумнївно радо і легко склонять ся до пошанованя сього, що вже набули" [3]). Повернувши до табору, розповів то

---

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 48.

[2]) Extract eines gewissen Schreibens von hoher Hand.

[3]) Bell. Pol. Mosch., ст. 48—49. Що до точного визначеня дня перших вносин, то заходять певні трудности. По диарію (Dyar. w. z Szer. ст. 161) було се 25 X. Сего то дня московський відпоручник, вийшовши до окопів, попросив красноставського старосту Потоцкого, щоби гетьмани вислали кого на розмову, на котру обіцяв зі своєї сторони прийти вже з готовими іструкціями. Знов автор реляції Bell. Pol. Mosch., як в горі було наведено, визначує стрічу Акинфієва з Шумовским (а не з Потоцким) на день 23 жовтня, а дня 24 мали би вже зійтись відпоручники. Здає ся, що справдї від того дня датують ся порозуміня. Коли-б ми посунули сю дату о 4 дни пізнїйше, як передше треба було всї події посувати о 4 дни назад, то се не згоджувало ся б з запи-

все своїм і без проволоки вся старшина згодила ся як найскорше розпочати переговори з обох сторін. „Дуже утїшили ся сею звісткою польські гетьмани, раділи, що покінчить ся трудна облога і що більше — що возьмуть в посїдане сьогобічну Україну, передану Хмельницьким, а тогобічну відберуть за цїну випущеня цїлого московського війська“ [1]).

Найщирійше напирав до сього скорого покінченя війни, хочби через трактати, старий гетьман Станислав Потоцкий, бо від довшого часу не чув ся на здоровлю і вже від давна брав ся вертати домів. Страхала всїх і надходяча зима і змушувала рівнож до покінченя дїла. І військо і татарська чернь бажали вже усильно кінця сеї кампанїї, тілько був клопіт з татарською старшиною. Сею новиною про згоду вона так занепокоїла ся, що й не хотїла про нїякі пертрактацїї навіть і чути. На радї, відбутій десь між 24—26 жовтня, вона запротестувала против сього поступку Поляків; обурена ним до крайности, вона не крила ся зі своїм невдоволенєм і кричала голосно і грозила, що коли Поляки заключать мир, то тим самим стануть їх ворогами [2]). Страхали навіть султаном ґалґою, що з 30.000 стояв на рiцї Кодимі і в кождій хвили міг прибути з віском і вдарити на Поляків [3]).

В заключеню згоди з Москвою побоювались Татари, як виражує ся автор Bell. Pol. Mosch., союзу обох тих народів против себе, а ще більше були длятого сьому противнї, бо їм вимикала ся по тільки трудах і небезпеках з рук добича, на яку вони так рахували. Польські гетьмани взялись їх утихомирювати. „Через згоду з Москвою — як говорили — ще зовсїм не зменшують ся права приязни. Прийде ще нераз до війни з Москвою, а нинїшній згодї далеко до властивого кінця. З Шереметєвим полагоджує ся справа реституцїї України, а мир утревалює ся угодою з народом і нема причини побоювати ся якоїсь лїґи. Богато має Москва земель набутих віроломством, не одна то ще буде причина до війни і нераз прийде ся бити з иншим московським військом в його власних землях, а там,

скою диарія. Що ся — а не инша дата правдива, може нас ще утверджувати лист писаний з польського табора: Lettera di raguaglio scritta dal Campo Polacco. Автор сього листа, подаючи на сю угоду день 31 жовтня, каже, що „tutta la settimana si é passata in questi parlamenti con puoche ostilità“.

1) Bell. Pol. Mosch., ст. 49. 2) Gordon, ст. 246.

3) Kochowski, Ann. Pol. climacteres, ст. 487.

в краях обильних у всякий достаток, досить набудуть всякої наживи і наситять доволї свою жажду. Що до України, котрою помітує ся до тепер, як пилкою, то їм, Полякам, не ходить о той титул, обарвлений їх власною кровю, подібно, як не ходить Татарам о сї пусті і вичерпані пустарі; сто раз більше ходить о то, щоби тим трактатом приборкати Україну, плідну в сїмя безустанних воєн. Шереметєв, вичерпаний сею облогою, не легко вже пірве ся до оружя [1]).

Такими і тим подібними арґументами Поляки заспокоювали Татар, але се нїчого не помагало. Татари своєю упертостю убивали силу всїх тих рацій.

Польські гетьмани звернули ся до підкупства. Особливо Любомірский, який на такі справи нїколи не жалував гроша, позискав всякими дарунками султана Нурадіна, Омер-аґу і инших значнїйших зі старшини і на разї тим розвіяв їх татарські скрупули, хоч не надовго. Татари допустили вправдї до переговорів, але опісля знов стали спиняти.

„І хоч польські гетьмани як мали горячу інтенцію свято заховати мир і нетикальність угоди, бо в такім разї моглиб за цїну війни придбати всю Україну, то зі свого боку Татари зовсїм не скривали того, що в собі дусили і ще перед розпочатєм трактатів, хоч в жартобливім тонї, віщували, що хто, як хто, але Шереметєв не уйде їх кайдан і неволї; і коли з респекту перед польською приязнею, не тут зараз на місци, то певно в дорозї до Путивля — на усторону від польської бачности його вхоплять і заберуть з собою до Криму“.

„Дуже ті погрози непокоїли польських гетьманів — оповідає дальше той сам автор — обурювало їх, що через таку зухвалість своїх союзників нанесе ся нечесть польській славі і позбавить ся короля і вітчини всїх користий. Але щож було робити?

„Приязнь Москви непевна, з Татарами певнїйша, тай зірванє з ними могло би потягнути не аби які шкоди; вкінцї чого не можна було зупинити, старали ся бодай заховати позір льояльности, бодай заховати позори доброї волї — запобігти злу [2]).

І се якраз відповідає їх пізнїйшому неясному становищу. Справдї татарський упір збивав Поляків з пантелику і длятого, здаєть ся, не післано зараз на другий день комісарів. Акинфієв пораз другий дня 25 жовтня удав ся до польських

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 49—50. [2]) Ibidem, ст. 50.

окопів і стрінувши оподалік красноставського старосту Потоцкого, просив через нього, щоби гетьмани вислали кого на завтрішну розмову, бо він прийде вже з інструкціями від Шереметєва [1]).

Вкінці по злагоді непорозумінь оголошено перемирє і обі сторони приступили до вибору комісарів. Зі сторони польської визначено до сього: белзького воєводу кн. Дм. Вишневецького, галицького старосту Андр. Потоцкого, київського підчашого Стефана Немирича, сендомирського стольника Ів. Шумовского і воєводу чернигівського Станислава Казимира Бінєвского. З московської сторони знов визначено: князя Гр. Атаназ. Козловского, окольничого князя Осипа Ів. Щербатова, думного дяка Ів. Павл. Акинфієва і двох полковників: Теодора Сукова і Ів. Монастирева [2]). Також і татарські відпоручники взяли участь в трактатах, але, здаєть ся, аж по першім дни нарад, с. є 28 жовтня [3]). Допущено їх на конференції лише на виразне жаданє султана і вибрано до сього: везира Омер-аґу, Карач-бея, Келмамет-мурзу і Дедиш-аґу [4]). Коло чого спочатку оберталась акція порозуміня, що тревала майже $1^1/_2$ тижня, не знаємо. Нотатки, подані сучасниками про сї дни, дуже маломовні. Лиш по зліпленю їх можемо виробити якесь поняте, хоч і тим разом не так воно дуже ясне. Знаємо, що переговори велись з перервами, розбивались часто через всякі непорозуміня, що виникали з суперечности ставляних умов з обох сторон, а передовсїм розбивались часто через дивне захованє Татар.

Про день 26 жовтня не подають сучасники ніякої записки. Дня 27 жовтня, правдоподібно пораз перший, зійшлись обі сто-

---

1) Dyar. w. z Szer., ст. 161.

2) Bell. Pol. Mosch., ст. 50 і Gordon (Tagebuch I, ст. 246) подають згідно ті самі особи, лиш сей послїдний автор додає ще двох полковників.

3) Extract. Таке там каже ся: „worauf die Tartaren den ersten Tag der Traktaten von einander rissen, entweder aus muthwilliger Undiscrition, oder aus Furcht, sie möchten von diesen Tractaten ausgeschlossen werden. Endlich sind Zweien von den Fürnehmsten zu einer gutlichen Conferenz zugelassen worden, als der Kajabey und Kamalet Murza. Що Татар спочатку не допущено, стверджує рівнож і Theiner, Monnments, ст. 41.

4) Bell. Pol. Mosch., ст. 50. Згадує всїх вичислених крім Келмамет-аґи. Я долучив його, бо про нього згадує ся в двох других вже згаданих записках і в диарію.

рони на визначене місце і відкрили переговори [1]). Думний дяк, котрий був добрим бесідником, перший розпочав їх своєю в тій цїли скомбінованою мовою. Взивав своїх противників до згоди: „В нїй лежить все щастє і причина добробиту держав. Занехаймо братоубійчу війну. Не думайте, що ми вже зовсїм знищені. У нас ще меч в руцї, а в грудях серце. Згадаймо, що щастє воєнне дуже змінчиве, не забуваймо, що походимо з одного славянського племени, одного пня; один у нас язик, одні обичаї, одно небо, а що більше, всї ми відкуплені одною кровю Христа. Колиб ми по братерськи сполучились, ми могли б здобути святу землю, напоєну Христовою кровю, а богату всїми східнїми богацтвами і красотою і весь світ здобулибисьмо". Робив Полякам закид за їх спілку з невірними Татарами: „Будучи християнами, ви напустили на нас тих диких звірий. Чиж думаєте, що татарська дружба постійна? Ще як я був дитиною, чув я від батька, що сокіл з перепелом заключили союз переслїдувати і убивати голубів. Коли же всї голуби були зїджені і настав голод, кинув ся сокіл на свого вчорашнього приятеля перепела".

Сього першого дня переговори не довели до нїякого результату. Мабуть Татари, невдоволені з сього, що їх виключено з участи, розірвали сї порозуміня і обі сторони розійшли ся. На другий день себто 28 жовтня взяли вже участь і татарські комісари. Але з причини упору Татар і сей день пішов марно. Особливо перепинював договори татарський везир Омер-аґа, не знати, як говорить римська реляція, чи то з підхмілля се чинив, чи з дурноти, чи маючи якесь підозрінє. Ледви що прибув, повернув назад.

Доперва дня 29 жовтня по ріжних прилюдіях і поясненях для Москви, як се наказували згляди, прийшли сторони до обговореня пунктацій згоди, очевидно не без трудностий, бо Татари дальше старались перешкаджати і, щоби вимовити для себе як найбільше грошевих дарунків, ставляли неможливі жаданя.

Москалї згоджували ся на деякі умови, але нїяк не хотїли пристати на розоруженє і виданє автоґрафів і рескриптів підданя України. Намучившись досить, о 1 год. в ночи розійшлись.

[1]) Dyar. w. z Szer. стор. 161 нотує під днем 27 жовтня, що гетьмани вислали сендомирського стольника Шумовского, аби вирозумів, чого Москва потребує, і сього дня назначили комісарів (тих самих, що вже навелисьмо). По словам диярія від Татар визначено Кая-бея, Келмамет-мурзу, з московської сторони князя Козловского, Щербатова і Ів. Павловича Акинфієва.

Передебатували тілько над девятьма пунктами; а що до двох инших, а власне виплати военного відшкодованя і присяги московських гетьманів не погодили ся і їх відложено на другий день, себто на день 30 жовтня [1]).

Перебіг подій дальших 3 днів від 30 жовтня до 2 падолиста рівнож не знаний докладно. Можемо з певністю сконстатувати, що жаден день до ніяких позитивних результатів не доводив. По причині татарської опозиції поодиноки точки, а навіть більша їх часть то змінялись, то навіть зносились. Умови, що були в дечім користні для Росіян і яко тако обезпечували їх відворот, мусіли потім упадати, а пакти останньої редакції далеко відмінні від попередніх і зовсім не в користь Росіян.

Богато також часу протягалось, так сказати, з вини Поляків. Побідна сторона предкладала деякі жаданя, на які московський воевода абсолютно не міг ніяк згодити ся. Їх рішене, чи то виповнене, належало вже радше до компетенції і волї царя, „а воеводі від себе не лиш не можна було щось подібного обіцяти, але не можна було навіть і думкою їх діткнути ся".

Такими власне неможливими умовами була справа звороту автоґрафів і рескриптів підданя України під Москву і реституція України. Рівнож годі було обіцяти виплати 4 міліонів золотих военного відшкодованя. „Ми прийшли, говорив слушно московський воевода, на війну і то з нещасливим оружем, а не з золотом". На прочі умови, хоч як вони були тяжкі і обидливі для народу, то з крайної конечности, в якій находило ся військо, склонював ся воевода пристати. Особливо понад все дуже тяжко приходило ся пристати на розоружене і против єього довго збороняли ся. Як говорили Московитяни, „се для них було такою нечестю, що воліли би оден по другім умерти, як опісля жити в такій неславі" [2]).

Але і то все було даремне супротив незломної упертости Татар, які видячи близьку згоду, зірвали переговори в виразнім намірі, аби за ніяку ціну не кінчити діла згодою. Їх непоняті жаданя і капризи приводили обі сторони прямо в роспуку. „Найбільше бороздили нам в тім (згоді) Татари — пише незнаний

[1]) Theiner Monuments hist. ст. 41.
[2]) Bell. Pol. Mosch., ст. 51.

нам автор в своїм листі в перших днях жовтня до Кракова [1]) — і вони то винні, що справа згоди кілька днів перетягнула ся. Не знати, чи мали вони в тім якийсь секрет, щоби Польща з безупинних воєн ніколи не виходила, а вони між християнами були наймогутнійшими, чи були може так сердиті на Москву, що мало їм було навіть дарунків, а бажали іно крови.

Але поминаємо ті здогади сучасників, бо не в них лежала причина татарської проволоки, але щось далеко важнійшого стояло на перешкоді. Сею трудністю було давне, до тоді нерозвязане питанє, що має стати ся з Україною, до якої виступили з претенсіями і Поляки і Татари. Крім сього із за котар драми виглядав іще головний режисер цілого того спору — чоловік з великими претенсіями, тепер київський воєвода, Іван Виговський. Вже на відбутих радах Татари за його намовою не таїли: „що коли ми (Поляки) будемо мати Україну і Київ, то не будемо вже потребувати їх приязни. Так то вони через свій упір розбивали раз-враз трактати, а в кінци почали і про розбрат говорити і кидались рабувати нашу військову челядь і коний, так що знову мусїв Любомірский з'єднувати дарунками і мусїв обіцяти, що віддасть їм кільканайцять тисяч козаків“.

Як виходить з того листу, Татари усильно домагали ся цілковитого освободженя України і видачі Шереметєва з усїм військом. Полякам знов, як можна судити з дальших слів висше згаданого письма, вправдї не дуже ходило о Москалів, бо всї знали, що як небудь постановлять, то з ним буде подібне, як з Ракоцим. Хотїли лиш заховати форми, а длятого дбали, щоби Татари видержали до часу, нїм Шереметєв видасть приказ на вивід московських залог з українських кріпостий і щоби не зносили їх зараз під табором, а кілька миль подальше.

До піднесеня сього невдоволеня і збаламученя Татар причинив ся головно бувший козацький гетьман Іван Виговський. До сеї то власне хвили належить віднести записку реляції, що походить з високої руки з Кракова. По її словам старав ся Виговський всїми силами навернути зовсїм Татар, щоб вони в нїякий спосіб не зізволили висадити Москви з українських твердинь; бо — як говорив — Поляки, коли йно Москву цілковито знищать, то тодї і Татар будуть уважати за нїщо.

[1]) Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie y condytiach temu podanych, 10, 31 (Acta hist. res g. P. ill. VII, t. I, ст. 174—7).

Таке то представлене справ так мало уняти почуваня і переконаня Татар, що хотіли зовсім зірвати трактати і лиш з великим трудом удалось маршалови Любомірскому привести їх до ліпших мислий. „Und dies alles des Wyhowski seine Arbeit, dessen grosser Ehrgeitz ihn zu solchem einen bösen Stücke reitzet“ [1]).

Хоч попереднє пояснене становища Ів. Виговського може дуже правдоподібне, то таки сей політичний зворот в його думках трохи суперечний з його давним, крайно ворожим становищем до Москви. Таке поставлене питаня рівнож суперечне з давним, неприєднано ворожим відношенєм Криму до Росії. Здасть ся, київський воєвода трохи пересадно брав чуднівську катастрофу Москви, думав, що Москва вже зовсім зломана і козакам легко буде прийти тепер з нею до ладу.

Так отже діло покінченя трактатів зовсім не ішло в лад. Не було иншої ради, як годити ся окремо з Татарами що до свого уціленя перед їх грабіжними руками. Се власне найбільше непокоїло Москву і підчас трактатів. Князї і бояри з плачем просили у Поляків запоруки їх житя, хоч поза тим кождий з осібна дорого окуплював ся приватно [2]). Інтерес Поляків вимагав їм під тим зглядом поступитись і декотрі пунктації умов, як се виходить з одної ранїйшої редакції, навіть ручили їм цілковиту цїлість і польське військо мало їх відвести до Путивля та було зобовязане охоронити їх перед грабіжю, смертю — одним словом не допустити до ніякого замаху на них [3]). Та одначе — як зрештою про се вже було висше — під впливом обставин Поляки взяли назад попередні умови, а трактат підписаний дня 2 падолиста був вже зовсім чим иншим.

„Щоб ворог — пише автор листу до Кракова — яким обманством нас не підійшов, ми їм анї не присягаємо, анї не даємо їм асекурації що до Татар, але противно ще упоминаємо:

---

[1]) Extract eines gew. Schreibens von hoher Hand.

[2]) Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie. Таке кажеть ся там о клопотах московських відпоручників: „Mirabilis u tych ludzi facies; na traktatach oni kniaziowie, oni boiarowie płaczą, conserwatiey u Tatarów, u nas, każdy prywatno sobie kupuiąc; iakom wyzey pisał surową kobylinę iedzą, mrą od głodu, y lada w dzień sądny dzień nad nimi będzie“.

[3]) Акты Юго Зап. Рос., т. V, ст. 40. Сї умови з дня 1 падолиста. Власне точкою 4 і 7 ґарантовано їх цїлість.

не буде їх відпроваджувати навіть наша залога, але татарський відпровадить. Їх заглада певна що до ноги" [1]). Невважаючи на всякі заходи коло ґаранції ждала їх така сама доля, яка опісля постигла козаків, котрих Москалї хотячи окупитись, видали Татарам на поталу.

Як крайна біда змусила московського гетьмана розпочати уклади, так само і та сама потреба змусила його і скоро кінчити. „Począł na schyłku Octobra Hetman Moskiewski traktować o zgodzie, nawet o poddaństwie; ale tym czasem ginąc dla ciężkich ucisków Moskwa uczyniła taki zgiełk u namiotów Szeremeta, że był przyciśniony w kilku godzinach zamknąć te traktaty, które 4 dni przedtym nie mogły być zawarte, dla ciężkości kondycyi od hetmanów Polskich podawanych. Na ostatku dnia 2 Nov. w otwartem polu, bez namiotów albo stołu, były zawarte podpisane i przysiężone artykuły o poddaniu się i dedycyi".

Угода звучала:

1) Козаків належить ся по воли гетьманів віддати Татарам в неволю, щоби вони здержались від нападу на них.

2) Всї замки і міста, які Москва на Україні посїдає, має віддати назад з оружем, мунїцією і з провянтом, який в них находить ся.

3) Гармати і все оруже, так піхоти, як і кавалерії, видати так, як накажуть гетьмани.

4) За воєнне відшкодоване заплатити 4 міл. фльоренів, за котрі, як не мають готівки, лишать в заставі аж до виплати 8 бояр.

5) Так Шереметєв, як і військо його, мають присягнути, що хотяй би їх навіть вислано, нїколи против Поляків не підуть воювати в поле офензивно, анї дефензивно, боронячись в містах і в твердинях.

6) Які небудь посїдають уложені з козаками пакти — понадто рескрипти і автоґрафи, мусять їх віддати в руки польських гетьманів.

7) По мисли гетьманських ординацій відпровадять Шереметєва комісари, на ту цїль від них призначені, до Путивля; гетьман московський має іти своїм коштом, не чинячи в дорозї на польських териториях нїякої шкоди.

---

[1]) Kopia listu nowiny i т. д.

8) Коли хто з чужинців схоче вступити в службу польського війська, то най йому буде вільно се вчинити, і таким віддати їх жінок і достатки, чи вони є в Москві, чи на Україні.

9) Як довго Київ і инші міста цілковито на основі пактів не будуть вернені, так довго позістане московська старшина у гетьманів і Нурадіна закладниками; військо ж буде задержане безоружно в поблизькім місцї під польською залогою так довго, доки не буде сповнена умова.

10) Коли б яким чином міст і городів українських не віддано, то старшина і військо позістане на волю і рішенє гетьманів і султана.

11) Князь Борятинський і инші воєводи, які зістають по городах з залогами, по віддачі сїх міст мають зараз без проволоки, разом з залогами, своїм коштом, вирушити до Путивля.

12) Всї вязнї, де небудь вони пробувають, мають бути пущені на свободу [1]).

З Татарами умовлялись Москалї окремо. За своє уцїленє зобовязались заплатити 300.000 фл. З того часть себто 1500 тисяч виплатили зараз, а за другу частину дали в закладнї своїх людий [2]).

Французька ґазета доносить, що польські ґенерали умовлялись також з Татарами що до особи Шереметєва. „Польські гетьмани згодились видати на їх руки Шереметєва і вони з ним мали поступити по принятім звичаю гуманности, аж до реституції фортець на Україні, які мали віддати польським комісарам, іменованим на се самими польськими ґенералами. „І татарський султан буде зобовязаний відповідати за особу Шереметєва і він не сміє анї випустити його на волю, анї перепровадити на инше місце, який би там не був претекст до того, і має його держати так довго, аж доки не будуть виповнені артикули заключені з Москвою“ [3]).

---

[1]) Рукоп. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 707.

[2]) З людий мали дати 24 осіб в запоруку за решту 150.000, Theiner говорить також про 300.000, з чого половину виплачено. Gordon (Tagebuch, ст. 247) згадує про 600.000 талярів, які мали сплатити, а 20 людий мало піти на запоруку. Lettera di raguaglio scritta dal campo Polacco також числить 150.000 виплаченого гроша. Инші дані в дечім ріжнять ся.

[3]) Копія скрипту даного султаном (зміст ідентичний зі змістом французької ґазети), находить ся в бібліотецї Оссолїньских у Львові в рукописи ч. 190, ст. 193.

По довершеню угоди і по присязї обі сторони зараз мали приступити до виконаня умов. Було постановлено, що дня 3 падолиста мають козаки зложити своє нещасне оруже і віддати себе в злощасну неволю Татар, а на другий день мали се учинити Москалї і польські комісари повинні були їх відпровадити до Путивля.

Недовго застановляли ся над козаками; обі сторони над їх долею зовсїм не спорили, коли їм поставлено таку умову: „вони заслугують на неволю, бо вони — як говорили — їх зрадили і через них весь той клопіт“ [1]). Не зважали Москалї якось на се, що сї твердо їх держали ся і не послухали навіть два рази писаних з польського табора письм Цицюри; забули, що козаки зістались, хоч переяславський полковник в імени польських гетьманів предкладав їм повну поруку на їх нетикальність підчас переходу [2]). Тепер за цїну їх крови думали Росияни окупити себе від татарської неволї. Але завелись.

Не помогло Москві і се, що хотїли викупити ся зложенем грошевої суми. „Татари, як завважує слушно Їолїньский, [3]) і гроші взяли, і від своєї жертви не відступили“. То само що й козакам, прийшлось невдовзї і Москалям зазнати. Що правда, мав після трактату їх поворот бути заобезпечений, одначе нїхто не вірив в можливість виконань сеї обіцянки супротив віроломности Татар. Зараз по довершеню присяги сказав Ст. Потоцкий до московських відпоручників виразно, що сей договір відносить ся до них (Поляків) і до Москалїв, але зовсїм він не ручить ще за Татар [4]). Їордон в своїм дневнику твердить, що польські гетьмани потайки обіцяли Татарам віддати в їх руки Шереметєва разом з 200 знатнїйшими особами. Та се вже, як так було, то зовсїм противилось словам скрипту.

Час катастрофи наближав ся чимраз близше. Серед мук непевностий виглядали козаки сеї години, що мала покінчити тільки першу частину смутної траґедії. Можливо, що деякі ще манили себе надією уйти в який спосіб чорної своєї долї, але многі не хотїли власними очима дивити ся на ганебну неволю і ще в ночи з дня 3-го падолиста на 4-го виповнили самі своє призначенє: понад тисяч козаків убили себе взаїмно, а ще більше казали

---

1) Bellum Pol. Mosch. ст. 51.
2) Памятники кіев. вр. ком., т. III, від. 3, ст. 441—444.
3) Рукопись бібл. Оссолїньских ч. 189, ст. 1192.
4) Барсуков, ст. 488.

себе другим убити[1]). Решта жахалась такої несамовитої гри і ждала завтрішнього дня.

Прийшов вкінци сей день. 3 падолиста в середу винесли козаки-недобитки всї свої хоругви, гармати, самопали, луки, бомбарди і все инше що зветь ся оружем і великими довгими рядами зложили перед польськими комісарами. Коли то стало ся і оруже відвезено до польського табору, вийшло польське військо в поле, щоби берегти порядку, коли би припадком при грабіжи і поділї добичі між самими Татарами повстало яке замішане або убійства[2]).

Татари вже від давна стояли густими лавами супротив отвору і мов голодні і ненаситні пси вичікували жадно на хапатню добичі. І не стерпіли пождати навіть, заким би усї козаки виточились в чисте поле, деб можна було з більшою вигодою і лїпшим ладом подїлитись людською добичю. Але зараз, коли йно щось понад 2000 вийшло з табора, кинулись всею силою своїх коний на безборонних, счинили замішане, топтали, дусили, убивали, а що лишилось, ловили на аркани і уводили до своїх. „На таке жалке видовище годї було чоловікови з християнським милосердієм не заплакати — кличе очевидець. Річ певна, що все те велике число не уйде смерти від рук невірних варварів“.

Перестрашена таким поступком Татар решта козаків завернулась назад до табора, але там не дали їм схоронитись товариші недолї Москалї; насильно викидали їх за окопи і віддавали в руки Татар[3]). І так прогнані московським оружем з табору, були зневолені іти в неволю. По якімсь часї всїх забрали Татари, а поле було чисте.

Другого дня, себто 4 падолиста, на рівну утїху Поляків отримало неминучу свою заплату також і московське військо. Знїверовані довгою нуждою, мовчаливо, з якимсь задеревілим поглядом в очах виходили зі свого табору Москалї і складали перед польськими комісарами — Стеф. Немиричом і Павлом Целяріем свою нещасну зброю, ту зброю, якою то передше тільки слави надбали, а яка тепер всї трофеї їх хоробрости в порох обернула. Складали вони всяке оруже і довго його складали: вже

---

[1]) Theiner... ст. 42. [2]) Gordon, ст. 247.
[2]) Bell. Pol. Mosch. ст. 51—52.
[3]) Сей опис після реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 51—52. Рівнож то само оповідають і прочі.

вечір клонив ся до ночи, а ще не всї і не все зложили [1]. Горді Московитяни — каже Даровский — з плачем складали свої знамена і оруже [2]. Через соромливий трактат і житє їм не було миле. Все то по точкам умови одної попередньої редакції зобовязувались Поляки завезти до Путивля і там його звернути. На разї мав тільки задержати оруже Шереметєв і найзначнїйші зі шляхти. Жовнїрам позволено полишити йно 100 сокір для рубаня дров в дорозї [3].

Коли ратні люди розоружились і вернули до свого табору, прибули сюди Татари з всякими живностєвими припасами і завели тут неначе торг. Привезли сюди дещо хлїба, овочий, а навіть і тютюну і все то продавали за добрі гроші [4]. Одначе, здасть ся, не для одного зарібку прибули сюди, ходило їм також, щоби розслїдити добре московські позиції, аби при нічнім нападї могли лучше з'орієнтовати ся.

Виходячи з московського табору повели Татари з собою кільканайцять чоловіків і їх на арканах провели опісля при грімкім сміху Поляків по всїм польськім таборі. Як же хтось з докором зробив їм заміт і нагадав на заключену згоду, відповіли на се, що хоч би ся згода була утверджена і клятвою, то з першим весняним теплом буде вона нарушена самими Росіянами. Тож нема що з ними церемонїти ся, лїпше їх всїх як небудь позбути ся, забрати у вічне рабство [5]. Супротив сього ясно було для всїх, на що то все заносить ся; Татарам замало було козаків, вони явно всюди вихвалювались, що також і Москалїв поведуть до Криму. Польські гетьмани вправдї просили султана Нурадіна, щоби відпровадив свої товпи трохи дальше і не допустив до такого дїла, але сей звинив ся, що він не в силї Татар удержати в карбах [6]. Поляки повідомили про се московського воєводу і радили, щоби він прибув як з найбільшим числом своїх до них [7].

---

[1] Bell. Pol. Mosch., ст. 52.
[2] Барсуковъ, ст. 440 (Darowski, Compendim).
[3] Акты, т. V, ст. 40.
[4] Барсуковъ, ст. 441 (Darowski, Compendim).
[5] Ibidem. [6] Gordon, ст. 246.
[7] Gordon, ст. 248. По словам Bell. Pol. Mosch., стор. 52, просив сам Шереметєв Поляків, щоби позволили йому вийти з табора і удати ся до них.

І так дійсно вчинив Шереметєв. Зібравши яких 300 [1]) визначнійших і попращавшись з рештою, опустив свій табор і удав ся до своїх ворогів. Перед ним їхали вози і везли по рівнині засіяній трупами московське оруже, а по заду ішли вози навантажені баґажем [2]). Напротив московського гетьмана вийшов Любомірский зі шляхтою і під ослоною сильного віддїлу відвів його до польських наметів.

Невідрадний вид представляла московська старшина. Сам Шереметєв з найпередовійшими — з Козловским, Щербатовим і Павловичом їхали на винуждїлих конях, а 300 инших бояр, себто московська шляхта, ішла пішки. Зараз при самій стрічи поздоровив московський воєвода маршала Любомирского з горда, що могло, як завважує сучасник, відповідати більше вродженій сьому народови упертости, як теперішнїй прикрій ситуації. Казав, що прийшов сюди з оружем свого пана, щоби йому підбити Польщу, а що річи инакше випали, то не його в тім вина, але вина Юр. Хмельницького, що так віроломно його покинув. Трактату сього він не заключував і десять разів волїв би радше наложити в поли головою, як по так ганебнім договорі, вернувши до дому, ждати від свого начальника заслуженої кари; коли піддав ся, то уступив тільки просьбам тих, що його до того склоняли. Все військо, яке поручено його нещасливій власти, кілько тисяч його там буде, він віддає їх по заприсяженій згодї. Нехай же Поляки памятають на святість згоди, на закони, і най вірно їх заховують, бо не здобули їх оружем, а самі вони здали ся [3]).

Маршал Любомірский дав йому на се ласкаву відповідь і покріпивши його і його товаришів надією, відвів їх під своєю сторожю до табору і віддав начальному свому вождови Ст. Потоцкому. Тут зложив він перед ним також всї хоругви, які привезено і зброю [4]).

Сучасники оповідають, що в середині дороги напала на Москалїв польська челядь і урвала їм якусь частину возів; були би їх до чиста пограбили, якби в поміч сим не прийшло

[1]) У Ґордона є 2000. Даровский (Барсуков, ст. 441) подає число прибувших разом з Шереметєвим до Поляків на 200. В реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 53—300.

[2]) Theiner, ст. 42. [3]) Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

[4]) Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

ще більше піхоти і кавалерії [1]). По такім щасливім результаті річий, Любомірского привитали духовні в таборі з ґратуляціями, бо доперва се уважали за кінець і тріумф побіди [2]).

Своєю особою і блеском одїжи мав учинити московський воєвода велике вражінє на Поляках. „Прийшов до наших наметів — читаємо у Даровского — боярин Шереметєв в супроводї 200 людий, одітих в дорогоцїнні соболї, залитих золотом і дорогим камінем. Сам же Шереметєв гідний поважаня, всїх він переходив повагою і блеском, так одїжи як оружя [3]).

Потоцкий приняв московського воєводу гречно і попросив його з найзначнїйшими до вечери. Та одначе московський гетьман нїчого не їв, був дуже зажурений, випив тільки пів чарки вина. В розмові весь час нарікав на зраду Хмельницького і Цицюри, говорив, що давно вже хотїв з України винести ся до Москви, не могучи сидїти довше між Черкасами, та тільки Цицюра намовив його полишитись дальше [4]). По вечері московський воєвода заночував в наметї Потоцкого. Решта старшини удалась до Любомірского, а сей віддав їх Ґордонови під охорону. Чужосторонні офіцери удались до своїх побратимів в польськім таборі, а що зісталось, решта, поспішили під охорону Ст. Немирича. Но ті останнї поганий мали нїчлїг: їх в ночи пограбили самі Поляки і відняли більшу часть баґажа [5]).

Таке ласкаве поведенє Поляків з Москалями занепокоїло дуже Татар, котрі уважали їх за свою добич. Хоч уся угода вела ся в порозумінню з мурзами, то розлючена татарська товпа спочатку бігала по базарі і по майданї, викрикуючи на польську приязнь, а потім постановила по парадї ударити на московський табор [6]). Автор реляції „Bell. Pol. Mosch.“ твердить, що польські гетьмани уживали крайних средств, всього мали ужити — та дарма: старшину, що правда, позискали дарунками, але товпи годї було успокоїти [7]).

Щоби не допустити до якогось ексцесу, виординовано на сторожу перед московський табор сендомирського воєводу Ів. Замойского, а з Татар Келмамет-мурзу. Але і се на нїчо не здалось: в саму глуху ніч, о північи, ударили Татари на Мо-

---

[1]) Theiner, ст. 42; Gordon, ст. 249. Після Bell. Pol. Mosch. се мали бути Татари. [2]) Theiner, ст. 42.

[3]) Барсуковъ, ст. 440 (Darowski, Compend.).

[4]) Dyar. w. z Szer., ст. 162. [5]) Gordon, ст. 249.

[6]) Ibidem. [7]) Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

скалїв. Польська сторожа, якої було всього 400 люда, так піхота як і кіннота взялись їх спиняти і навіть цїлу годину не пускали, одначе вкінцї вдерлась таки одна частина Татар до середини табору, а друга стала бити польську сторож. Москалї захищались чим хто міг: боронились кіями, дишлями, навіть всїлякими желїзними прирядами, як косами, бердишами і топорами (дещо були укрили), та одначе мусїли на кінець уступити перед переважаючою силою і їх стрілами. Татари вдерлись цїлковито в табор. Серед темноти ночи зачалась страшна боротьба, яка скінчилась тим, що Татари многих перебили, а решту упровадили яко добичу до своїх ставок [1]). Із всеї Москви, якої могло ще бути около 15 тисяч, уйшло татарських рук ледви кілька соток і вони тілько з великим трудом утїкли під охорону Поляків. Як описує очевидець, були вони напів голї, а декотрі майже зовсїм, а ми не малисьмо їх чим приодїти, а перед Татарами годї було їх показати поза табор. На вид їх нужди і житє здає ся мерзким — кличе той сам очевидець [2]).

Ся нічна пригода коштувала і Поляків немало страт: з повисше згаданої сторони упало 74 пішого люда, а після иншого жерела мало їх упасти 80 люда [3]). Польські гетьмани, оповідає Ґордон, коли довідали ся про нічний випадок, робили міну дуже невдоволених з сього случаю, але як він догадує ся, було воно з їх сторони більше удаване. Всього московсько-козацького війська, що заховало ся до послїднього моменту сеї великої катастрофи, можна б рахувати на 25.000; з того до 15.000 припадало би на саму Москву, а десь понад 10.000 на козаків [4]).

На другий день, себто 5 падолиста, вислали Татари від себе до коронного гетьмана Ст. Потоцкого Келмамет-мурзу з жаданем,

---

[1]) Gordon, ст. 250. [2]) Theiner, ст. 42.

[3]) Gordon, ст. 250; Gezette de France подає власне упавших на 80.

[4]) Докладного числа московського війська, яке було лишило ся до послїдної хвили, не можна докладно подати. Рукопись бібл. Ягайлонської ч. 5, ст. 767 подає самих Москалїв на 20.000. Коховский (An. Pol. Chm. ст. 489 числить Москалїв і козаків на 36.000; з оружя дістало ся в руки побідників 67 тяжких армат. Після записки Ґордона (Tagebuch, ст. 248) забрали Татари 8—9000 козаків в неволю. Сапіга в своїм листї до якоїсь особи (нам не знаної, Памятники, т. IV, ст. 66) пише, що при сїй послїдній катастрофі було 20.000 Москалїв а 10.000 козаків. Дальша римська (Theiner, Monuments, ст. 4) рахує 20.000 Москалїв, а 10.000 козаків. Gazette de France з 1661 р., ст. 137—141 повідомляє, що з Ци-

аби видали боярина Шереметєва. Спочатку мали Поляки чинити йому закиди за нічну пригоду, за побитє тілько козаків і докоряли за зломанє договору. Та з тих докорів нїчого собі не робив татарський відпоручник і оправдував ся, що се вчинив простий жовнїр без волї старшини, а товпу в таких разах годї вдержати в послуху.

Любомірский не знаючи як в тім зарадитись, удав ся до Потоцкого на пораду. По цїлогодинній конференції, підчас котрої татарський відпоручник був дуже занепокоєний, призвано московського гетьмана разом з воєводами і Келмамет-мурзу на снїданє. Тут, нїм ще принесено страви, обявив Любомірский через товмача Шереметєву, що він по словам трактату буде виданий Нурадінови і позістане у нього так довго, доки не буде заплачена Татарам обіцяна сума. Московський воєвода зразу не порозумів в чім дїло, так що повторено йому по раз другий, а зрозумівши в чім річ, московські воєводи обурились на таку пропозицію і стали нарікати на зломанє угоди та закидати, що сеї ночи вигублено одну частину війська, а другу упровадили в неволю і остерігали, що як так дальше будуть обходити ся з московськими залогами, то зовсїм не можуть рахувати на заплаченє гроший.

„Се зовсїм не нарушує угоди — відповів на се холодно маршал. — На підставі умови повинен Шереметєв з товаришами, яко закладник позістати у польських ґенералів аж до виповненя умовлених статий. І султана, яко головного команданта якоїсь частини польської армії, також треба уважати за ґенерала, отже річ зовсїм оправдана, що і в нього можуть Московитяни позістати. Що до вчорашньої ночи, то польські гетьмани тим дуже незадоволені, і се робили прості Татари. Вони зі своєї сторони чинили все, щоби до сього не допустити — робили докори і султанови і будуть старати ся, щоби на пізнїйше щось подібного не приключило ся і з залогами подібне вже не станеть ся.

По кількох словах горячої перепалки повстали всї московські вельможі і просили як найпокірнїйше не віддавати Шереметєва Татарам. Але коли Любомірский сказав, що се не від-

---

цюрою вийшло 3000 а 12.000 ще лишило ся. Вкінци Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie i conditiach iemu podanych (Acta hist. r. g. Pol. ill. V. II, t. I, ст. 174) говорить загально, що Шереметєв через безустанні борби значно відступив від 40.000.

мінить ся, що вже раз постановлено, підніс Шереметєв тільки жалісно руки в гору. Козловский просив, щоби вже всїх разом видали, а маршал на се відповів коротко, що се не від них, а від Поляків залежить. Коли поставлено їду, їли всї дуже мало, а Шереметєв не їв, анї не пив, хоч як його припрошувано. По снїданю попросив Шереметєв знов Любоміреского на розмову зі собою; їх розмова тревала около пів години, але і сим разом все було надармо.

За той час приїхали повози зі службою по воєводу. Воєвода попращав ся серед сліз зі своїми товаришами, а Любомірский відвів його до повозу і він під ослоною 300 Татар зї службою і з знатнїйшими, які добровільно до нього прилучили ся, поїхав в неволю [1]). Товпа, давнї його жовнїри — як оповідає автор римських реляцій — коли Шереметєва везено через майдан, сидячи на земли і заливаючись слїзми, проклинала його. „Обіцяв бо завести їх до Кракова, а до сього допровадив; з 60.000 (sic) війська не лишив ся нї один вільний, щоби не був вязнем“ [2]). Другі воєводи — князь Щербатов, Козловский і думний дяк Акинфієв разом з многими боярами дістали ся в полон Поляків, а саме начального гетьмана Ст. Потоцкого, і їх ще того самого дня, себто 5 падолиста, сендомірський стольник Шумовский попровадив яко свідків побіди до Варшави [3]). З козацьких полковників повезено в Польщу Тим. Цицюру і Апостола і їх задержано в Кракові аж до слїдуючого сойму. По соймі пущено їх на Україну [4]). Всї воєнні трофеї: хоругви, армати і всяке инше оруже порозміщувано по костелах, а на другий рік підчас сойму зложено то все перед королем [5]).

Схорований старий Потоцкий не думав лишати ся дальше при армії; дня 5 падолиста [6]) опустив він табор і зі своєю прибічною компанією і службою, як її Ґордон називає гайдуками,

[1]) Про сї послїднї хвили московського воєводи в польськім таборі оповідає нам широко один тілько дневник Ґордона (Gordon, Tagebuch, I, ст. 251—252).

[2]) Theiner, ст. 42. [3]) Dyar. w. z Szer., ст. 162.

[4]) Сю звістку подає в своїх записках — „Pamiętniczej księdze“ Ґолїньский (Рук. бібл. Оссол. ч. 184, ст. 1191). В Кракові мешкали вони на улицї св. Анни ч. 40 „hotel i gospodę musieli sobie sprawić, na strawę im dawano“. По соймі пущено. Про приїзд Цицюри до Кракова згадує ще і записка Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 767, але дуже коротко „1 Decembri Ceciura z 2 kozakami przybył do Krakowa“.

[5]) Bell. Pol. Mosch., ст. 54. [6]) Jerlicz, Latopisiec, II, ст. 57; Gordon, ст. 252 подає нам дату виїзду на 5 падолиста.

виїхав до своєї резиденції Підгаєць. Любомірский полишив ся ще під Чудновом аж до 7 падолиста. Ждав він на рішенє козацької ради, що збирала ся в Корсунї і на призвіл гетьмана Хмельницького удати ся дальше на Україну і там розмістити військо на кватири[1]). Продовжати воєнні акції і випирати з українських міст московські ґарнїзони було на разї річию неможливою. Всї бажали горячо відпочити по воєнних трудах і не можна було вести дальше діла з огляду на стан армії, в якім вона тодї находила ся.

І дійсно військо се було зовсїм вичерпане. Голод панував в польській армії вже від давна, а особливо найбільше терпіла від нього піхота, яка вже довший час живилась падлиною. Коли лучило ся — оповідає очевидець — що десь упав якийсь кінь, або як звичайно трафляло ся, добито його, то всї жовнїри ґуртом летїли і дїлили ся ним, а на кождім кроцї було видко повно жовнїрів близьких аґонії; задля нездорової поживи пошесть і всякі слабости щораз більше лютовали. Навіть чужий жовнїр мусїв живити ся лиш легко стертим зерном[2]). Ряди польських жовнїрів дуже прорідли; полки і реґіменти значно спали з первісної величини, богато падало по дорогах. Через сильні морози і недостаток пашї богато відійшло коний і хто передше їх мав 10, 12, той тепер не мав анї одного і мусїв вертати ся пішки, а сїдло нести на раменах[3]). Здає ся, зовсїм нема в тім великої пересади, коли Єрлич[4]) числить страти сеї кампанії на 14.000 люда. А упевнимо ся ще більше в тім переконаню, як долучимо сучасну звістку про жертви в чужоземнім війську — в піхотї: з 13.000, що вийшла realiter et effecte в поле, лишилось іно 2000[5]). І не диво, нею затикано всї дїри[6]).

Через два днї зіставало польське військо на давнім місци. Польські жовнїри, щоби дещо заробити, отворили торг: виставили на продаж тих московських жовнїрів-недобитків, які у них схоронили ся в таборі перед Татарами. Продавано їх тепер

[1]) Gordon, ст. 253—254. [2]) Theiner, ст. 42.

[3]) Kochowski, Ann. Pol. Clim., т. II, ст. 490.

[4]) Jerlicz, ст. 56. [5]) Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 762.

[6]) З війська ледви $^1/_3$ часть лишила ся, много є забитих, а постріляних, а посїчених майже половина. Війська чужосторонного більше убуло, бо з 13.000 піхоти, що в цїлости і дійсности (effecte et realiter) в поле вийшли, полишило ся заледви 2000. Foglio di avisi dal campo Polaco. Di sotto Lub. 7 Oct. „Чужосторонні нарікають, що ними затикає ся всї дїри, вони ся бють, а ми тілько з далека придивлюємо ся“.

своїм союзникам за коні і гроші. Вправді на інтервенцію одної духовної особи, мабуть самого автора римських реляцій, було від самого Любомірского заказано се чинити, але то не богато помагало. Тим способом запобігли тільки, що продавано не так явно, а більше скрито і то по більшій части в ночи. Нічого собі не роблено з того, що їх висше згаданий духовний і другі переконували, аби присягу, учинену гетьманам, і до себе відносили. „Збіднілому жовнірови годї було се залишити з ріжних причин" [1]).

Вкінци, десь певно дня 6 падолиста видано ґенералови артилерії Вольфови наказ рушити з артилеріею і з пішими реґіментами в поблизькі місточка на відпочинок, а другого дня вирушила на Україну і решта війська під Любомірским, де то воно мало вичікувати призволу Хмельницького, а по одержаню його в поблизьких окресностях розміститись на кватири [2]). Так то в тим днем, себто з днем 7 падолиста опустило польське військо околиці Чуднова і тим закінчила ся остаточно ся кампанія, як виділисьмо з цілого перебігу — дуже трудна і прикра. Але тим успіхом Польща запобігла загроженій своїй екзистенції і певно можна сю подію зачислити до одних з найкрасших успіхів польського оружя в тім бурливім і непевнім десятку другої половини XVII віка.

„Такої красної, а при тім прикрої війни — замічує автор дневника — не пригадують собі польські жовніри, що брали участь в неодних московських і інфлянтських війнах. Сім неділь в кождий день вільно було бити ся і день і ніч треба стояти на сторожи; по сїно посилано 8—10 миль, по траву 3—4, по зерно 20 і дальше, а нім його привезено то й коні попадали" [3]).

Світло заповідав ся успіх сеї кампанії вже на самім початку. Оповідають, що як ще польське військо зближало ся від Любар, взлетів понад московський табор орел і, покруживши якийсь час понад польським військом, знесилений голодом чи може якою слабостю, упав перед польським військом на землю. Жовніри підняли його і занесли до Любомірского, а опісля до султана на показ. Всї узнали се за добрий знак і віщували довгої облоги над московським військом і полону самого Шереметева [4]). Так, се був добрий знак, але тільки на успіхи сеї кампанії.

[1]) Theiner, ст. 42. [2]) Gordon, I, ст. 253.

[3]) Dyar. w. z Szer., ст. 162.

[4]) Се мало бути справдї фактом — оповідає про се Bell. Pol. Mosch., ст. 16 і Theiner, ст. 41.

На Україні.

На закінчене кіньмо оком на схід на Україну. Звідти ніколи Поляки добра не сподівались, звідти все віяло для них противним вітром. Як вже нам звістно, Хмельницький відійшов був на Україну ще перед покінченєм діла з Шереметєвим десь перед днем 25 жовтня. Польську армію мусїв він опустити, бо все військо стало розходити ся і він сам, аби не лишитись без війська, поспішив на Україну, бо — як казав — хоче відпочати по воєнних трудах і готовити ся до нової війни. На відході дістав від польських гетьманів легоньке опімнене на захованє угоди і вірности [1]).

Поляки спочатку дивили ся з презирством і з недовірєм на добру волю козаків заховати вірність і заключену згоду: побоювались, щоби гетьман не відмінив своєї думки і не получив ся з князем Юр. Борятинським. Успокоїли їх доперва ворожі кроки по Україні вимірені против Москви, а передовсїм утвердили їх в добрій мисли гетьманські універзали до народу. „Українцї — кличе радісно очевидець — що перше були нашими головними ворогами, тепер всюди лучать ся до наших військ і по цілій Україні заповідають „vesperas Sicilianas“ на Москву [2]). Так отже від України забезпечились і були певні — сподівались іно небезпеки від князя Юр. Борятинського.

Перша конкретнійша вість про князя прийшла до польського табору дня 24 жовтня і вона голосила, що князь іде з 5000 війська і з подостатком всякої живности на відсїч обложеному війську [3]). Але воно так цілком не було. Борятинський постояв в Рожеві до 28 жовтня і доперва сього дня, як одержав пожадану підпомогу, вирушив в похід і слїдуючого дня станув вже в Брусилові, в місточку віддаленім від Київа на 60 верств [4]). Вів він з собою 5172 люда [5]), понадто провадив для обложених 300 возів з провіянтом і 9000 коний [6]). Там під Брусиловом вперве запізнались Москалї з ворожим настроєм Українців, які не впустили князя до місточка. „З місточка Брусилова — пише він в реляції до царя — сотник і козаки, виїхавши на верству до переправи на ріці, стали ратних людий стріляти.

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 47—48.
[2]) Kopia listu donoszącego o Szeremecie (Acta historica res gestas Polonicie illustrantia V. II, t. I, ст. 174).
[3]) Lettera di raguaglio scritta dal campo Polacco.
[4]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 413. [5]) Ibidem.
[6]) Kopia listu donoszącego o Szeremecie.

Колиж князь Борятинський зі всіми ратними людьми дальше приблизив ся, тоді сотник і козаки побігли назад до города. За ними пішов також і я до городу, щоби поставити там своє військо. А брусилівський сотник з козаками і війт з міщанами вийшли против мене під город з луками і стрільбами, розібрали греблю і міст, і з гармат стали стріляти до ратних людий. Посилав я сказати сотникови і війтови, щоби приходили до мене, а вони сказали: „Ми маємо від гетьмана Юр. Хмельницького росказ не пускати вас до міста; стоять в нас орда, Ляхи і ти не уйдеш, подібно, як Шереметєв. І я без твого, царського наказу не посмів з ними бити ся, а відійшов взад з верству і став табором під місточком Костовцями. І які іно люди з місточок, сіл, деревень до мене приходили, всї вони говорили, що гетьман Юр. Хмельницький, тобі, великому цареви здрадив і присягав Ляхам і Татарам. Дня 20 (30) жовтня прийшли до мого табору Татари, Ляхи і Черкаси, і я з ратними людьми пішов на їх табор, там був у мене з ними бій. За Божою милостю Ляхів і Татар і козаків побили, многих переранили і від табору відбили“.

Того самого дня посилав я за язиками голову Івана Москатинєва з 100 ратними людьми і майора Сипяїна з 4 ротами райтар. З сеї посилки привели вони двох черкаських людий і вони на допитах сказали, що Юр. Хмельницький справді здрадив тобі великому цареви, а піддав ся Ляхам і Татарам. А боярин Василь Борисович, не дійшовши до місточка Кодни[1]), сидить в окопах на дві верстви від міста, Ляхи до нього не приступають. Тільки мало у боярина Василя Борисовича провіянту, мало і ратних людий, і вони з біди великої їдять коні. Боярин для того не йде на пробій, що в нього мало коний і нема чим везти гармат. Коли Ляхи і Татари довідали ся, що я йду до боярина на поміч, позаймали більшим числом дороги і переправи і хочуть мене осадити, а осадивши, хочуть іти з всїма полками під Київ і промишляти над ним. І я на сї вістки відійшов назад до Рожева. Було се дня 1 падолиста“ [2]).

Звістку про марш Борятинського принесли до польського табору дня 30 жовтня козацькі посли, виправлені Хмельницьким

---

[1]) Се одинока звістка, що говорить, ніби то Шереметєв дійшов до Кодни і на ній, здає ся, опер ся Барсуков. Річ ясна, що на ній годі оперти ся; сей козак не конче міг знати о Шереметєвим і хто зна чи він належав до війська Хмельницького або Цицюри.

[2]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 415 (портфель Карпова).

до короля. Переходячи через польський табор дали вони знати про прихід князя під Рожів. На другий день вислали гетьмани против нього Собєского, краківського каштелянича і з орди, яких 300 люда[1]), а в дорозї прилучив ся до польського війська по наказу Хмельницького Гуляницький з 6000 козаків[2]). Недалеко від Рожева, під місточком Єгавищами стрінулись з собою обі сторони. Польські жерела говорять з сильним натиском про побіду Собєского, та одначе, здає ся, не була вона погромом противника в цїлім значіню того слова: мусїли ограничитись відпертєм Борятинського і ударемненєм відсїчи[3]).

Але, як завсїди, так і тепер в тих словах було много пересади. Борятинський не дуже мав охоту іти дальше з відсїчею, а що важнійше і тепер ще немав докладного понятя про стан Шереметєвої армії. „До боярина Вас. Бор. Шереметєва з моїми ратними людьми нїяк не буде можна дійти, а то через зраду Черкас і їх полуку з Ляхами і Татарами. А буде твоє царське позволенє, щоби до Вас. Бор. Шереметєва іти з помочю, то я готов. Тільки треба буде іти без табору, лїсами, руслом ріки Тетерева. Лїсами можна дійти до табору Шереметєва на віддаль 5 верств. Потрібно доконче якоїсь помочи для тих людий, що тут зі мною, а саме потреба ратних людий кінних і більше піших, щоби іти не малолюдством, але з більшою силою. Без відома пройти до табору боярина не можна нїяким способом: козаки безустанно дають вість о тім Ляхам і Татарам. А як прийде більше ратних людий, я, підійшовши лїсами і діждавшись ночи, піду на пролом до боярина В. Бор. Шереметєва. В місточках Рожеві, Макарові я не смів стати: місточка ті бідні і нїчим в них ратним людям прокормити ся; побоюсь я, щоби гетьман, котрий з козаками стоїть коло Білої Церкви, мене не осадив, а осадивши, щоби якого лиха не заподіяв для Київа[4]). Твій указ, царю, до мене, щоби до боярина іти сильним табором і стояти йно в кріпких місцях. А сильним табором менї

---

[1]) Dyar. w. z Szer., c. 161.

[2]) Kopia listu nowiny, donoszącego o Szeremecie.

[3]) З представленя реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 48 виходить, неначе би против Борятинського самі Поляки виступили. Рівнож про таку рішучу його побіду оповідає і оден лист з Кракова з дня 14 падолиста. Cracovia, li 14 Novembre 1660.

[4]) Справдї Хмельницький стояв недалеко Київа і мабуть ждав на догідну хвилю, щоби його опанувати і робив в тій справі деякі стараня. Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 762.

тою дорогою іти неможливо, тільки можу іти дорогою в два вози. До місточок мене ніде не впускали, а в лісах нема чого стояти, бо ніде взяти припасів і паші для коний. Вкінци і ратні люди били тобі, царю, чолом а мені говорили, щоби вертати назад до Київа. І я минувши Київ, став дня 26. X (5. XI) в Білгороді і дожидаю твого царського указу, а як прийде указ і велиш мені іти до боярина з помочю, то й вони (ратні люди) також підуть" [1]).

Як видимо із слів сеї реляції, пробитись до Шереметєва було майже неможливо. Всю свою увагу князь звернув на Київ, загрожений від Хмельницького і Поляків. Брусилівський сотник — Андрій Сильницький на допиті зізнавав, що Юр. Хмельницький мав плян піти на Борятинського і його осадити, а опісля або самому іти на Київ, або вислати туда Гуляницького. Князь Борятинський писав проте до царя, що скоро іно Поляки і Татари прийдуть під Київ, а сього він ожидає незабавом, то він сейчас верне, не ждучи навіть царського указу.

Загальна опінїя по українських городах не дуже була приклонною для Москви і князь Борятинський, щоби настрашити нарід, не перебирав в способах. І ось як закінчує він висше згадану реляцію, вислану в Москву дня 5 жовтня: „Котрі черкаські городи і місточка тобі, великому цареви, вірно служити не стануть, то я ті городи поруйную, щоби неприятелї не мали де стати і щоби козаки і мужики боялись твоїх ратних людий. Треба їх буде цілком поруйновати, щоби між ними (мужиками і козаками) посіяти незгоду. Над зрадниками я буду безмилосердно промишляти" [2]).

В Білгородцї забавив ся князь кілька днів — був він там від 5—8 падолиста. Тут до сього міста прибули до нього від Шереметєва і від польських гетьманів двох московських відпоручників — Семен Скорняков-Писарев і Іван Шепелев і йому віддали від гетьмана листи і договірні статї [3]). Післано їх зпід

[1]) Барсуковъ, ст. 417—418.

[2]) Барсуковъ, ст. 419—410 (портфель Карпова) оповідає, що князь Борятинський справдї поступав жорстоко з українською людностю. Се може також ствердити і лист самого Шереметєва писаний з неволї. Всю вину зі свого погрому складає Шереметєв на князя: „він — як пише — виступив був з Київа на яких 70 верств, але до нас не прийшов, лиш повернув назад, пограбувавши много місточок і деревень, а гетьману, котрий його вичікував, помочи не дав.

[3]) Отписка кіевскаго воеводи князя Юрія Борятинскаго къ царю. Послѣ 30 октября 1660 г. (Акты Юг. Зап. Рос. т. V, ст. 38—39). Що

Росників ще 5 падолиста[1]) і на них наложено обовязок повідомити всїх командантів московських залог про капітуляцію московських військ, віддати їм услівя угоди і листи Шереметева, в яких інформувалось їх близше про їх обовязки. До боку їм додано двох польських офіцерів Данила Габлиньского і Яна Калитиньского, щоби о всім, що зайде, звіщали польську сторону і здавали точні реляції.

Борятиньский одержавши такі невідрадні вісти, зараз удав ся до Київа і 9 падолиста станув там на місци. Хоч як була прикра ситуація, одначе зорієнтовав ся як слїд. Щоби вість про страшну катастрофу не викликала нїде по Українї яких заворушень і надто не захитала віри в московських залогах по містах, задержав сїх відпоручників і не пустив їх дальше, дав про все знати до Москви і звідти рішив ся вичікувати указу[2]). Каже Соловєв, що Борятиньский перечитавши листи нещасливого воєводи, не стратив надії на придержанє України при Москві, а на раду чиюсь, щоби таки опорожнив Київ, мав сказати: „Я слухаю указів царя, а не Шереметєва; в Москві ще богато Шереметєвих!“ [3]). І таки московські залоги не опустили міст; прийшлось їх на другий рік Полякам силою видирати. Треба було ще раз вести війну, певно не менше тяжку від попередньої.

до договірних статий, то через згаданих післанцїв післано статї з дня 1 падолиста.

[1]) Gordon, ст. 252.

[2]) Висше згадана отписка кіев. воєводы.

[3]) Соловьевъ: Исторія Россіи, т. XI, ст. 121, СПБ. 1861.

Ще до історії устрою гетьманщини XVII—XVIII ст.

I.

З приводу заміток М. П. Василенка[1]).

Історія українського права, яко дісціплина, поки що не істнує. Література сієї галузи українознавства складаєть ся з 2—3 серйозних праць та дуже невеличкого числа заміток, що друкували ся переважно в „Київській Старині". Найголовнійші моменти юридичного устрою гетьманщини дослідувачами зачеплювали ся в кількох рядках і, властиве, нічого не розрішали. Питання про природу гетьманата, представництво, законодавство, ґенеральну канцелярію, місцеву управу й т. д. й досї представляють непоборимі трудности, тим більш, що й охотників взятись за розрішеннє сих питань не видко. При такому станї річий я приступив до занять історією українського права, стремлючись зрозуміти єство порядку гетьманщини і коли не дати самому відповіди на головнійші питання, то хоч підготувати ґрунт для инших, які ліпше знають українське право часів гетьманства. Першим питаннєм, яким я зацікавив ся і над розрішеннєм якого я потратив кілька років, було питаннє про полковий устрій і управу гетьманщини. Результатом моєї праці була моноґрафія „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи" (Од. 1909), котра викликала дуже почесний за-для мене відзив проф. І. А. Лінниченка, а остатними часами досить гострі замітки д. М. Василенка в CVIII т. Записках Наукового Тов. ім. Шевченка.

Принято на засїданю іст.-філь. секції 10 вересня 1913.

[1]) Див. Записки т. CVШ.

Розрішенне д. В-ком ріжних питань, поставлених мною, вважаю неправильним і вважаю потрібним розібрати чисто фактичну частину докорів, зроблених мені д. В-ком.

Найголовнійшим актом в житю України XVII ст. являєть ся акт 1654 р., коли Україна єднала ся з Москвою[1]). Природа сього єднання цікавила і істориків і юристів. Й ті й другі виробили кілька теорій: теорія підданства, орґанічна теорія, теорії персональної й реальної унії, про які я докладно говорив в своїй книзї (Малорус. полкъ, 26). Жадна з сих теорій не може вважати ся правильною, й всї їх треба замінити такою, котра моглаб з найбільшою точністю ровязати питанне єднання. З сих причин я виставив свою теорію васалїтету, засновуючись на листї Богдана ханови 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полкъ, 27), котра актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України (моя ст. в Изв. Од. Библ. О-ва, т. I, 230). До анальоґічної теорії остатнїми часами дійшли також д. Мякотін (Рус. Бог., 1912, No 9), проф. Покровский (Ист. Рос., Ш, 58) і д. Ліпінський (Z dz. Ukr., 526), при чому мотивують свої погляди майже таксамо, як і я кількома роками до них. Але нинї д. Василенко закидає, що з мого боку тут була лише рішучість, се б то брак мотивування (Зап. 104). Розгляньмо відношення гетманщини з чисто юридичної точки. Чи була Україна державою? Я візьму формулу проф. Berthélémy, який каже, що держава є нацією, яку треба розглядати яко полїтичну асоціяцію, нація ж є ґрупою індівідів, підлеглих одній й тій же власти й спільним (générales communes) законам (Traite élém. de dr. adm., ed. 6, Par. 1910, стор. 1) й живучих на певній теріторії. Таким чином в понятє держави входить теріторія, населеннє й влада. В одному зі своїх конферансів проф. Бертелємі додавав ще оден признанний ним момент: субєктивний і обєктивний звязок усїх сих елементів, без чого ми матимемо лише скелет держави, а не саму державу. Розглядаючи гетьманщину XVII в. яко юридичну одиницю, мусимо признати її державою з огляду на суму всїх елементів, вимаганих наукою для понятя держави. Але чи ж задовольняє теорія друге питаннє, питаннє про васалїтет? Відповідь дає проф. Єллїнек в знаменитому свому „Праві сучасної держави“ (цітую по вид. 1908 р. Пет.). Розбираючи види державних єднань, Єллїнек

[1]) Про значіннє церемонії сього акту див. мою статю в Zeit. f. osteurop. Gesch., B. Ш., H. 2.

спиняєть ся між иншим й на відношенню сюзеренної держави до васальної. Істнованнє васальної залежности проф. Єллїнек добачає в тому, що васальні держави „в межах установлених домінуючою державою правових границь вільно орґанїзують ся, мають широку самостійність у внутрішних справах, але з зовнїшного боку, в силу їх залежности, підлягають значним обмеженням і обовязані ставити свої війська сюзеренній державі або принаймнї нести на неї певні економічні повинности" (Пр. суч. держ., 554). Додам до сього, що васальна залежність сильно сприяє інкорпорації. Ілюстрацію сьому абстрактному понятю ми маємо в відношеннях України до Москви — тут і широка самостійність в внутрішних справах, і залежність від сюзерена в міжнародних відношеннях, і поставка війська, і повинности, і наклін до повної інкорпорації, що і доведено мною в моїй книзї на стор. 45—58, 183—278 й т. д.

Вважаю правильним й своє означеннє форми державної в Україні XVII в. Се — республика, представительна, демократична, з безпосередно-демократичними інстітутами, де нарід проявляє свою діяльність лише голосуваннєм в найважнїйших випадках свого житя — в нас ради — республїка, яка в XVII в. зробилась клясовою, по термінольоґії Єллїнека (ор. с., 539, 529). Являючись республїкою вільною внутрі, Україна юридично розвивалась в звязку з розвитком економічним або лїпше сказати фінансово-економічним. Хмельнищина віддала в руки мас величезні земельні богацтва і на де-який час зробила усїх землеволодїльцями, хоч і лишила за центральним українським правительством великий військовий земельний фонд. Обдїленнє населення землею сприяло демократизації строю, який з кінця XVII ст. став робитись все більш аристократичним, коли земельні богацтва стали переходити до рук грошовитих людий. Як доводив в 1893 р. д. Василенко, концентрація земельних дібр йшла між иншим дорогою скуплї (Чт. Нест. Лѣт., 1893 р. т. 9). Нинї д. Василенко вважає такі думки неясними (Зап., 112), не розуміючи, як може вільне господарство вирівнювати всю над-економічну над-будівлю. (Про вплив економіки на надбудівлю див. 3 т. Іст. Рос. проф. Покровского). Другою причиною появи земельних дібр в руках вищих, заможних кругів суспільства було те, що підтверджуючі унїверсали робили можливим надані землї вважати власними й земську давність 10-річну, якої не приймає д. Василенко (Зап., 114). Те, що давність безперечно відгравала свою ролю, дока-

зуєть ся тим, що Литовський Статут не був скасований Хмельниччиною, як се недавно підкреслив і д. Мякотін (Рус. Бог. 1912, X, 75). А ся давність, признана законом, розуміеть ся являлась нормативною, себ-то, як я казав (Полкъ, 272), „захватъ ранговыхъ имѣній произощелъ на основаніи права, юридической нормы“. А коли так, то не можна мене обвинувачувати в „чистій нісенітниці“, самому говорячи, що „захват як діяльність незакономірна не може опиратись на норму“ (Зап., 114). Говорити таке не можна, бо се значить відкидати напр. грабіж в карному праві, усе міжнародне право й т. д. Фінансово-економічні причини лежали в стісненню торгового обороту й правильного роста промисловости на користь російській протекційній сістемі (Полкъ, 256—277), яка не спріяла тому, щоб в руках населення були грошеві фонди. Через усі отсі причини демократична надбудівля впала і над новим економічним укладом, котрому присвятив прекрасну працю д. В. Барвінський (Крест. въ Лѣвобер. Укр. X. 1909), народилась нова надбудівля, шляхоцька, коріння котрої ми бачимо ще часи Богдана, хоч д. В-ко називає думку таку фантастичною (Зап., 112), думаючи, що суспільних верств після Хмельнищини не було, а було „щось инше“ (ib.). Я не можу згодитись з тим, що було „щось инше“, а знаю на підставі документальних даних, що не якихсь три сотні шляхтичів лишились після 1654 р., а далеко більше. При боці Богдана було 6000 шляхтичів-банітів (А. Ю. і З. Р., III, 404); д-р Ролле в своїх Sylwetkach (т. VIII) налічує до 2500 козацьких старшин з польської шляхти. Volumina legum і А. Ю. і З. Р. передають цілі купи імен старшин, які одержували нобілітацію, себ-то робились шляхтичами. Новійший дослідник соціяльної історії України д. Мякотін теж знає се, тільки він думає, що назва „шляхтич“ була побутовою, а не юридичним понятєм (Рус. Бог., 1912, X, 77). Але се не так, бо шляхетство, яко верства, не раз було признане умовами з Москвою і ми маємо прохання старшини (напр. Коломацькі статї), щоб гетьман випрохував в царів і подавав списки осіб, гідних шляхетства. Се безперечно мало визначати, що до сього шляхетства мали відноситись відповідні статї Статута, старанно оговорені і в Правах.

Шляхетство й особливо частина — його бунчукове тов., як се установлено було Ол. М. Лазаревським, а потім підтримано й иншими, захопило в свої руки богацтва, а з ними й владу, з чим не може згодитись д. Василенко (Зап., 115), який називає бун-

чукових досить смирними людьми, між у тим, як ті смирні люди, захопивши в свої руки уряди, продиктували напр. самому Мазепі розрив з Москвою, що доказано проф. Грушевським (Зап. Наук. Тов., 1909 р. 3 кн.), продали Многогрішного й Самойловича, видвигнули Полуботка (Рус. Ст., ст. Лазаревського) й т. д., примусивши нарід співати „Ой горе-біда, не гетьманщина“! Шляхетство, особливо верхи його рано зрозуміли своє значіннє. Тому вони бажали бути при боку рейментарському і являтись його репрезентантами. Сей бік їх діяльности, яко наперсників ясневельможного, його alter ego я висовував на перший плян в своїй праці, хоч не замовчував того, що при вільному обібранню старшини полковники могли являтись і представниками народними (Полкъ, 45). В виді гетьманських репрезентантів, полковники від часу до часу робили зїзди в гетьманську резиденцію, де й розбирали й рішали всілякі справи. Від сих зїздів треба відріжняти гетьманські ради або народне представництво в властивому розумінню сього слова (д. В-ко не розріжнює сих зявищ — Зап., 115). На раді гетьманській брали участь і полковники, і старшина ґенеральна, і навіть міщани инколи (А. Ю. і З. Р. VIII, 338; X, 92, 125; IX, 176—7, 753; XIII, 5—6, 23; III, 551—2; XV, 273, 349, 406, 415; XII, 338; XI, 125, 271, 284 й т. д.). До таких же думок про зїзди полковників й старшини прийшов недавно й д. Мякотін, хоч він і не посилаєть ся на мене (Рус. Б., 1912, X, 94). Більш подрібне обрисованнє сього цікавого інстітуту я невдовзї подам в особливій моноґрафії й через се не обговорюватиму ширше сього питання нині, тим паче, що й д. В-ко нічого дійсного не каже проти моїх думок.

Заговоривши про полковників, мусимо спинитись і на полковій старшині, власне на полковому судії, чому присвятив богато місця й д. В-ко в своїй рецензії, а разом з тим і на полковому суді. На стор. 86—87 моєї моноґрафії я висловив думку, що до 1669 р. полкового судії, яко урядника, ми не бачимо. Переглядаючи ріжні умови, я находжу лише вказівки на військових судіїв, а не на полкових. Умови з Москвою знають уряд війського судії, котрому й виговорюють платню. Не задовольняючись сим, я слідкую за тим інстітутом і по судовим справам по збірнику д. Лазаревського Nr. 41, що переховуєть ся в київськім университеті. З ріжних справ я бачу, що в богатьох судових процесах або не бачимо судії полкового, або бачимо все инших та инших судіїв на протязї невеликого часу.

В не що давно виданих „Акт. книгах Полт. город. уряда“ (Черн., 1912) бачу теж саме: В справі Nr. 3 є судія полковий, в Nr. 4 немає, в Nr. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17 теж немає, в Nr. 18, 19 — є, в Nr. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 й т. д. знову не бачимо судії, в Nr. 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97 і т. д. знову бачимо судію. Таким чином, то являєть ся судія, то його знову немає, то він тут, то там. При таких умовах не можна говорити, що інститутом обовязковим судія був і в часи Богдана. Чим близше до Многогрішного, тим судія робить ся все більш необхідним елементом полкової старшини, що доказують і дані Акт. Полт. книг. Сам д. В-ко, який бачить в моїх висновках „страшенну плутанину“ (Зап, 108), вказує на судію „полка нѣжинского и всего Сѣвера“ (ib). Що-ж се полк такий був „весь Сѣвер“? Чи се помилка, яку готов припускати чомусь д. Василенко (ib., 109)? Звязуючи появу судіїв, яко постійного обовязкового інституту, з епохою Многогрішного (моєю періодізацією д. В-ко теж незадоволений, хоч не виставляє своєї ліпшої, Зап., 109), я вказував на акт 1669 р. і навіть на ще більш пізний акт 1715 р. або 1722 р., „когда должность судьи окончательно окрѣпла“ (Полкъ, 79). Акт 1669 р. — царська грамота. Признаннє полкових судіїв урядом вперше ми бачимо тут, де цар звертаєть ся і до судіїв, яко урядників. Д. В-ко ставить менї в вину, що я написав: „признаніе полкового судейства урядомъ послѣдовало со стороны московскихъ властей“ (Зап., 108) і запевняє, що „як уряд, судія полковий був ранїйш 1669 р.“ (ib. 109) і що таким чином діло обходить ся без всякого „признанія московських властей“. Д. В-ко просто не бачить ріжниці між фактичним і юридичним станом річий, що чудово вияснено напр. в „Опытѣ теорій права и нравственности“ проф. Петражіцкого. Як се знає і д. В-ко, хоч мовчить про се, я не віцкидаю (повторюю) судіїв до Многогрішного (в мене сказано: „до 1669 г. особаго полкового судьи... какъ чиновника, не встрѣчается, хотя... въ договорѣ подъ Б. Церковью... есть подпись судьи черкасскаго, а на пунктахъ 1654 г. подписалось даже нѣсколько судей“), але чи міг не відбутись суд без судії? Міг. Коли був в полку судія, ішли до нього, як не було, ішли до полковника, що предписувалось і статями, або до атамана городового. Се зветь ся фактичним станом річий, а коли, по термінольоґії Берґзона, зпроєктувавсь постійний судія, то хоч були й полковник і атаман, ішли до судії — се зветь ся юридичним станом річий.

Не переконує мене критика д. В ка й иншої моєї думки. Я стверджую, що присутність громади на суді частенько бувала лише на папері (Зап., 106). Не повторюючи того, що мною сказано в моїй книзї, приведу дані нові, з Акт. кн. Полт. гор. ур. справа Nr. 50: „Пред нами урядом городовим Полтавъскимъ Ив. Брайломъ, атаманомъ городовимъ, при бытности Сем. Федоровича, войта". Про громаду нї слова. Справа Nr. 72: Вел. Гос. нашего Є. Ц. П. В. предо мною Ів. Бабкинимъ, рахмистромъ рейтарскимъ, и при битности Сем. Федоровича войта, В. Кошляка, бурмистра" — про громаду нї слова. Справа Nr. 83: „На вряде Є. Ц. П. В. гор. полтав. приказе пред В. Семеновычемъ и пред Сем. Федоровычемъ, войтомъ и пред В. Кошлякомъ, бурмистромъ" — і знову не має вказівки на присутність громади. Справа Nr. 84: „Пред Хв. Семеновычомъ, войтомъ и при Ал. Никифоровичу" — громади знову не бачимо. До сього я додавав, що вказївка на товариство — „только старинная формула", що „судъ могъ вестись и безъ присутствія народа, духовенства, шляхетства" (Полкъ, 306) і від того не переставав бути „судомъ правильнымъ и полнымъ" (ib.). Цікаво, в однїй справі в Акт. Полт. кн. ми бачимо модіфікацію формули „зо всимъ товарнствомъ" в такому видї „над товариствомъ (Nr. 93). Та чи й можливо було в судовню зібрати „усе товариство чи посполъство"? Коли ми бачимо „товариство", то в актах говорить ся, що вони тільки були при розбиранню справи, судив оден в присутности других, при таких то особах. І тільки. Одначе не можучи доказати противного, д. В-ко правильно одмічає в мене невірну цитату, яку я висше виправив.

І так судії появились не відразу. Судили з початку полковники або їх делеґати. Неустанні війни завжди не давали можливости полковникам судити і вимушували довірити виконанне судових функцій своїм помічникам, тим більш, що з розбором судових справ звязувались великі заробітки. „Въ такомъ разрѣшеніи затрудненія полковники очевидно подражали своимъ административнымъ предшественникамъ — польскимъ старостамъ" (Полкъ, 295), себ то змушені були прийти до думки мати по полках постійних полкових судіїв. До сього неминуче вів хід житя, як висше вказано. Д. В-ко, назвавши сю думку не науковою, переходить просто до критики положеня, що полк яко адмінїстративна одиниця мав свого попередника в старостві, при чому оговорюєть ся, що не дивлячись на необґрунтованність, думка моя не нова (Зап. 110). В прим. 2 на стор.

30 своєї книги я кажу, що ся думка була висловлена проф. Будановим (мою нотку повторяє д. В-ко, замовчуючи се) і я її приймаю. Додаю до положення проф. Буданова лише те, що староства являли ся попередниками полків не тільки на правому, але й на лївому березї Днїпра, і те, що козаки жили в староствах, а спеціяльно були разкладені не тільки в 1638 р., але й богато разів пізнїйше (Д. В-ко завважує: „нї, тут щось инше, і початку подїлу на полки треба шукати ранїйше 1654 р.“ Зап., 111). Розумієть ся, д. В-ко прав, коли говорить, що полки появились не від разу в межах староств (Зап., 110). Але він просто повторює сказане мною: „Никакого дѣленія, да еще правильно организованнаго, писав я, Хмельницкій не производилъ да и не могъ производить“ (Полкъ, 34). „Границы (де-яких полків) то суживались, то нѣсколько разширялись“ (ib.). Доказом сього служать представлені мною хронольоґічні дати полків (Полкъ, 35—37). В тім-же, признавши, що факти говорять „щось зовсїм инше“, д. В-ко несподївано приходить до виводу, „що подїл теріторії на староства міг мати значінє при подїлї на полки“ (Зап., 112) і значить признає те, що установлювало ся мною. Власне кажучи, д. В-ко нїчого не міг би поставити менї в вину, коли б я не говорив про лївобічні староства. Я зі свого боку вважаю потрібним відтїнити, що д. В-ко відкидає істнування староств на лївому березї Днїпра без усяких підвалин, бо вони йому відомі, в чому він і посилаєть ся напр. на Лазаревського (Зап., 111, 112). Скільки їх було на лївому березї, дїйсно невідомо, але беручи на увагу, що в инших випадках полки осаджували ся в межах староств, не буде помилкою прийти до виводу, що осїли лївобічні полки теж в межах староств. Фізіономія лївобічних староств не зовсїм ясна дослїдникам історії і права XVII ст. Засновуючись на Źródłach dziejowych і розвідках Раковского (Wewn. dz. Polski) я приходжу до виводу, що вони мали характер неґродових пограничних староств, які прекрасно обрисовані проф. М. Грушевським в Барському Старостві й 5 т. Історії України, на котрі не раз і посилаю ся в моїй моноґрафії. В охарактеризуванню неґродових староств я користував ся виводами, які до мене були зроблені дослїдниками і через те, думаю, докори д. В-ка в необґрунтованности й фантастичности сказанного мною, повинні бути направлені по адресї таких вчених, як... Грушевський чи Яблоновский, на авторитет котрих я покладав ся. Актів від XVII ст. лишилось мало і через се дослїди до історії XVII в., як се знає і д.

В-ко, виходять не повними. Але де можливо по тим чи иншим признакам заповнити прогалини, се робити і можна, і треба Де ж ми бачимо повний брак матеріялів, там заповненнє не можливе. Отже при студіюванню питання про компетенцію полковників дослідувач часів до Богдана завше бачить в руках полковників лише одну функцію — военну і через се може сказати, що в руках полковників тільки й була ся функція. Д. В-ко каже, що се буде фантастично (Зап., 112), але ні він ні хто инший не може доказати, що за полковниками визнавались ще й инші функції.

Зі всього, що досі було розібрано, признаю лише, що д. Василенко правильно вказав на одну неточну цитату в мене. Правильний у його й той закид, що я не користував ся виданими д. В-ком „Генеральными слѣдствіями“ (Зап., 114), котрі мною використувані для иншої роботи. Справедливим до де-якого ступня являють ся й критикування мого определення сотні. Моє опреділеннє сотні було таке: „каждая сотня состояла изъ нѣсколькихъ мѣстечекъ и массы селъ, пользовавшихся независимымъ отъ сотни (в розумінні інституції, розуміеть ся, а не теріторії, що визнає і д. В-ко Зап., 105) правленіемъ“ (Полкъ, 119). Під селами я розумів загалом усі поселення крім місточок, тим більш, що ріжницю між ними не можна провести, як не можна провести певної демаркаційної лінії між містом а селом (проба провести ріжницю була зроблена д. Семеновимъ-Тянъ-Шанскимъ див. Зап. И. Р. Г. О. по отд. стат., т. X, в. 2, Пет. 1910). Нині я так опреділив би сотню: „кожда сотня складала ся з одного або кілька місточок й богатьох сел, які були незалежні від сотенного уряду“. Незалежність ся була насамперед орґанізаційна і по друге — господарсько фінансова, так само як і нині, скажемо, незалежність міст від ґубернаторської влади. В яких відносинах з сотенними урядами були місточка й села до сотників й полковників, уже вияснено мною (Полкъ, 128—156). Тепер ще раз особливо підкреслю, що населеннє сіл і міст користувалось самоуправою не все, козацька частина його усе-ж підлягала безпосередно сотенним урядам. Д. Василенко каже, що така думка не має доказу в історичних матеріялах (Зап., 106) і приводить акти 1678 й 1709 р., з котрих видно, що полковники й гетмани при виборах сотників наказували, аби все населеннє сотні „во всем до чинення порядку... сотнику... отдавали послушенство и звиклую ему чинили повинность“ і аби сотник „порядковал в городи все“ (Зап. 106—107). Тут перш

за все треба вказати на те, що д. В-ко не бачить ріжниці між публичною і приватною юрісдікцією (Зап., 107). Далї цитуванне д. В-ком актів не тільки нїчого не суперечить моїм поглядам, а навпаки підкреслює їх, при чому в мене указані й факти противні тим, які дає д. В-ко. На стор. 130—131 моєї книги я писав: „полковники стремились вводить магистратовое управленіе и помагать городамъ.. гетманы... требовали, чтобы привилегіи городовъ не нарушались полковниками... съ другой стороны замѣчается кое-гдѣ, впрочемъ, стремленіе ограничивать города... Въ XVIII в. магистраты попадаютъ подъ сильвѣйшее давленіе полковыхъ властей... Ратуши очевидно не иную имѣютъ судьбу"... і далї (стор. 139): „будь ратушныя власти энергичнѣй и стойче, полковники никогда бы не получили широкаго доступа въ городскія, а сотники въ сельскія самоуправленія"... ще далї (стор. 142): „разсматривая изданныя г. А. Стороженкомъ „Акты мѣйс. борисп. ур." легко замѣтить, что... только съ 1669 г. сотникъ становится на челѣ ратушнаго правленія, а мѣщанскія старшины занимають мѣсто, бывшее раньше за сотникомъ". Всї сї думки засновують ся на актах зібраних проф. Д. Багалїєм в Чт. Нест. Лѣт., IV, в Тр. Чер. Предв. Ком., П. С. З., XI, т., Л. З. А. К., т. 17, на „экстрактѣ изъ указовъ и учрежденій" і т. д. і через се заслуговують на увагу більшу, нїж їм надає д. В-ко, що ставить менї в вину навіть друкарські помилки, напр. пропуск слова „судебный" на 297 стор. „Малор. полка" (Зап., 113). Завважу ще, що в прим. до стор. 21—22 я признаю „Записку о недостатках, которих в Коллегіи трактовати должно" написанною в 1765 р. і думаю, що ся записка саме й призначалась для Колеґії, а не для Комісії по составленю проєкта Нового Уложенія, як думає проф. Буданов. Д. В-ко пише: „касуємо одну догадку д. Слабченка. Мова йде про записку... Д. Слабченко дивуєть ся, що в титулї стоїть в М. Колеґії, а не Комісії" (Зап., 115), — так і повинно бути, каже він.

Кінчачи мої замітки, я хочу спитати д. Василенка з приводу двох питань. Менї удало ся установити военне діленне сотнї на куренї, які д. Василенкови невідомі, бо він за сим терміном ставить знак запитаня (Зап., 105). Тому що до сього ділення я дійшов на підставі актового матеріялу, то в інтересах науки треба було б актовим же матеріялом доказати, що ніяких куренів в гетьманщинї не було. Д. В-ко сього не робить ба й не може зробити за браком даних, які говорилиб за нього. Друге — д. В-ко упевняє читачів, що „обокъ съ гетманами" ніколи не

„функціонувала знаменитая Малороссійская Коллегія (Зап., 104). Своєї гадки д. В-ко доказати нічим не може, бо відомо, що Колеґія була заведена при Скоропадському і істнувала при Полуботку, котрого й звалила. Посилаюсь в сьому на П. С. З. VI, Nr. 4010, Ефименко — 12 пунктовъ Веляминова в II т. Южной Руси й на яку небудь історію України.

Свою отсю відповідь я хотів би присвятити памяти А. Лазаревського, котрого лічу представником юридичного напрямку в українській історії, з чим д. В-ко не може згодитись (Зап., 104). Думаю, що д. В-ко не захоче не згадати праць д. Лазаревського про селян, суди (рецензія на книжку д. Мілера), статей й заміток про гетьманську ґвардію, скарб військовий, сотенний лад (в Рус. Архиві) і т. д. без кінця. Усї працї д. Л. примушують його назвати основачем юридичного напрямку в історіоґрафії: д. Василенко змішує її з історією права. Та не дивлячись на усю безпідставність докорів д. Василенка, я приношу йому щиру подяку за те, що він захотів зайнятись питаннями, які не перший рік захоплюють мене і повинні притягти до розгляду й инших дослідників молодої ще науки історії українського права. *Михайло Слабченко.*

II.

З приводу заміток д. М. Є. Слабченка.

З приводу заміток д. Слабченка мушу зробити де які пояснення.

Моєю метою, коли я писав свої замітки, було показати що перша робота талановитого автора повна, з наукового боку, хиб і помилок, і їй бракує потрібної обережности в виснювах і ширшого знайомства з матеріялами. Менї зовсїм не було діла до того, що шан. проф. І. О. Линниченко дав дуже прихильну відозву з приводу наукової праці д. Слабченка. Єдин Бог без гріха. Менї здаєть ся, що д. Линниченко помилив ся.

Більшість того, що д. Слабченко каже в відповідь менї се — теоретизуванє, а не дослід і провірка моїх заміток, і через те не можу змінити своїх думок.

Зачну по черзї. Я підкреслював в „юридичній“ праці д. Слабченка нехтуваннє термінольоґії. Я казав і тепер кажу, що не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку небудь катеґорію сучасного державного права, бо устрій України зовсїм ще не досліджений для сього. Коли д. Слаб-

ченко каже, що Україна се була демократична республїка, то я мушу спитати, на якій підставі він се так говорить? В відповіди менї д. Слабченко починає доказувати свою думку. Але хиба те, що каже д. Слабченко не прості „разсужденія", хиба не треба ще кожде його положеннє доказати і підвести під него підвалини на ґрунтї наукового матеріялу? Я розумію наукову працю так, що не можна кидати на вітер слова, а треба що кажеш, то ствердити. Коли д. Слабченко каже, що Україна се „республїка представительна, демократична з безпосередно демократичними інстітутами" і т. д., то я мушу тільки дивувати ся, бо я тільки знаю, що в історичній науцї ще про се нїчого незвісно. Може було так, як каже д. Слабченко, а може й инакше. В усякому разї я не можу думати, що для науки користно, коли в наукових працях будуть висловлювати ся, може й дуже ефектні, але зовсїм безґрунтовні думки. Проти сього я виступив в своїй рецензії, виступаю й тепер.

Не зовсїм для мене ясним звляеть ся і те, що д. Слабченко каже про вплив економіки. Хто-ж з нас коли казав против того, що економіка має завсїгди величезний вплив на житє народу? Мала вона величезний вплив і на житє України після 1654 р. Д. Слабченко посилаеть ся на 3 т. Іст. Росії Покровского. Праця д. Покровского дуже цїнна що до Великоросії. Але, грішний чоловік, я не дуже високо ставлю відділи в працї Покровского, котрі торкають ся України, бо в них дуже багато „теорії", предвзятої схеми, під котру підводить ся те, що не дослїджено ще як треба з наукового боку.

Для мене се доказаний факт, що норми цивільного права Статута нїколи не тратили своєї сили на Лївобережній Українї після 1654 р. Але тільки з цивільного права, нїяк не норми державні, котрі реґулювали державний устрій, суспільні верстви і т. д. Сї останнї не мали сили, або мали її дуже мало після 1654 р. Коли ми з д. Слабченком ведемо річ про давність, то не повинні забувати, що у нас з ним іде річ не про давність взагалї, а про силу давности для ранґових маетностей і тих, що давали ся старшинї за службу. Д. Слабченко каже, що 10-лїтня давність відограла велику ролю в історії перетворення сих маетностий в старшиньску власність. Я кажу, що ся думка д. Слабченка не має під собою нїякої підстави, і він би не висловив її, коли б трохи глибше простудіював те, про що говорить, і познайомив ся з „Ґенеральними слїдствами о маетностях". Не тому я говорю про „слїдства", що я видав де-які з них, а тому, що без них неможливо рішати питаннє про ролю давности.

Хоч д. Слабченко і працює над юридичними темами, але юрист він необережний. Я казав в своїй рецензії, що „захват, як діяльність неправомірна, не може опирати ся на норму". Що-ж мені відповідає на се д. Слабченко? Він каже, що говорити таке не можна, бо се значилоб відкидати напр. грабіж в карному праві. Та діло в тім, що д. Слабченко забуває, що грабіж се не норма, а нарушеннє норми. За се й карають грабителів, бо діяльність їх незакономірна.

Де-кілька слів з приводу суспільних кляс. Д. Слабченко наче б то хоче висміяти мій вираз „щось инше". В науковій полеміці, та і не тільки в ній, а у всякій треба робити цитати, як слід. У мене сказано: „давнійшого селянства теж не було, а було щось инше", і далї іде цитата в статї В. О. Мякотіна. Цитата та каже, що ранійш була різка границя між рабством і свободою, тепер же (після 1654 р.) вона була знищена. Отсе і єсть те „щось инше" що так здивувало д. Слабченка в моїй рецензії.

„Щось инше" відносилось до селянства. Д. Слабченко хоче віднести його до шляхетства і хоче доказати, що шляхетство істнувало після Богдана Хмельницького, і його було досить багато. Він посилаєть ся на Роле, на Volumina legum, на Акти Ю. і З. Р. Але треба перш усього памятати, про що ми говоримо. Ми балакаємо з д. Слабченком про лївобічну Україну, а не про Україну взагалї, бо ті відомости (Роле і т. и.), на котрі посилаєть ся д. Слабченко, мають на увазї і правобережну Україну. Дослідники кажуть, що в гетьманщинї було дуже мало шляхти. Коли д. Слабченко не згоджуєть ся з сим, то нехай докаже фактами: 1) що на лївім березї Днїпра після Хмельницького було богато шляхти; 2) що шляхта ся мала політичне значінє, а не була тільки побутовою назвою, як се каже Мякотін і др.; 3) що ся шляхта мала всї інстітуції, котрі єсть в Статутї. Я певен, що д. Слабченко сього нї в якім разї не докаже. Все те, що він каже про се в відповіди менї, се фантазія, а не наукові висновки. Проти таких фантазій у д. Слабченка я і виступаю. Посилка д. Слабченка на коломацькі статї, або на „Права" дуже характеристична для його методу: він зовсїм не рахуєть ся з хронольоґією. Аби попав ся під руку підхожий факт, д. Слабченко зараз користуєть ся їм, не дивлячись на те, що між коломацькими статями і 1654 р. пройшло більш 65 літ, і ті економічні впливи, на які так правдиво д. Слабченко вмпирає, зробили своє діло. Що до „Прав", то д.

Слабченку не слід би забувати, що „Права“ були кодифіковані в середині XVIII ст., коли як раз шляхетські течії набирали все більш і більш сили. Висші верстви шляхетства дуже домагались в XVIII ст. щоб Статут війшов в силу. Але се то нам і свідчить, що ті частини Статута, котрі мали відносини до шляхетства, як кляси, на лівім березї не мали значіння.

З приводу бунчукового товариства скажу, що коли д. Слабченко говорить про нього, то мішає з старшиною взагалї. В „юридичній“ працї треба держатись строго термінольоґії. Д. Слабченко пише, що бунчукове товариство звалило й Самойловича й Многогрішного. Для мене з сього ясно, що д. Слабченко про бунчукових говорить не на підставі фактів. Найраннїйший універсал, що торкаєть ся бунчукових, поданий Лазаревським в статї про Левенців належить до часів Самойловича (1685 р.)[1]. Коли-ж бунчукові істнували і ранїйш, при Многогрішнім (на се натякає універсал Самійловича 1685 р.), то нїяких вказівок на те, щоб вони мали якийсь полїтичний вплив, нема. Се теж фантазія д. Слабченка, а не науковий висновок. Коли б бунчукові товариші мали силу і були б численні в XVII столїтї, універсали про них не були б так випадкові.

Не знаю, звідкіль д. Слабченко взяв, що я не розріжняю зїздів полковників від ради старшини. Я нічого такого не казав і на тій сторінцї моєї рецензії, на яку посилаєть ся д. Слабченко, нїчого подібного нема. Коли д. Слабченко випустить окрему працю про се, тодї з ним ми і поговоримо. Де-що і в мене про се єсть.

Що до судіїв полкових, то д. Слабченко робить менї уступку. Ранїйш він казав, що до 1669 р. полкового судії, як урядника, не було. Тепер він вже згоджуєть ся, що був, але він не бачить судіїв в де-яких процесуальних протоколах. Та се вже річ зовсім друга. Ми зовсім ще не знаємо українського процесу на лївім березї після 1654: чому судя то був присутний на засїданню, то нї? Було б дуже помилково, як би хто небудь, слїдкуючи за протоколами сучасних нам российських судів і не бачучи в засїданнях прокуратора, або предсїдателя, а бачучи тільки їх товаришів, казав, що їх зовсїм не було. Д. Слабченко як раз так і робить, коли каже про суди після 1654 р.

Д. Слабченко дивуєть ся, що я вказую на судю „полка нѣжинскаго и всего Сѣвера“ і питає, що се за полк такий був

[1]) Кіев. Стар. т. XV, ст. 447.

„весь Сѣвер"? Д. Слабченко думає, що се помилка. Я теж дивую ся, що дослідник „Малорусскаго полка" не знає про те, як виникали полки на Лївім березї. З початку був тілько ніжинський полк, в котрий входила і Стародубщина („Сѣвер")' а потім з ніжинського був відокремлений стародубський полк[1]).

Д. Слабченко дорікає менї, що я не роблю ріжницї між „фактичним і юридичним станом річей" і посилаєть ся, як він се любить, на авторитет проф. Петражицького. Нї, я ріжницю роблю. Але коли сим „юридичним" і „фактичним станом" так розпоряджають ся, що з „юридичної працї" не зрозумієш, де норма, а де її нарушеннє, то такого методу я не можу признати науковим. Коли для істнування полкового судї, як урядника, треба було признання „со стороны московских властей, то треба доказати ще, що таке признаннє було „нормою", а не надужитєм власти в часах Брюховецького. Що єсть де-кілька указів воєводів теж в часах Брюховецького на роздачу маєтностей, не значить, що се було нормою, що воєводи роздавали землї. Нї, се було як раз нарушеннєм норми. Так мусїло бути і з „признанєм судіїв", коли тільки воно було. Що до царської грамоти 1669 р., то хиба ж се признанє? Рядом з иншими урядниками згадують ся і полкові судї. Але се не признаннє їх на урядї, а тільки факт, що вони істнують. А що полкові судії істнували і ранїйш 1669 р., й істнували офіціяльно, окрім приведених мною ранїйш фактів, ще ось докази. Під Батуринськими статями гетьмана Брюховецького (1663 р.) єсть підпис судії полкового миргородського Гавриїла Алексієва (Бантышъ-Каменскій, Источники малор. исторіи, вип. I, ст. 138 § 17). В тім же 1663 р. в актї приїзду Брюховецького до Москви єсть підпис полку лубенського судї Кирила Гулаченка (ibid. 152 § 25).

Що до участи громади в судї, то се річ дуже темна. Певно, не вся громада приймала участь, але були представники її так, як вони були й на судї маґістратськім. На орґанїзацію ратушевого суду великий вплив мав суд маґістратський. Ратуша, коли менї буде дозволено зробити се порівнанє, була упрощеним маґістратом, як і тепер єсть „упрощенное городовое устройство" в де-яких росийських громадах. З точки погляду процесу дуже важно прослїдити участь громади в процесї. По одним протокольним записям не можна ще судити про се. Статистика тут теж не поможе. Ми маємо багато протоколів, де про громаду

[1]) Ал. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи т. I, ст. 11—12.

іде річ. Я не можу признати науковим, що д. Слабченко так рішучо висловлюєть ся з приводу участи громади. Не можу признати, бо д. Слабченко має дуже мало на се матеріялу і, на мій погляд, відносить ся до нього дуже поверховно: він перелічує в своїй одповіди менї ті справи в Полтавських книгах, де не говорить ся про громаду. Але як же він пояснить менї ті протоколи, де говорить ся про неї? Може були процеси, для котрих потрібна була громада, а для других ні? Ми сього ще не знаємо, бо не знаємо українського процесу. Д. Слабченко про все говорить так, наче б то все уже звісне, всї питаня вже порішені. Ні, се далеко не так.

Що до староств, то я не буду говорити більш того, що казав в рецензії. Д. Слабченко забуває, що річ у нас з ним йшла про ділене на полки, а не про староства взагалї. Він даремно приплутує до нашого спору проф. Грушевського і А. Яблоновского. Не треба також забувати, що у нас іде річ про Україну головно Лївобережну. Проф. Буданов, на котрого посилаєть ся д. Слабченко каже, що на правім березї полки тільки „о т ч а с т и соотвѣтствуютъ прежним староствамъ“ і то не всї. Я не відкидаю і не можу відкидати істнуваня староств на Лївім березї (див. мою рецензію), але я не можу згодитись з думкою д. Слабченка, що „осїли лївобічні полки теж в межах староств“. Се питаннє не можна рішити міркуваннєм, а потрібні факти, де були межі староств і чи годять ся вони з межами пізнїйших полків? Я в своїй рецензії показав, що вони не годять ся на лївім березї Днїпра, і д. Слабченко не захитаив приведених мною фактів.

Д. Слабченко каже, що для XVII в. бракує матеріялу. Вірно. „Заповняти прогалини... можна і треба“ — каже д. Слабченко. Се-б то ставити гіпотези. Але гіпотеза не повинна бути безпідставною, треба і її ставити на якихось то підвалинах.

В своїй рецензії я не торкав ся власти полковників, не буду торкати ся і тут, хоч з приводу сього теж можна де-що сказати.

Д. Слабченко закидає менї, що я не бачу ріжниці між публичною і приватною юрисдикцією, коли кажу про сотню і сотників. На жаль, д. Слабченко не каже, в чім се проявилось? Я приводив факти. Треба було б і д. Слабченку фактами вести зі мною полеміку. Він же тільки посилаєть ся на те, що він, д. Слабченко, говорить в своїй книзї, на свої міркування. Се не доказ, бо проти висновків д. Слабченка я і суперечу. Що

сотники стають на чолї ратуш з 1669 р., ся думка д. Слабченка рівно нічим не потверджена, та і не може бути потверджена, бо вплив военної орґанізації на ріжві інстітуції після 1654 р. явище побутове і не можна сказати в якім роцї мав вплив военний устрій на ту чи другу інстітуцію. В полтавськім полку, можливо, сотники стали на чолї ратуш ранїйш, ніж в чернигівськім, може було навпаки і т. д. Що і ранїйше 1669 р. ми зустрічаемо сотників на чолї ратушних судів, ось доказ: „Року 1662 месяца новебра дня 22 на врадѣ мѣском в ратуши Баришполском передъ нами Григоріем Горкушею сотникомъ Баришпольским, Данилом Куликомъ, атаманомъ городовымъ, паномъ Григоріемъ Малишемъ войтом, Феску Бездѣйку, Василемъ Радошевскимъ, Федоромъ Сенявскимъ бурмистрами, ставшы очевисто панъ Максимъ Таратута бурмистръ ускаржался на Тишка козака з Березны (Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, стор. 65 № 94).

Де-кілька слів pro domo sua.

Д. Слабченко дорікае минї, що я ставлю йому в вину друкарські помилки. Я не можу читати в думках д. Слабченка, що він хотів сказати. Але коли „помилка“ зміняе думку і не зазначена в реестрі помилок, то я маю право казати, що автор помилково і думае. Д. Слабченко вказуе на те, що я нібито невірно вказую на його помилку з приводу „Записки о недостатках, о которых въ Коллегіи трактовать должно“. На жаль д. Слабченко не привів в відповіди своеї примітки до стор. 21—22. Тодї б ясно було, хто з нас прав: я чи д. Слабченко? Ось що пише д. Слабченко: „Можетъ быть, записка потомъ и передана была депутату въ Коммиссію Составленія Новаго уложенія, но странно (sic), что озаглавлена „Записка о ...недостаткахъ, которыхъ въ М. Коллегіи трактовать должно, а не въ Коммиссіи“.

Д. Слабченко пишаеть ся тим, що він „установив военне діленне сотнї на курені“. Се, по його словам, менї було не відоме. Не знаю, звідки взяв д. Слабченко, що се менї було не відоме. Про се я не мав приводу говорити. Але я думаю, всякий, кому доводилось читати гетьманські і полковничі унїверсали і переглядати козацькі компути, той знае і без д. Слабченка і про „куренних“ атаманів і про курені. (Див. Опись конотопской сотни 1711 года, видан. О. Лазаревським в Чернигові 1892 і силу гетьманських унїверсалів, наприклад, унїверсал Многогрішного 1669 р. 10 ноября (Акты Зап. Рос. т. V, ст. 122,

№ 77), де ми між иншим читаємо: „...сотникомъ, атаманнѣ куренной и всему войску Запорозскому“...).

Гадка моя, що Колеґія не істнувала „обокъ съ гетманами“ потверджують ся ось якими фактами: 1) Велямінов приїхав до Глухова, коли Скоропадський вже помер; 2) нового гетьмана після Скоропадського не було вибрано; 3) Полуботок не був ґетьманом і його власть не рівнялась гетьманській і 4) коли на гетьманство був знов вибраний Апостол, Колеґія була закрита. Друга Колеґія була заснована після скасування гетьманства. Президентом сеї Колеґії був призначений гр. Румянцев в 1765 р.

Про те, чи був, небіжчик Лазаревський представником юридичного напрямку в українській історії чи ні, я не буду говорити, бо я зовсім не розумію того ґрунту, на якім стоїть д. Слабченко, не можу зрозуміти, що він розуміє під „юридичним напрямком в українській історії“: чи те, що розглядають ся юридичні теми, чи осібні методи, котрими користують ся дослідники?

Прочитавши відповідь д. Слабченка, я не маю ніякої причини для зміни того, що я висловив в своїй рецензії. Праця д. Слабченка про полк — се праця не наукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслугує неґативного відношення і великої обережности при користуванню нею. Д. Слабченко талановитий автор. Коли він більш поучить ся, більш начитаєть ся актового матеріялу, він сам, надіюсь, побачить свої помилки. Тоді він переробить свою працю ґрунтовно. Тепер же за-для добра науки бажаю йому не спішити з працями, котрих він уже дуже багато наобіцяв, а розробляти їх глубше, з більшим матеріялом і більшою обережністю, ніж він робить се досї.

Микола Василенко.

Азбучна війна в Галичині 1859 р.

Подає **Іван Франко.**

IV.

У початку мая 1859 р. появила ся в Відні брошура п. з. „Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček. Wien. Aus der kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1859, формату великої вісімки стор. 5—60. Тілько зі слів „im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht“, та з того, що брошура вийшла з урядової друкарні, можна догадувати ся про її урядовий характер. У самім тексті нема ані слова про причини, які спонукали її автора заняти ся справою переміни руської азбуки в Галичині, ані тим менше про причини, які спонукали ц. к. міністерство віроісповідань та наук поручати се діло чоловікови чеської народности, без означеного урядового характеру. Що такі причини мусїли бути, можемо на разї догадувати ся; що імпульси до сего кроку міністерства йшли з Галичини від краєвого правительства, на се в змісті брошури натякає лиш одна нотка на ст. 139, у якій автор покликаєть ся на цісарське рішенє з дня 20 жовтня 1852, яким постановлено, що всї подання до галицьких судів вношені руською мовою, мусять бути писані латинськими буквами. Се була незвичайна навіть у тих часах аномалія, бо від самого 1848 р. дуже численні урядові розпорядженя та оповіщеня, починаючи від цісарських конституційних діпльомів у Віднї та у Львові були друковані також руською мовою, виключно кирилицею, лише титули гражданкою, і нїхто з урядових осіб не противив ся тому.

Брошура Йосифа Їречка розпадаєть ся на чотири части: 1. Gründe, welche dafür sprechen, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben (ст. 6—18). 2. Uebersicht der Versuche, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, und Würdigung derselben (ст. 19—36). 3. Entwurf einer ruthenischen Orthographie mit Anwendung lateinischer Schriftzeichen (ст. 37—48). 4. Proben der beantragten Orthographie (ст. 49—60). З огляду на її урядовий характер годить ся придивити ся близше поперед усего першій части, себ-то мотівам, які склонили австрійське міністерство при помочи одного відпоручника без означеного урядового характеру підіймати в однім короннім краю бучу, що грозила дуже поважними наслідками, далеко не азбучної, але високо політичної натури.

Їречек розпочинає свій виклад короткими афористичними тезами, які подаю тут у дословнім перекладі.

1. „Про відносини руської мови до инших славяньских панували аж до найновійшого часу найріжнійші погляди. Від хибного розуміня не свобідні були навіть Русини.

2. „Церковно-славяньский язик, а власне парість старославяньского, вироблена під впливом російського та руського, якою написані церковні книги, вважала ся довгий час також авторами руських граматик за властиву руську мову, до якої людовий діялект відносить ся лиш як вульґарний, для літератури непридатний говір.

3. „Під впливом церковно-славянської виробила ся знов російська письменна мова. Тому що вона легко зрозуміла Русинам освоєним із церковно-славянською мовою, вони привикли в руській мові бачити тільки наріче російської.

4. „Нарешті й Поляки иноді вважали руську мову, близько посвячену з їх мовою, наріче своеї.

5. „Ті ріжні погляди впливали, розуміеть ся, на писаня Русинів. Одні писали по церковно-славяньски, другі по російськи, треті по польськи. Руська мова була занедбана і виявляла ся лише в тім, що Русини пишучи по церковно-славяньски, по російськи або по польськи, примішували більш або менше рутенізмів.

6. „Тільки білоруський язик, у многому змодіфікований руським, здобув собі в XIV, XV і XVI вв. самостійне значінє, зробивши ся урядовою мовою в литовській державі.

7. „Властиву руську мову почали аж у початку сего (XIX в.) вводити до літератури деякі письменники в (російській) Ма-

лороссії, а за їх прикладом пішли пізнійше також австрійські Русини.

8. „Між славянськими лінґвістами був першим Міклошіч, що признав руський (малоруський) язик самостійною мовою і в своїй порівняній граматиці (славянських язиків) указав їй рівнорядне місце між славянськими язиками (ст. 5).

Ті тези австрійського урядника про цілий ряд важних і дуже складних наукових питань викликають деякі поважні сумніви. Лишаю на боці таку суперечність, як твердженє в точці 2, що церковно-славянський язик виробив ся під впливом російського та руського, і сказане в точці 3, що російська книжна мова виробила ся під впливом церковно-славянської. Лишаю на боці також неясне твердженє точки 6 про білоруський язик, вироблений під впливом руського, а також не менше неясне твердженє точки 4, на якій основі могли Поляки вважати руську мову наріччм свойого язика. Важне те, що автор підхопив справді деякі анормальні явища галицько-руського письменства 50-их рр., що виринули переважно під впливом політичних подій та бажань, а не були орґанічним впливом розвою язика. Важне також те, що автор зазначуючи ті анормальні явища як щось нормальне, вменшує значінє явищ нормального літературного розвою галицьких Русинів, а навіть говорить так, що можна би й зовсїм не бачити їх істнованя.

Далї на ст. 5—8 автор подає фільольоґічний доказ самостійности руського язика в порівнаню до церковно-славянського та инших славянських язиків. Пропускаю сей доказ, і подаю тут у перекладї тільки загальні висновки автора.

„Руська мова цілою своєю звуковою будовою стоїть у середині між чеською та польською з одного, старославянською та новою словінською й південно-славянськими з другого боку. До всїх тих язиків у руськім стрічаємо анальоґії, але вони ніде не переходять ту міру, яку можна вказати також у инших славянських язиках, про яких самостійність ніхто ніколи не сумнївав ся.

„Се особливе становище надає руському язикови незвичайний інтерес для лінґвіста. В нїм криєть ся не одно, що може причинити ся і причинить ся до розвязки проблемів у инших славянських язиках, коли його суть пізнаємо з писань, незаслонену чужими примішками, що доси було майже неможливе.

„Де причина, що доси не пізнано значінє руського язика, язика великого племени? Значна часть вини паде без сумнїву

на політичні відносини, серед яких Русини жили століття, і які не допускали до самостійного розвою народньої освіти при помочи народнього язика. Але властивої, глубшої причини треба шукати не де-инде, як лиш у впливі церковно-славянського язика. Польський язик без сумнїву розширив ся на руській теріторії разом із польським панованєм, і не одно слово, відоме тепер руському селянинови, походить безперечно з польської мови. Але на звучню та форми руської мови польська мова не мала значнїйшого впливу. Почуте ріжницї між польською й руською мовою не щезало в народі нїколи, і се свідомо та несвідомо зробило язикову ассіміляцію неможливою.

„Инакше було з церковно-славянським язиком. Навернене Русинів на християнство стало ся в часї, коли переклади церковних книг на старославяньську мову були вже готові. Разом із християнством одержав новонавернений народ також церковні книги, а з ними язик вироблений до лїтературного вжитку, а в тих давнїх часах іще не так далекий від народнього язика, аби було особливо трудно розуміти його та послугувати ся ним навіть для писаня творів. Ся обставина мусїла конечно збільшувати природну перевагу церковного язика над народнїм і спиняти його розвій до ступня книжкової мови. Бачимо також на заході, що латина, хоч для тих часів не виявляла нїякого посвояченя з ґерманськими та славянськими язиками, з заведенем християнства закорінила ся так сильно, що людові мови обік неї тілько з трудом виростали. Та старославянський язик, де тілько був заведений у славянських народів як церковний язик, підлягав незабаром впливам покревних йому людових язиків; з упливом часу ті впливи кріпшали тим більше, що не було майже нїяких способів навчити ся граматики тої мови, якою були писанї церковні книги. Також серед Русинів писцї старославяньських книг підпускали чим раз більше людових висловів, а автори самостійних писань іще менше могли противити ся впливови матїрнього язика. Дійшло до того, що походженє церковних книг забуто, і загал привик їх язик уважати старшою формою руського язика, яка по старому звичаю має одиноке право бути книжним язиком. Коли-ж досліди слявістики пояснили походженє церковних книг, і стало відомо, що між язиком церковно-славянським і руським заходить глубока ріжниця, і коли явили ся почини вводити людову мову до руського письменства, то деякі письменники не могли виломати ся зовсїм із під довголїтньої привички, та вертали раз по разу більш або

менше до церковно-славянських форм, чужих або суперечних із звуковими та флексійними правилами руської мови.

„Не можна заперечити, що те хитане, так шкідливе для розвою руської книжної мови, тревае й доси головно тому, що нема граматики, якій би признано загальну повагу і в якій би наука про звуки, відміни та словотвір була виложена по змозї докладно в дусї руської людової мови, а надто були виказані похибки, допущені проти тих правил через примішуване чужих форм. Така наукова граматика руської мови не буде правдоподібно написана доти, доки не закинеть ся дотеперішній прінціп руської ортоґрафії. Руський язик пишуть ортоґрафією не виведеною з природи його звуків, але позиченою від церковно-славянської, а зближеною до російської. В письмі означають звуки не так, як їх чуеть ся в поправній людовій вимові, але буквами вживаними у відповідних випадках у церковно-славянськім письмі. Наслідком сего прінціпа стало неможливо, не вважаючи на всякі приписи та поясненя, представити руську мову граматично так, як сего вимагае її внутрішня вдача.

„Що з сего випливають великі недогоди, легко зрозуміти. Піднесемо лиш один факт. Хоч доси видано немало руських граматик, про те досп неможливо навчити ся з них чогось певного. Одна представляе руську мову з примішками російських, а друга церковно-славянських форм. Від сеї остатньої хиби не свобідна також граматика Головацкого, хоч найлїпша з дотеперішнїх. Як між граматиками виступають ріжниці, так само й між руськими книжками. Та всї ті ріжниці прикривають ся правописом. Чи напишуть яке слово по церковно-славянськи, чи по російськи, являеть ся правило, що в руськім воно вимовляеть ся так і так. Се застережене доводить до чим раз більших язикових вибриків. Не тілько звуки в руських словах означають чужими буквами, але беруть на поміч також чужі слова й форми, і спускають ся на те, що руський читач буде вимовляти їх по свому. Оттак письменний язик помалу та несвідомо відчужуеть ся від народа, і люди привикають уважати се зовсім природним, коли пишеть ся переважно по церковно-славянськи або по російськи. Чи-ж може така лїтература піднести освіту народа, до якого власне тому, що йому не стае ще початків освіти, треба одиноко говорити та писати його власною мовою.

„Для не - Русинів по просту неможливо навчити ся по руськи з дотеперішнїх граматик, не набираючи ся при тім богатьох помилок. Від них не міг устерегти ся навіть Мікльошіч,

про якого чей-же треба допустити, що совісно визискав доступний йому матеріял. Вина за такі помилки спадає тілько на нераціональність руського правопису.

„Тій біді можна зарадити тілько тим, щоб або кирильську азбуку специяльно приноровити до руської мови, або приняти латинський альфабет із відповідними змінами.

„Кирильська азбука була первісно уложена для старославянського язика, і для того язика не можна було винайти відповіднійшого альфабету. Всї звуки старославянської мови мають для себе відповідні букви. Та хоч як знаменитою треба назвати азбуку з сего погляду, для живих славянських язиків вона не вистарчає. Вона має букви для всїх старославянських звуків, але живі славянські язики мають деякі звуки, яких не можна передати первісним числом кирильських букв. І коли тілько писано живі славянські мови кирилицею, без додатків та змін у тій азбуці, писане виходило таке, що людові звуки радше масковано, нїж передавано виразно“.

Далї автор показує трудність із кирильською буквою г, для якої в руській мові потрібно двох букв г і ґ, і завважує далї: „Звукова система російської мови ще й тепер тяжка до зрозуміня, а то тому, що російський письменний язик сильно підмішаний церковно-славянськими елементами, а кирилиця не вистарчає для передачі всїх звуків тої мови, для якої усталено цїлий ряд правил читаня“.

Згадавши далї Вукову реформу сербського правопису автор відкидає думку про можність анальоґічної реформи кирилицї для руської мови, і рішає справу коротко: „Далеко простїйше буде покинути кирилицю і спробувати латинки. Латинку при помочи діякритичних знаків можна буде добре приноровити до славянських язиків, не видумуючи нових букв. Найкрасший доказ бачимо на правописах Чехів, Хорватів, Словінців, а по части також Поляків. Приймаючи елементи чеського, хорватського, словінського та польського способу писаня можна для руської мови зложити правопис у повнї відповідний усім науковим та практичним вимогам“.

Що до наукових вимогів автор задоволяєть ся наведеним погляду Мікльошіча, який у своїй „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen“ (т. I, ст. X) написав: „Ich habe die Ueberzeugung gewonnen, dass das entsprechend vermehrte

lateinische Alphabet zur Bezeichnung der Laute des Bulgarischen und Ruthenischen angemessener ist, als das cyrillische“.

Справу практичности сеї реформи автор представляє ось як: „Здоровий розвій руської літератури знайде в ужитю латинського письма найсильнїйшу підпору. Доки Русини пишуть і друкують кирилицею, буде в них усе виявляти ся нахил до церковно-славянщини, а посередно також до російщини, і само істноване руської літератури буде по просту питанем. Огляньте тілько розвій руського письменства в рр. 1840—1852—54! Твори тодїшньої лїтератури по мові та ідеям переважно людові. Та ледво минуло кілька літ, бачимо вже поворот на иншу дорогу. Церковно-славянські та російські впливи виступають так сильно, що грозять зовсїм витиснути людову мову та людове письменство“. На думку автора „доки основна ріжниця між руською та церковно-славянською мовою не війде в загальне почуте, доти даремні будуть усї зусилля підняти руську мову на відповідний для неї ступінь. Спільна ортоґрафія викликає помилки та мішанину і в руській і в церковно-славянській мові. Усунувши причину тих помилок запевнимо розвій студій обох язиків. Закине дехто, що вводячи латинку відлучимо будуще письменство від минулого. Як би у Русинів було старше людове письменство, сей доказ у всякім разї був би важний. Але дотеперішнї проби сотвореня руської лїтератури чи-ж не були тілько пробами перериваними впливами то церковно-славянщини то російщини?“

Переходячи до потреб практичного житя автор підносить, що в Галичинї тілько мале число людий уміє читати кирилицю; ще недавно се знане обмежало ся майже лише на духовенство та письменників. „Руський люд у цілости треба ще вчити читати й писати. Сю науку, яку очевидно мусить одержати в рідній мові, треба йому влекшити, а не утрудняти. Для потреб публичного житя кождий Русин мусить знати польську, а по змозї також нїмецьку мову. В сїльських школах, навіть у руських, дїти одержують початки науки обох тих язиків. Даючи їм у руки книжки друковані тілько латинкою, скоротимо значно час початкового обученя. Навчивши ся латинського письма при руській мові дитина тим лекше навчить ся польської та нїмецької мови, а се для кождого чоловіка в Галичинї дуже важна річ.“

Одна увага попсувала льоґічну конструкцію віденьського реформатора. Кирилиця — письмо вживане в церковних книгах, а руський люд має інтерес знати її як одну з головних прина-

лежностий своєї церкви. Д. Їречек не важив ся відкинути сего інтересу. „Людова школа не повинна бути вирвана зі свойого тїсного звязку з церквою; навпаки, вона мусить дати своїм учекам можність лїпше зрозуміти молитви та службу божу“. Автор зупиняєть ся над сею дразливою точкою досить довго (ст. 15—16), та в кінцї мусить допустити, що в людовій школї таки треба полишити науку кирилицї, значить, усе те, що говорено про влекшенє науки в руській школї через усуненє кирилицї, лишаєть ся майже безпредметовим.

Нарештї доходить автор (ст. 16—18) до найважнїйшої точки. „Кирилиця — каже дехто — се паладіюм руської лїтератури. Вона стоїть на нїй, а усуненє кирилицї грозить небезпекою, що руське письменство втопить ся в польськім“. На сей дуже важний закид автор відповідає дуже делїкатним питанем: „Чи Русини можуть повірити, що австрійський уряд допустить, аби руський народ був утисканий на користь польського, що було би рівнозначне з загладою руської лїтератури? За чиєю підмогою і під чиєю охороною підіймаєть ся так гарно розцвитаюче руське людове шкільництво? Хто піддержує плеканє руської мови в ґімназіях та на унїверсітетї в Галичинї? Від коли почав ся зріст руського письменства?“ На всї ті питаня автор уважає зайвим давати відповідь, хоч на всї ті питаня безсторонній історик мусить відповісти, що австрійське правительство в першій половинї XIX в. у всїх тих проявах не мало нїякої заслуги, нїякої ініціятіви, і де тілько могло, ставило найріжнїйші перешкоди розвоєви руської мови та народности. Дуже наївно виглядає те, що говорить автор зараз далї: „А Поляки зі своєю богатою лїтературою, якій відносини запевняють широкий круг читачів також між Русинами, якої користи можуть вони ждати від того, аби Русини покинули розвивати свою рідну мову? Часи, коли були причини бояти ся таких змагань, очевидно минули і не вернуть більше нїколи“. Очевидно автор тих слів не мав понятя про те, що робило ся в тім часї в Галичинї для пригнобленя рущини і піднесеня польщини.

Не зупиняю ся тут довше над дальшими роздїлами працї д. Їречка; зазначу тілько, що в своїм оглядї проб писати руські тексти латиньськими буквами він наводить виданє лїтопису Нестора доконане Шлєцером у р. 1802, далї бібліоґрафію Бакмайстера, який латинкою передавав титули руських книжок; далї проєкт Чеха Пуркинє з р. 1851 про розширенє латинки в об-

сягу славянського письменства, Latopisiec Litwy i kronika ruska wyd. staraniem Ign. Daniłowicza, Wilno 1827, Zbiór praw litewskich wyd. A. T. hr. Działyńskiego. Poznań 1821. Pomniki do dziejów litewskich, Wilno 1846, та деякі переклади частин Короледворського рукопису, доконані М. Шашкевичем та І. Вагилевичем і поміщені в Časopise Českého Museum 1838. Повнійший реєстр галицько-руських друків, опублікованих латинкою від р. 1822—1859 подаю у вступі до Архива т. VIII, ст. IV-XIV. Не завадить зазначити, що між пробами писаня руських слів латинкою автор зазначив також на ст. 23 руську пісню про Стефана воєводу, поміщену коло р. 1550 чеським ученим Яном Благославом у його граматиці, хоч руський текст писано там не латинкою, а німецьким скорописом[1]). Там-же (ст. 22) подає д. Їречек пробу руських викладів проф. Гриневецького, що викладав на львівськім унїверсітеті доґматичну теольоґію язиком близьким до церковно-славянського. З тих викладів, доси недрукованих, яких рукопис має містити ся в бібліотеці львівського василіянського манастиря, він подає ось яку виписку: „Wydichom doseli, jako Isus Nazarey biasze ystynny Xt Messyia; wydichom, jako On po proreczeniu Prorokow biasze ystynny Boh; wydichom, jako takożde biasze y ystynny y sowerszeny po tymże proreczeniam czełowik Ottudu uże jawi posliduiet, jako wo Xti biachu dwa nesmiszenyia Jestestwa, Bozkoie y czełowiczeskoie, Syia Tayna iest wełyia kaftołyczeskaia, jaże Judeom iest Sobłaznyiu, Jełynom buystwom, a nynisznym Socynianom weszczeiu newożmoznoiu ymat sia byty, etc.“. Як куріоз зазначу ще, що на ст. 36 сеї брошури передруковано першу строфу Енеіди Котляревського з видання 1808 р. кирилицею, хоч те видане було друковане гражданкою.

Оглядаючи сей матеріял зібраний у брошурі віденського урядника, масть ся враженє, що зібрав його чоловік досить фаховий і при тім такий, що бував у Львові і займав ся там науковими дослідами навіть у таких не легко доступних місцях, як бібліотека василіянського манастиря. Так само наукове мотівованє проекту переміни кирилиці на латинку, хоч і не стояло на висоті тодішньої науки, все таки свідчить про досить глубоку знайомість славянських язиків, а особливо галицько-руських та польсько-руських відносин. Усе те насуває думку, що не за

[1]) Текст сеї пісні латинськими буквами передруковано на ст. 32 з друкованого видання Благославової граматики з р. 1857.

фірмою Йосиф Їречек криєть ся якась таємна та значна сила, що вважала потрібним не виступати явно.

Властиво найважнійша в брошурі часть третя, проба руського правопису з ужитєм латинки. Автор просторо мотівує свій проєкт лінґвістичними доказами та порівнанями, але остаточно основує його не на польскім, тілько на ческім правописї. Сей правопис, якого творцем можна назвати Яна Гуса, справдї має високі прикмети науковости і вживаєть ся тепер загально европейськими лінґвістами та иншими вченими для транскріпції славяньских слів. Яке значінє міг мати сей проєкт для Галичини і спеціяльно для Русинів у ту пору, побачимо далї.

V.

Все те, що може нам видавати ся неясним і загадковим у брошурі д. Їречка, вияснять ся досить незвичайним способом, коли заглянемо троха глубше в те, що робило ся в Галичинї протягом 50-их рр. мин. в. Поможе нам у тім окрім того, що наведено висше в розд. III, книжка польського письменника Броніслава Лозиньского п. з. Dr. Bronisław Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1849). We Lwowie 1901. Важна для нас особливо друга половина сеї книжки (ст. 158 —194), де подано не мало цікавих подробиць про часи між рр. 1849—59, хоч, розуміеть ся, не вичерпано анї в приближеню навіть того актового та документального матеріялу, який був доступний авторови, а діяльність А. Ґолуховського та його поплечника Е. Черкавського представлено зовсїм сторонничо в польскім патріотичнім дусї без проби якої будь критики. Наведу з сеї книжки важнійші дані для зрозуміня тої урядової акції, що знайшла свій найвисший вираз у азбучній війнї 1859 р.

Ще від початку 1849 р. істнувала на львівськім універсітетї катедра руської мови та літератури, яку тодї обняв визначний галицько-руський учений, священник Яков Головацкий, що в своїх „Трех вступительних преподаванїях“ виявив себе не аби яким знавцем руського письменства та руської мови і міг подавати надію на успішне веденє універсітетської науки.

Австрійське міністерство просвіти рескріптом із 29 вересня 1848 і 8 січня 1848 р. постановило полишити заведенє руського язика як викладового в школах східньої Галичини в заві-

мешю аж до поділу краю, а тим часом викладовою мовою мала бути німецька (ст. 159—160). Постановою того-ж міністерства з дня 12 вересня 1850 усталено, що в ґімназіях у Бохні, Тарнові, Санчи та Ряшеві польська мова має бути викладовою, але деяких предметів мають учити по німецьки. Наука польської мови та літератури мала бути обовязковою так само як німецької, а наука руської мови мала бути допущена як свобідний предмет тілько там, де того зажадають родичі дітий. У східній Галичині в ґімназіях у Самборі, Станїславові, Бучачі, Тернополї, Бережанах та в Академічній у Львові викладовою мовою на разї полишено німецьку, яка мала бути заступлена руською в міру того, як наростуть учительські сили та руські учебники. Польська мова в тих ґімназіях мала бути так само свобідним предметом, як руська в західно-галицьких, натомісь руська мала бути так само обовязковим, як німецька. На виємковім становищі полишено другу ґімназію у Львові та ґімназію в Перемишлї, які мали на завсїгди задержати німецький характер (ст. 169—170). Рескріптом із дня 21 липня 1856 р. міністерство освіти знесло в східно-галицьких ґімназіях для учеників польської народности примус учити ся руської мови (ст. 171).

Ще в р. 1848 у часї засїдань Ради державної в Відні повстала між Русинами думка домагати ся подїлу Галичини на дві части, польську й руську. Сю думку поперла в тім роцї одна часть руської суспільности петіціями до Ради державної, на які зібрано коло 20.000 підписів. Сю думку підняла також головна політична репрезентація руського норода в Галичині, „Руська Рада Головна“ у Львові, доказуючи в своїх поданях до правительства окремішність руського народа від польського і потребу правительственної помочи для Русинів супроти геґемонії Поляків.

Ставши ґубернатором Галичини ґр. Аґенор Ґолуховский звернув усї свої зусилля головно на зорґанїзоване польської бюрократії та скріплене польської інтелїґентної верстви в Галичині, і тому сепаратистичні змаганя Русинів були йому справжньою сілю в оцї. Не диво, що він старав ся дусити їх по змозї, виставляючи перед правительством руський елемент як ворога Австрії і навіть як ворога суспільного порядку, а натомісь польський елеменг як одиноку підпору того порядку, не вважаючи на те, що в р. 1848 найбільша часть галицьких Поляків проявила аж надто виразно сепаратистичні, протиавстрійські, а по части навіть соціялїстичні та анархістичні змаганя,

що довели навіть до кровавих репресій. Доброю нагодою для ґр. Ґолуховского були обяви русофільства серед галицьких Русинів, що зачали виявляти себе незабаром по р. 1849, коли російська армія для ратованя австрійської династії в Угорщині перейшла Галичину туди й назад. У р. 1854 появила ся грізна мара кримської війни, сполучена з мобілізацією австрійської армії проти Росії на теріторії Галичини. Ся грізна мара разом із тягарами, які накладала на край мобілізація армії, збільшила симпатії Русинів, особливо руської інтелігенції до Росії, та оживила серед неї надію, що Росія при найблизшій нагоді забере Галичину, бодай східню її половину, і прилучить до своїх провінцій. Не диво, що се змаганє відбило ся також у руськім письменстві, хоч те письменство в 50-их рр. мин. в. було дуже вбоге та мало впливове. Ґр. Ґолуховский властивим йому інстінктом пронюхав русофільські змаганя серед галицьких Русинів дуже вчасно і не щадив заходів слідити та переслідувати їх на кождім кроці. „Уже в р. 1855 він звернув уваґу на те, що проф. руської мови та літератури на львівськім університеті, о. Яков Головацький, у своїх книжках, видаваних для шкільного вжитку, чим раз виразнійше проявляє змаганє заводити російські вислови, звороти та форми, в загалі російську мову замісь руської. Рівночасно з краю почали чим раз частійше доходити доноси, що руські священники заводять подібні язикові зміни, незрозумілі для простого люду. Др. Евзебій Черкавський при візітації східно-галицьких ґімназій завважав також обяви язикового русофільства серед молодіжи. Ґр. Ґолуховский представив усе те тодішньому міністрови освіти ґр. Тунови, який згідно з опінією ґубернатора признав те змаганє шкідливим для інтересів держави. Здобувши таким способом точку опори для дальшої акції, розпочав її ґр. Ґол. разом із дром Е. Черк. як шкільним іспектором енерґічно та з ясно визначеною метою. Поперед усього Головацкому уділено остре упімненє. Та сей, перед Ґолуховским покірний, льояльний та повільний, у дальшій діяльности ані на волос не змінив свойого поступуваня, але навпаки, в новонаписанім підручнику для висших ґімназій знов дав попуст своїм русофільським симпатіям у обсязі язика.

„В дразливу стадію війшла справа Головацкого в р. 1857. Ґр. Ґол. представив ґр. Тунови потребу виступити з явною урядовою інтервенцією, бо можна бояти ся, що Головацкий вщіпляючи свої погляди та змаганя в души слухачів, кандидатів учительського стану, через них мати-ме згубний вплив на всї

східно-галицькі ґімназії. Ґр. Тун згодив ся на таку інтервенцію, означаючи при тім як задачу руської катедри на львівскім університеті „розвій руського язика до ступня письменної мови“. Ґр. Ґол. зажадав тепер від Головацкого формального оправданя, а коли воно задля своєї нерішучости будило ще більші сумніви, зажадав предложеня скриптів, із яких відбувають ся виклади про руську мову та письменство. Ті скрипти та писемне оправдане Головацкого ґр. Ґол. вручив Черкавскому для перегляду. В мандаті з д. 27 січня 1858 р., який при тім одержав др. Черк., ґр. Ґол. поручив йому як найточнійше розглянути се діло з огляду на факт, що після візітаційних реляцій про стан ґімназій у східній Галичині „не тілько руське наріче, якого молодїж учить ся в школах, відмінне від уживаного в краю, але декуди також ширять ся думки зовсїм далекі від консерватізму“. На рефераті того мандату дописав іще ґр. Ґол. немов для підчеркненя важности справи, власноручно ось який додаток: „Від довірених осіб одержав я донесене, що богато гр. к. катехетів по ґімназіях уживає в своїх викладах наріча незрозумілого для ґімназіяльної молодїжи, і тому наука релїґії не може мати успіха, потрібного для ублагородненя серця та скріпленя релїґійного духа молодїжи. Коли би ви завважили той дуже небезпечний обяв, то прошу вказати менї поіменно тих катехетів, що вибрали такий непожаданий напрям і вперто поступають у нім“.

„Місяць по одержаню сего мандату др. Черк. предложив просторий, поновний та з урядовою точністю оброблений меморіял, у якім закиди русофільської діяльности Головацкого на поли язиковім зовсїм стверджено і вияснено понад усякий сумнів. Др. Черк. підніс і мотівував історично-лінґвістичними доказами закид, що підмішуване людового наріча висловами та зворотами церковно-славянськими, як се чинить руське духовенство у проповідях до люду, веде помалу, але нехибно до повної ассіміляції того наріча з російським язиком, що вже явно пропаґують руські часописи „Зоря Галицка“ та „Семейна Библіотека“, а також о. Головацкий із катедри. На основі сего меморіялу відійшла д. 12 марта 1858 до міністра ґр. Туна реляція, яку можна назвати політичним актом оскарженя, виміреним проти продовжателів діяльности „Рускої Ради“. Закинено їм тут не тілько запропащене даних урядом умов нормального розвою руської народности в дусї питомих потреб та історичних традицій, але надто змаганя до зверненя цїлого руху на шлях не-

безпечний для держави до праці pour l' empereur de Russie! В тій реляції, написаній дром Черк., містить ся також ось яка характерна дописка, написана власноручно ґр. Ґол-им: „Свої побоюваня що до руських проповідників висловив я без викрутів епіскопови-суфраґанови Литвиновичу, і звернув його увагу передівсім на о. Кульчицького та о. Малиновського, що в остатніх часах були іменовані ґреміяльними канонїками. При тім я звернув увагу згаданого епіскопа, що небезпечно позволяти на те, аби семінарійна молодіж ходила на виклади проф. Головацкого про руську мову та літературу, бо поки він не зійде зі своєї дороги, молодіж, що готовить ся до духовного стану, буде присвоювати собі форми та вислови недоступні для люду, який від неї має одержати науку. В такім разї образоване семінарської молодїжи пішло би в напрямі, що не міг би принести добрих плодів анї для церкви анї для держави. Литвинович признав правду моїх остережень і запевнив мене, що вже подав відповідні вказівки і проповідникам і проф. Головацкому, але я не бачу доси анї зміни, анї поправи в жаднім напрямі". Далї ґубернатор досадно остерігає центральне правительство перед толерованем русофільської пропаґанди, яка з язикового поля перекидає ся на політичне і витворює з великою небезпекою для держави елемент сепаристичний, що тягне до Росії. „Серед славянських народів — так кінчить ся сей уступ — польський елемент доси одинокий запір проти панслявізму, от-же сама собою накидає ся думка, що сей елемент також у Галичині треба висунути на перед проти замахів панслявізму" [1]).

Отсе коротке оповідане польського історика вводить нас у ту урядову кузню, в якій виковувала ся система польонїзації Галичини ad usum — не російського царя і не австрійської династії, а історичної Польщі. Висновки з меморіялу Е. Черкавского від разу відслонили цілий плян галицького ґубернатора. Сей плян складав ся ось із яких точок:

„I. Катедра руського язика та руської лїтератури на львівськім унїверсітетї, як невідповідна в теперішнім станї надїям висловленим у мінїстерськім декретї з д. 31 серпня 1848, має бути опорожнена і не скорше знов обсаджена, аж найде ся кандідат здібний надати викладам тих предметів напрям кориснїйший (для кого?).

[1]) Dr. Bronisław Łoziński, Agenor hr. Goluchowski, ст. 180–182.

II. Заведене латинської азбуки в руській мові поручасть ся як важний спосіб запомоги супроти поступів русіфікації того язика. Латинкою треба друкувати шкільні книжки та дневник законів.

III. Поки руський язик не розвинеть ся, в низших ґімназіях мають учити тільки польської мови, а Русинів по руськи тільки в висших ґімназіях. Се відповідає ліпше системі духа едукаційного (recte польонізаційного), аби ученик приймав перші понятя в мові приступнійшій для нього, а се факт, що доси в краю польська мова має ту прикмету також і для руських дітий.

IV. Треба всїми способами ставляти сильні запори пропаґанді панслявізму в Галичині. В тій цїли уряд повинен змагати до зрівнаня календарів, пожаданого також і з практичних оглядів. Хибний і зовсїм не так нерозривно злучений із обрядом юліянський календар спричинює роздвоєне між Поляками й Русинами, а рівночасно має силу притяганя між галицько-руськими панслявістами та Росією. Pro foro interno дописано на акті замітку, що в разї усуненя Головацкого з катедри руського язика треба би на те становище заздалегідь приготовити иншого кандидата. В тій хвили Черк. і ґр. Ґол. мали вже готового, хоч не приготованого кандидата Зиґмунта Савчинського[1]), родовитого Поляка, що пізнїйше зробив ся досить видним діячем у напрямі польонїзації наших шкіл.

Отсей плян, опублїкований майже пів століття по його уложеню, являєть ся неоціненим документом традиційної польської полїтики супроти Руси, і повторяє ті самі точки та ту саму методу в поборюваню руського елементу, якої держала ся Польща в часї свойого довговікового пановання, і якої не позбула ся й доси.

Для поясненя одного з постулятів галицького намісника про друковане урядового дневника законів латинськими буквами треба сказати, що від р. 1848 війшло в практику друкувати дуже велику часть державних законів та урядових розпоряджень крім нїмецької та польської також руською мовою, при чім треба завважити, що акти друковані в Відні крім кирилиці уживали в титулах також гражданки, коли натомісь акти друковані в Галичині під боком ґубернії уживали тільки кирилиці. Побачимо далї, як горячо бажав ґр. Ґол. бачити ті акти друковані латин-

[1]) op. cit. 182—3.

кою, і зарядив таке друковане ще перед осягненем дозволу від центрального правительства.

Дальші події, що підготовили азбучну війну 1859 р., оповідає Бр. Лозинський ось як: „Міністер просвіти ґр. Лев Тун у відповіди на внески ґр. Ґол. заявив д. 18 липня 1858, що в повні годить ся на його погляди що до надання руській мові фальшивого та при тім згубного напряму розвою. Підніс одначе потребу вести се діло обережно, бо при вразливости Русинів на справи обрядові та народні „австрійський уряд не хотів би попасти в блуди, які сповнювано в Польщі в трактованю унітів“. Треба числити ся з тим, що Русини привикли вважати питаня чисто язикові нерозривно злученими з ділами церкви, і в тім лежить жерело всякого недовіря. Особливо треба бояти ся того недовіря в разї злуки календарів, не вважаючи на велику практичну користь такої реформи. При тім ґр. Тун покликав ся на свіжий факт, що в Палестині греко-унїтський патріярх Мельхітів запровадив григоріянський календар, і за те зараз відступили від нього його суфраґани та всї дієцезани. Факт був правдивий, але ґр. Тун поминув або не добачив тої важної обставини, що в проєктї ґр. Ґол. ходило тілько о таке зрівнане або спростоване календаря, аби сходили ся з собою дати в кождім місяци, а тим самим і всї (автор каже „niektóre“, очевидно не розуміючи гаразд властивостий календаря) недвижні свята (прим. Різдво), не затираючи ріжниці що до подвижних свят (Великодня). Власне що до сего остатнього патріярх Мельхітів у своїй реформі календаря посунув ся занадто далеко аж до повного зрівнаня свят подвижних і сим стягнув на себе закид відступства від обрядової окремішности.

„В тій хиткости ґр. Туна що до реформи календаря та в її мотівах видно вплив о. Шашкевича, що тодї був радником у міністерстві освіти, і очевидно мав голос поперед усего в галицьких справах обрядових. Натомісь більшу над сподіване рішучість оказав ґр. Тун у справі заведеня латинки до руського письменства. Без сумнїву й тут о. Шашкевич не занедбав настроювати ґр. Туна проти проєкту ґр. Ґол., але мабуть міністер прінціпіяльно згоджував ся зовсїм на саму думку, а її здійснення не бояв ся тому, бо з меморіялу дра Черк. дізнав ся, що подібна думка вже давно перед тим вийшла була з руських кругів, а власне від о. Йосифа Лозинського, який пропаґував її в окремих статях (властиво тілько в одній) і практично виконав у своїй книжцї „Russkoje wesile“. Тому в своїй відповіди

(ґубернаторови) ґр. Тун заявив рішучо, що в тій справі уряд може взяти почин, і що реформа повинна розпочати ся від шкільних книжок, а тілько по тім прийшла би черга на „Дневник законів“. На проект занеханя науки руської мови в низших ґімназіях і заведеня її аж у висших клясах ґр. Тун не згодив ся з причин дідактичних, заявляючи при тім готовість прихилити ся до такої реформи, аби науку руського язика уділяли в ґімназіях порівняним способом разом із наукою польського язика, при чім піднесено би відповідно свояцтво обох язиків як запору проти русіфікаційних змагань, а надто задоволено би також практичні потреби житя. Що до русіфікаційних змагань на язиковім полї рескріпт ґр. Туна був дуже рішучий. О. Головацкий одержав просто з міністерства остре упімнене, а ґр. Ґол. одержав уповажнене вишукати відповідного кандідата до руської катедри в разї, як би Головацкий навіть не вважаючи на міністеріяльне упімнене не полишив на будуще русофільської пропаґанди язикової ex cathedra. Також руські епіскопи Литвинович у Львові і Яхимович у Перемишлї одержали просто з міністерства візване, аби запобігали примішкам висловів, форм та зворотів церковно-славянського язика до проповідий руського духовенства та в загалї в його зносинах із сїльским людом“. (Br. Łoziński op. cit. ст. 183—5).

Се оповідане поясняе нам появу таких урядових актів, як пастирське письмо еп. Литвиновича до руського духовенства. Сей пастирський лист, опублікований німецькою мовою, а по тім перекладений на польську і в тім перекладї разом із увагами Е. Черкавского (непідписаними) передрукований у часописї „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej“ 1859, ч. 21, виданім д. 28 мая 1859 р. і відси передрукований мною в „Архиві“ т. VIII, ст. 96—105, передаю тут лиш у головних точках нашою мовою.

„Зроблено сумне спостережене, що в остатнїх роках у галицько-руськім письменстві виявило ся змагане ввести наріче незрозуміле для люду. Се новаторство не обмежило ся на самі плоди преси, яких число малїе тепер чим раз більше, але знайшло відголос також у многих руських проповідників та катехетів, що одурені початим у непрактичних головах зовсім хибним понятєм про відносини богослужебного язика до людового, в проповідях, екзортах та шкільних викладах уживають церковно-славянських форм, занедбуючи людові. Таке поступуване, як би розширило ся загально, грозило би не тілько дуже роз-

воєви руського язика, якому високий цісарський уряд у найновійших часах дав великодушну запомогу, але зробило би навіть неможливим його розвій, залежний тепер майже одиноко від старань клиру, а надто принесло би велику шкоду образованю люду в церкві та в школї і потягло би за собою ще й инші немалі небезпеки.

„Тутешній ордінаріят метрополітальний не занедбав пильно остерігати перед тим надужитєм і напоминав особливо найблизше себе поставлені орґани, від яких виходять безпосередні впливи дідактичні та літературні, до точного захованя галицько-руських форм язикових. З задоволенєм побачили ми, що здоровий погляд на природу нашого людового язика та його права на полї освіти здобув давню перевагу“. Се остатнє реченє не поперте ніякими фактами, треба вважати невеличкою Schönfärberei для закритя сумного та невідрадного стану язикових та инших поглядів, що панував власне в лонї ордінаріяту.

Навівши деякі цітати з письма св. та церковних установ про потребу вживаня людового язика при обученю простого люду, лист пастирський заявляє: „Звідси можна пізнати, як сильно виступають проти основ католицького званія всї ті проповідники та катехети, що свої церковні виклади до люду та молодїжи старають ся вдягати в церковно-славянські форми. Ся мова нїяк не може серед тутешньої малоруської людности вважати ся за lingua vulgaris et vernacula, і нїхто нїколи не вважав її такою, анї не називав таким іменем“.

Важне те, що говорить лист пастирський про церковно-славянський язик (Архив VIII ст. 101—102): „Сей язик безперечно належить до пережитих язиків; відживлений насильно як основа галицько-руської народньої лїтератури і накинений духовому житю народа, мусів би гальмувати лише всякий рух і духовий розвій, а по тім під впливом неминучого розкладу духового житя народа мусів би або випасти з нього зовсїм, або вдержуваний силою на полї лїтератури довести до істнуючого вже в дійсности і тим самим шляхом розвиненого плоду — до російського наріччя. Сей наслїдок супроти переконаня, яке завсїгди так рішучо держить ся у Русинів, про окремішність їх народа, був би повною їх загладою, а рівночасно грозив би також утратою спасенія їх душ та віри цісарському домови, вводячи галицько-руський народ у безпосередню духову спільність із народом явно ворожим католицькій релїґії та чужим від усяких звязків нашої великої вітчини. Ті, що підносять спільність

язика кількох племен Австрії з иншими поза межами католицької релігії та нашої вітчини, мусять опирати ся таким тяжким закидам, що заходить безмежна ріжниця між спільністю, яка була від найдавнійших часів, і тою спільністю, яку треба би тілько тепер творити неприродним способом і очевидно користаючи з духових плодів чужого нам племени, і неминуче стикаючи ся з елементами ворожими церкві та державі".

Таким не дуже ясним і навіть історично не дуже правдивим способом остерігає митрополичий ордінаріят руське духовенство перед русофільством. Осторога була не зовсім ясна і не зовсім щира, і тому не диво, що на духовенство та на ширшу публіку не могла мати більшого впливу. Далеко яснійше поставив ордінаріят права та значінє церковно-славянського язика. „Жадасть ся рішучо, аби слуги церкви знали докладно язик, яким відправляєть ся богослуженє, і аби язикові форми, якими за дозволом найвисшої церковної власти править ся літурґія та всяка служба божа, без відома й затвердженя апостольської столиці не дізнавали ні в чім ані найменшої зміни, а загалом аби оберігати церковно-славянський язик від усяких змінних впливів живої людової мови. Натомісь церков кладе обовязок священикам виясняти всї обряди та инші части служби божої в легко зрозумілій формі людовою мовою (forma facili, lingua vernacula, vulgari, як каже постанова Трідентського собору), до чого власне треба як найдокладнійшої знайомости церковно-славянського язика. Треба піднести тут і ту важну обставину, що галицько-руський народ у своїх щоденних молитвах уживає молитов церковно-славянських. У тій побожній практиці не повинна зайти ніяка зміна, але власне тому треба пояснятиїх докладно та зрозуміло людовою мовою. Тому, що в духовних семінаріях від давна, а завдяки прихильности цісарського уряду від недавна також у висших наукових закладах учать церковно-славянського язика, стоїмо незмінно в церковній установі, що до посвяченя на священика не можна допустити нікого без докладної знайомости церковного язика. Не може й не буде уходити, аби задля невідомости того язика у клиру замкнено для нашого люду невичерпані скарби науки та душевної потіхи, зложені в наших численних та великих церковних книгах, які зібрали святі отці в перших Богом вітхнених віках, і аби найважнійший обяв церковного житя, зверхня служба божа, знизив ся до незрозумілої формальности". (Архив VIII, ст. 104—5).

Як бачимо, духовна власть тілько в части відповіла інтен-

ціям правительства, а особливо бажаням галицького ґубернатора, який у своїй завзятости обіцював правительству скоре та успішне переведене своїх плянів, не надіючи ся ніякого опору з боку Русинів, а властиво певний у тім, що всякий опір здусить чи то намовами, погрозами, обіцянками, чи то брутальною силою та адміністраційними карами. Розуміють ся, що він перечислив ся в своїх спекуляціях на руську недогадливість та на бюрократичну всевладність.

VI.

Серед галицько-руської інтелїґенції в другій половині 50-их рр. мин. в. при загальнім застою літературної продукції та критичної думки не хибло одначе появ, що віщували пробуджене духового житя і виходили з тісних рамок сїрої буденщини. Спеціяльно що до язика та правопису йшли досить завзяті спори, що обертали ся переважно довкола питань: кирилиця чи гражданка, галицько-руський, чи російський язик? Про латинку ніхто з Русинів тоді навіть не думав серіозно. Періодичні публікації руські в Відні та у Львові, приватні та урядові, включно до урядових оповіщень, друковано переважно кирилицею, хиба під гражданськими титулами. Досить несподівану діверсію зробив намісник Галичини ґр. Ґолуховський, який із початком р. 1855, користаючи з фінансових клопотів руського видавництва „Зоря Галицька", передав його редакцію молодому Русинови Плятонови Костецкому, який провадив її несповна рік нібито в народнім дусї та з тенденцією — не давати анї не пускати нічого противного урядови та нічого противного Польщі й Полякам. До спеціяльної студії, яку присвятив я сему часови та письменській діяльности Пл. Костецкого в розд. IV і V моєї статї „Стара Русь" (Літературно-Науковий Вістник 1906, т. XXXII, ст. 66—79 і 236—243) можу додати тут іще те, що редактором „Зорі Галицької" справдї іменував Костецкого brevi manu намісник Ґолуховский, запевнивши йому 25 зр. місячної плати з урядового фонду та полишивши йому весь дохід із пренумерати ґазети. Ставропигія, фактична властителька ґазети, не спротивила ся сему, друкарня друкувала число за числом, а Інститут покрив усї кошти. Ся проба галицького намісника, урядовим розпорядженем зробити зворот у розвою руського письменства, не вдала ся, бо вже в р. 1856 видаване „Зорі Галицької"

обняв знов Ставропигійський Інститут і провадив її далї кирилицею в церковно-славянськім напрямі.

В р. 1858 появила ся досить поважна що до свойого обєму проба одного Поляка, Льва Веґлїньского, збогатити руське письменство трьома збірками віршів, що мали загальний титул: „Nowyi poezyi małoruskii t. j. pisny, dumy, dumki, chory, tanci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusyniw, wedła zytia zwyczaiw ich i obyczaiw narodnych, utworyw Lew Eug. Węgliński. Tom I. II. III. Lwihorod i Peremyszl. Nakładem Autora 1858“. Про Веґлїньского маємо не богато біоґрафічних відомостий. Знаю тілько, що він довгі літа жив на удержаню ґр. Войтїха Дзєдушицкого в Єзуполи коло Станїславова; чи жиє доси, чи вмер, не знаю. Про час його родженя, житє та виховане не знаємо нїчого. Свою письменську дїяльність він розпочав іще 1848 р. польськими та руськими віршиками, а в р. 1858 розвинув досить велику плодючість, випустивши окремими книжками три збірки поезій п. з. „Łuczy“ (в 3-ох частях), „Oman“ і „Rusałka“, які всї автор уважав одною цїлістю, додавши до них спільний словарець менше вживаних руських слів[1]). Значно пізнїйше, бо аж у р. 1885 той сам автор видав у Кракові своїм власним накладом іще дві збірки своїх поезій, писаних руською мовою та друкованих латинськими буквами, а власне двотомову збірку „Zwuki ôd naszych seł i nyv. Pińja Lirnyka Nad-Nistrańskoho“ в двох томах, і „Hôrkij śmich, skazki i obrazki z żytia w Hałyczyni. Spysav L. Kośt' Prawdolubec z Jezupoła“. Перша з тих збірок попереджена досить просторою передмовою автора (ст. I—XXIV), в якій він іще раз, зовсім по невчасї оправдує вживанє латинських букв у руськім письменстві[2]). Майже десять лїт пізнїйше, здаєть ся в р. 1896 мав я нагоду особисто познайомити ся з тим письменником, який відвідав мене в моїм помешканю і вручив менї примірники обох сих остатнїх його збірок. Від нього я довідав ся, що він від давна живе при дворі властителя Єзуполя ґр. Войтїха Дзєдушицкого, не маючи там нїякого особливого заняття і маючи до-

[1]) Бібліоґрафічні описи сих збірок диви Иванъ Ем. Левицкій, Галицко-руская Библіографія XIX-го столѣтія, т. I. Львовъ 1886, ст. 104—105, чч. 1063—5. Докладнїйший опис у моїм вступі до Укр. р. Архива, т. VII, ст. XII, ч. 68—70.

[2]) Обі ті публїкації зазначені також у бібліоґрафії Івана Ем. Левицкого т. II, ст. 513, чч. 2983—4 і ст. 524 ч. 3033. В тих описах не подано нїде змісту збірок.

сить вільного часу для літературної праці. На той ласкавий хліб приняв його ще мабуть у 50-их рр. минулого віку отець ґр. Войтїха, а син лишив його на тім становищі до своєї смерти.

Руські поезії Венґлїньского видані латинкою 1858 р. не пройшли безслідно в тодїшнім руськім письменстві. На них звернув увагу незвичайний тоді між галицькими Русинами чоловік, Богдан Дідицький, що в ту пору жив у Відні кінчачи універсітет, і досить ярко записав своє імя в історії тодїшнього письменства не тілько віршами, не позбавленими дотепу, але також популярізацією ріжнородних відомостий та здобутків науки в тогочасних часописах. Він присвятив поезіям Венґлїньского досить простору критичну розвідку п. з. „Новіи поезіи малорускіи въ чистомъ ѧзыцѣ Червоно-Рѹсинôвъ", що була поміщена в чч. 3—8 „Сборника", додатку до „Вѣстника" видаваного в Відні В. Зборовським (Вислобоцьким). Із тої розвідки Дідицького виймаю деякі уступи важні для моєї теми, або цікаві з инших оглядів, і подаю їх у перекладі на теперішню нашу літературну мову.

„Хоч не згоджуємо ся з уживанєм латинських букв у руськім письменстві, як не згоджували ся з тим наші добросовісні предки, то про те ми зважили ся прочитати їх пильно, думаючи, що знайдемо в них щось у роді Тимка Падури, який у деякій части своїх українських думок виявив гарний поетичний дар. Ми зважили ся прочитати ті три томи поезій тим більше тому, то автор утворив їх, як сам каже, „в чистом язиці Червоно-Русинів", і думали, що від нього навчимо ся чогось чистого, що й він має чисті наміри — чисте чисто зберегти, а нечисте очистити. Та на жаль ми розчарували ся. Прочитавши ті поезії д. В. ми переконали ся, що він навіть не знає добре нашої народньої мови, не має поняти нї про правопис, нї про граматичні правила нашого язика, а на решті в зверхній формі віршів не держить ся ніякого ладу, а у внутрішній грішить часто проти всякого естетичного почутя, яке повинно бути хоч би і в найпростійшій пісеньці". (Сборникъ ч. 3, ст. 19—20).

Рецензент викладає далї основи проводії та її історичного розвою, а переходячи до руської поезії пише: „Полишаючи собі поговорити колись ширше про зверхню форму староруських поем таких, як „Слово о плъкѹ Игоревѣ", „Мамаево побоище" та инші пісенні твори старої Руси, згадаю тут лише, що в тих давнїх творах бачимо правильний лад, що полягає в двох го-

ловних ударах або тактах і в постійнім дактилїчнім закінченю майже кождого вірша". (Сборникъ ч. 3, ст. 22). „В тих старих творах зовсїм нема риму, який появив ся у нас аж у XVI в., а ширше розвив ся в XVII. В тім часї розвинула ся також римована народня пісня, що свої рими завдячує без сумнїву львівським та київським ученикам (бурсакам), які складали та співали т. зв. тодї вірші. Народ підхопивши приємну для нього новину, приложив її до своєї бесїди, і скоро перевисшив своїх учителїв. Те, чого не постигли вчені, відповідне приложенє прозодичних правил до природи руського язика, зробив собі сам народ, із грудий якого залунали пісні дуже правильно зложені, як ось прим.:

А хоть шаблї заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацькоє
Не боїть ся Турків[1]).

„Аж коли серед народа було вже богато пісень правильного складу та правильно римованих, виступив при кінцї мин. віку Іван Котляревський, що перший до книжного письменства впровадив стихи зложені на підставі простонародніх, що лучили в собі загально-европейську версіфікацію з природними правилами руського наголосу" (там-же ст. 23—4). Пропускаючи дальші уваги рецензента про розмір і рими в творах руського письменства переходжу до тих уваг, які він подає спеціяльно про поезії Венґлїньского. „Д. В. — читаємо там (ст. 36 і д.) — пише свої малоруські поезії латинськими буквами на взір польського правопису. Не осуджую його за се, бо-ж вільно писати руські слова навіть китайськими буквами, коли хто хоче познайомити з нами Китайців. Та не можу похвалити тої самоволї та непостійности, з якою поступає д. В. Адже кождий письменник дбає про те, аби в своїм правописї держати ся якихось правил, і хоча з часом по троха зміняє ті правила, то все таки не допустить ся такої самоволї, аби в однїй і тій самій книжцї, ба навіть на однїй і тій самій сторонї писав одно й те саме слово ріжно. Чи-ж може д. В. причислити себе до совісних письменників, коли він у однїй і тій самій книжцї пише: bad'ko, bat'ko i batko; bliżny, blyżne i blyżny; kuždyj i koždyj; rož,

[1]) Сей чотиростих надрукований був первісно як епіґраф у книжечцї О. Бодянського „Наські українські казки". Чи не звідти взяв його Дїдицький? Правдоподібно се не народня пісня, а строфка зложена самим Бодянським.

riż i róż; błyski i błyzkij; charny i harny; fała i chwała; chudko i chutko; miachki, łechki i łehki; szo, czo i szczo; höd, hid i hód; cnit i cnöt: sedyt i sidyt; neni i nyni; myni i meni; Nistr i Dnistr; sercie i serce; morie i more; moij, moje i moi; burie i buri; żytá i żytia; żér i żyr; szczastie, szczes'tie i szczistie; pohlidaje, hliadaje i hledaje; kedaje i kidaje; tajna i tajnia; łesz i łysz; wyższe i wyssze; mia i m'a; drymyt i dremyt; myr i mir; czeres i czerez — і ще багато инших таких самовільностий, де одно й те саме слово не тілько вимовляєть ся ріжно, але має дві або й три ріжні форми, немов би походило від ріжних коренїв. Друга хиба правопису д. В. в тім, що рівнозвучні слова, але ріжнї значінєм пишуть ся у него однаково, прим. слово myr значить у него спокій і світ, а обік того mir має значінє світ, спокій і міряй, як ось у віршу „Mir giletkow mid i roji". Надто має д. В. трояке my (менї, ми і мої), двояке ma (мя і моя), двояке nis (ніс, Nase і нїс, er trug), двояке wije (віє вітер і віє, — польське wije — вінок), двояке wid (від і вод, gen. plur. від вода), двояке mist (міст і замісь), трояке ty (ти, тобі і навіть ті), також иноді wił (віл, вів — er führte і повів — er sagte), sztuk (стук і штук) і т. и. (Сборникъ ч. 5, ст. 36—37).

„В загалї з цїлого складу правопису д. В. видно, що в словах близших до польського він сяк так заховує польський правопис, але зі словами, що звучать значно відмінно від польського, він мав не малу біду. Так особливо трудно йому було дібрати букви для нашого ô, і він брав на переміну то і, то ö, то ó, яку букву він читає з польська як у, бо римує слово róż (рож) сі словом муж. Так само ріжниця між и і ы робить йому не мало трудности, бо він пише раз my, другий раз mi (менї), раз mohyła, другий раз mohiła, раз sizyj, то знов syżyj (сизий). Думаю, що вже з сего переконали ся читачі, що д. В. не має ясного понятя про правопис, і що його самовільний спосіб писаня не відповідає вимогам і природї нашого язика". (Сборникъ ч. 6, ст. 41).

Пропускаючи дальші уваги критика над язиком та змістом поезій В. наводжу тут кінцеві уступи його статї. „Виказавши многі та великі прогріхи автора що до язика і що до змісту його поезій, мушу признати, що в його піснях знайдеть ся декуди дещо добре, хоч і дуже скупе. Се добре містить ся в декотрих строфах т. зв. щебетливих пісень, у яких деколи мов відголос із темної далечини відізветь ся відгук русько-народної

пісні. В тій дрібній части і вся світлійша сторона поезій д. В. Коли-б я хотів оцінити всю його поезію математично, то зі 150 його поезій вибрав би ледво 15 добрих, а з трьох томів вийшла би маленька книжечка, що дала би може підставу для иншого осуду".

„Друга увага, що виплнває з отсеї розвідки, ось яка. Нема в світї для спольщеного Русина[1]) лекшої роботи, як складати польсько-руські вірші. Кождий здібний школяр, скоро лише навчить ся якого польського віршика, може зложити пісню на лад д. В. Се легка робота, бо тут не треба анї певного ладу, анї певних язикових правил, анї навіть певного естетичного чутя та приличности, а вся робота робить ся без напруженя ума, без нїякої науки і без нїякого розбору. Робота йде легко, і я не дивую ся, що д. В. видавши 3 досить великі томи заповідає видати й четвертий. Не здивую ся, коли він протягом одного року напише й 10 томів, а при помочи своїх прихильників навалить із таких дїл цїлу бібліотеку. Та що скаже на се наш народ та його просвічена часть? Чи в своїй словесній бідности ми Русини вхопимо той богатий лїтературний дарунок, що сплине на нас із такої легкої роботи? Відповідь на се дає огляд нашої лїтературної діяльности від часу нашого відродженя. Від того часу освіченїйші люди нашої вітчини з признанєм і при помочи правительства почали працювати чим раз пильнїйше на поли руського письменства, і почуваючи своє високе призванє злучили вивченє живого нинї народнього язика з глубшими дослїдами памяток святої старовини. На основі тих наук доходили ми до пізнаня відвічних правил нашого язика та його відносин до инших словянських мов. Десять лїт минуло від того часу, і хоч наше письменство в порівнаню з иншими дуже ще вбоге, та ми з чистим сумлїнєм скажемо всему світу: „Ми вчили ся і навчили ся не мало. Ми пізнали, що всяка наука, всяке правильне знанє вимагає працї й поту в довгих днях і в безсонних ночах. Ми навчили ся розріжняти чистий звук від фальшивого, а здорове зерно від полови, розпізнавати, що витворено доброю волею й основною науковою працею, а що зліплено сяк так, без знаня та без добросовісної пильности. При тім ми пізнали й ту правду, що користь і слава лїтератури не лежить у великім числї, але в доброті творів, і що добрий робітник

[1]) Критик очевидно не знав, що д. В. не Русин, а Поляк.

трудить ся на тім полї не лише для нинїшнього дня, але також для будущини“ (Сборникъ ч. 8, ст. 63—64).

Не маю потреби додавати нїчого більше до тих слів Б. Дідицького, і зазначу ще лише, що вже в ч. 5 Сборника, ст. 36 у нотцї він заповів, що в дальших числах того самого часопису подасть просторійші уваги на тему вживаня латинських букв у руськім письменстві п. з. „О неȣдобности латиньскои азбȣки въ письменности рȣскѡй“. Далї буде сказано, чому ся дальша розвідка не могла появити ся на сторінках „Сборника“, а тут скажу лише, що починаючи займати ся сим питанем Б. Дідицький дав доказ незвичайно бистрого прочутя небезпеки, яка грозила руському загалови з боку правительства, хоч дійсно не знав іще тодї, чи справдї й відки вона загрожує.

Як критику на поезії В., надруковану аж у початку 1859 р., автор написав у р. 1858, так само розпочав він у тім роцї свою розвідку про непригідність латинської азбуки до руського письменства[1]). Се бачимо з передмови до тої розвідки, де він згадуючи про вихід книжки В. „сего года“, бере її і тілько її за вихідну точку своєї нової розвідки. Ся розвідка складається з короткої передмови (ст. 3—6) і з трьох частий, із яких перша доказує „Преимущества кирилицы“ (ст. 7—21), друга „Неудобность азбуки латинской“ (ст. 21—37), а третя „Голосы противніи кирилицѣ“ (ст. 37—46). У передмові автор згадує коротко про пробу „деяких із наших братів перед 1848 р. писати руське слово латинськими буквами“, додаючи, що вони від того року навернули ся до славянської азбуки. В появі руської книжки друкованої латинськими буквами автор бачить „непризнанє або запереченє того, що принято та взаконено у нас всесторонно і всенародно, що від давнїх часів творить зверхню подобу нашого житя лїтературного та громадського“ (ст. 6). Він підносить свій голос у оборонї нашого законно признаного добра „не дивлячи ся на те, чи зневаженє його вийшло для непевної цїли, чи з доброї волї, або з незнаня“ (ст. 5). Автор бажає доказати потребу то відповідність славянської азбуки для руського письменства строго науково, не обмежаючи ся поговіркою: „Ми того не приймаєм ся, бо в нас так не бувало“, хоч та поговірка має своє велике значінє. Автор волить збити закиди про-

[1]) О неудобности латинской азбуки въ письменности руской. Розсужденіе Богдана В. Д. Вѣдень 1859. Въ книгопечатнѣ оо. Мехитаристовъ, 8-ка, ст. 1—46, друковані кирилицею + 2 ст. непаґіновані, а на першій із них „Содержаніе“ гражданкою.

тивників кирилиції науковими доказами, аби її заховане не видало ся противникам „закоренїлим упором у заховуваню перестарілих форм, і так сказати китайським муром проти всякого поступу“. Відкидаючи таке підозріне автор удаєть ся о поміч і під захист науки, „бо храм науки стоїть для всїх отвором, а кождий, хто підносить голос у її імени, знайде послух у світа“ (ст. 5—6).

В першім роздїлї автор на основі свіжих тодї дослїдів Шафаріка та Мікльошіча, які він у рр. 1857 і 58 популярізував у „Сборнику“, показує, що первісним славянським письмом, яке винайшов св. Кирил, була глаголиця, з якої пізнїйше його ученик Климент виробив письмо лекше для вживаня, прозване кирилицею, уживши для нього 24 букв грецьких і 14 узятих, а властиво перероблених із глаголиці. Не буду вдавати ся анї в зміст, анї в критичний розбір сего роздїлу, зазначу тілько, що на мій погляд повстане славянського письма виглядало инакше, і завважу також, що автор уважає Остромірове Євангеліє найстаршою памяткою церковнославянського язика (ст. 13), і вважає найважнїйшою прикметою кирилиції те, що вона лучить у собі „настоящоє словопроизношеніє и оразъ историческоє словопроисхожденіє со всевозможною точностію“ (ст. 13). У другім роздїлї автор коротко оповідає історію повстаня латинської азбуки, що була витворена з грецької з деяким приміненем та з перерібкою грецьких букв відповідно до виговору латинської мови. І коли та латинська азбука ще сяк так вистарчала для старої латинської мови і могла прикладати ся до неї по правилу: „Пиши як говориш, а говори як пишеш“ (ст. 25), то в новійших західно-та південно-европейських язиках, що приняли ту азбуку, вона викликала правдиву безодню між писаним словом і його виговором. Новочасна Европа має звиш 20 правописів, приладжених для ріжних язиків, усї з латинськими буквами. „Придивляючи ся тим ріжним правописам найдемо дивне диво. Глядиш на кожду з них і бачиш у кождій ті самі латинські букви. Коли вмієш читати по латинї, то тобі здаєть ся, що потрафиш читати також по італїйськи, по анґлїйськи і т. и. Та де там! Без попередньої кількомісячної науки читаня, без проводу тямучого вчителя, якому особливо для вивченя анґлїйської мови мусиш прислухувати ся рік або й два, без пильних та трудних вправ не прочитаєш анї 5 слів чистою, природною вимовою. І яка-ж користь із твойого знаня латини, коли для вивченя анґлїйського правопису, зложеного ла-

тинськими буквами, потребуєш року або двох літ? А кілько-ж часу треба ще, аби навчити ся читати добре ще й усі инші згадані латинські правописи?“ (ст. 27).

В дальшім ході сего розділу автор близше приглядяєть ся правописам польському, чеському та мадярському і виказує нездібність латинської азбуки для передачі особливо таких букв, як и, ы, ѣ, ô, ъ і кінчить ось якими увагами: „Латинська азбука приложена до руського письменства в якім будь західно-европейськім правописі, доведе не тільки до великого замішаня, але також до незгоди та роздвоєня одноплеменних братів. І хоч би ми вибрали найлїпший із латинських правописів, яким без сумнїву треба вважати чеський, і хоч би ми еклектично добираючи букви з инших азбук доповнило його хиби, то все таки ніяким правописом не заступимо наших питомих ѣ, и, ы, ô так докладно, аби вони разом передавали малоруський звук у письмі і не вводили роздвоєня в малоруські говори“ (ст. 36).

У третїм роздїлї автор починає згадкою про Римлян, які підбивши під свою власть Греків і переробивши їх азбуку на свою не подумали навіть силувати їх покинути свою азбуку та переняти латиньську, а навпаки „не лїнували ся пізнавати близше грецьку азбуку, а через неї також значінє та користь грецького письменства“ (ст. 37). Певна річ, між грецьким і малоруським письменством величезна ріжниця, та наші найблизші сусїди також не Римляни, і вони „підносять свій голос проти нашого письма скрізь, де лише зійдуть ся зі своїми братями-земляками“ (ст. 38). Лишаючи на боцї голоси сусїдів і такі явища, як поезії Венґлїньского, автор заявляє, що з боку самих Русинів „змаганє завести у нас замісь славяно-руської латиньську азбуку протинароднє, бо розриває теперішнє житє нашого народа з минулим, майже 1000-лїтнїм, викликає неминуче роздвоєнє та занедбанє нашого давнього письменства, що лише на підставі руської азбуки являєть ся спільним та одностайним для Русинів галицьких і угорських (і розуміеть ся також для російських Українцїв).

Далї наводить автор головні докази ніби-то непрактичности кирилицї і висшости латинки. „Уживанє латинської азбуки буде доказом европейського поступу, бо весь освічений захід Европи пише тільки виключно нею, а навіть Нїмцї, що до недавна друкували свої книжки нїмецько-латинськими буквами, друкують тепер наукові працї латинськими. Відповідаємо на се: Европейський поступ, так як у загалї поступ усеї люд-

ськости ми не розуміємо як сліпе наслідуване та охоту бігти за модою, але як змагане до ліпшого пізнаня правди. Вчені Німці приймають латинські букви, та вони у них не новість, бож німецько-латинська азбука в своїй сути таки латинська і не міняє німецького правопису, лише зверхню форму букв досить подібних до себе. У нас натомісь зовсім не те. Приймаючи латинську азбуку введемо до себе новість невідому в рускім письменстві доси більше як 900 літ, а надто руйнуємо весь склад правопису зложений та хоронений віками. Се для нашого письменства не поступ, але загибіль“.

„Кажуть нам: зі знанем латинської азбуки відкриває ся нам доступ до всїх західно-европейських літератур, що вживають лише латинського письма. Відповідь на се дає порівняна табличка західно-европейських правописів, яка виявить від разу всю безосновність сего твердженя. Автор отсих рядків навчив ся читати еврейське письмо, писане зовсїм невідомими для нього буквами, протягом одного тижня, а анґлійські книжки, друковані латинкою, вчив ся читати більше як два роки, і — не гріх признати — не вміє й доси читати добре по анґлійськи. Кажуть далї ось що: як би Русини приняли латинське письмо, то була би се велика користь для їх сусїдів-соплеменників, що вживають такого письма, бо вони хоч легко розуміють бесїду Русинів, але не знаючи їх азбуки не можуть читати їх писань. Відповісти на се дуже прикро, але треба. З болем мусимо признати, що коли наші руські письменники в своїх писанях так часто згадують про розвій та успіхи письменства своїх сусїдів, ті сусїди майже нїколи анї одним словом не згадують наших заслужених мужів, а про наше письменство заховують уперту, майже згідну мовчанку, так як би його зовсїм не було. І чи так трудно присвоїти собі наше письмо? Адже як би вони вчили ся його, ми бачили би в тім доказ тої взаїмности, якої вони домагають ся від нас.

„Кажуть іще далї: латинськими буквами писали вже деякі відомі Русини, як Тимко Падура, Вацлав із Олеська, Й. Лозинський, Й. Левицький[1]), Вагилевич, а тепер Венґлїньский, а до того найвизначнїйший тепер славянський язикослов проф. Мі-

[1]) Знаємо лиш один вірш Й. Левицького, друкований п. з. Car duhów iz Getoho в польських Rozmaitościach. (Автор на жаль не навів року анї числа того часопису). Докладнїйше про се див. Арх. т. VIII вступна статя ст. VI—VII.

кльошіч писав недавно в своїй порівняній граматиці малоруські слова латинськими буквами. Подвиги тих мужів повинні служити прикладом для Русинів. Відповідаємо на се: Тимко Падура і В. із Олеська писали одиноко на користь своїх земляків Поляків, а другий із них хотїв познайомити їх із народнїми піснями Русинів. Як ті два, так і два наші заслужені язикослови, Й. Левицький і Й. Лозинський писали кілька менших своїх творів латинкою ще перед р. 1848. Від того памятного року оба остатнї пишуть лише руською азбукою. І. Вагилевич писав, як відомо, в самім р. 1848 руськими буквами, а тілько передруковував те саме для польських читачів латинським письмом і польським правописом; врештою його підприємство (Ruskij Dnewnyk) простояло ледви місяць. І він, скілько знаємо, писав пізнійше свої руські працї тілько руською азбукою. Що-ж до д. Венґліньского, письменника мало ще відомого, що вже по р. 1848 надрукував свій руський твір латинськими буквами, то можу донести читачам, що він через одного Русина прислав кілька своїх поезій до редакції „Вѣстника“ для поміщеня їх у „Сборнику“, що друкуєть ся славяно-руськими буквами. Що-ж до проф. Мікльошіча, то друковане малоруських слів латинськими буквами в його граматиці мало би для нас більше значінє, як би ми не знали, в якій цїли се було роблено. Але ся цїль відома нам. Се було бажанє познайомити инших Славян, що займають ся слявістикою, з правдивим виголошуванєм малоруських слів, яке значно ріжнить ся від наводжених у тім ділі подібних слів старославянських та російських. У тім дуже розумнім намірі шановний професор мусїв друкувати наші слова латинськими буквами, чеським, а не польським правописом.

„Инші голоси, що хвалять красшу форму латинських букв супроти наших, не гідні навіть уваги, бо нас не чарує зверхня форма на некористь висшої внутрішньої вартости, що містять ся в нашій греко-славянській азбуцї та ортоґрафії. Знаємо також, що як латинська азбука, переняла з грецької, через довге вживанє у ріжних народів набрала красших форм, так само украсить ся колись і наша руська, коли довший час із любовю будемо плекати її у себе. Тепер можна лишити се діло формалїстам та друкарям. За те уявім собі, як виглядало би руське письменство, як би Русини покинули свою азбуку і приняли латинку. На сам серед було би у нас те, що бувало у инших народів при подібних змінах: загальний заколот і безконечна сварня за азбуку. Пригадаємо тілько довголїтні спори, що

вели ся у південно-західнїх Славян за правопис, і то тілько за зміну правопису, а не азбуки. Що-ж могло би бути у нас, як би ми змінили не лише правопис, але й азбуку? Було би те, що було у инших, а може й ще гірше. А те гірше, то був би сумний розпад нашого письменства (в границях самої лише Австро-Угорщини) на дві окремі половини: русько-галицьку з польським правописом, і русько-угорську з мадярським. Чеський правопис, що по троха злучив південно-західнїх Славян, не міг би у нас на разї приняти ся, бо його мало хто знає, а до того він відділений від нас двома иншими, близшими по сусїдству, а своїм складом аж надто відмінними від чеського. А ті два сусїдські правописи, з яких один відомий Руси галицькій, а другий закарпатській, оба враз невідомі нї тут, нї там. І коли би ми мусїли знайомити ся з лїтературними творами одноплеменних із нами закарпатських братів і потребували для того вчити ся так трудного та непривичного для нас мадярського правопису, то довелось би навіть у низших наших школах учити від разу аж чотирьох правописів: славяно-руського як минулого, польського та мадярського як теперішнього, і нарештї чеського як будучого.

„Крім того сумного роздвоєня нашого письменства грозить нам заведенє латиньскої азбуки ще одною, на мій погляд найтяжшою і найстрашнїйшою бідою. Маю тут на думцї глубокий розрив, який при переміні письма мусїв би відірвати теперішнє письменство від письменства минулих звиш 9 віків. Розрив духового житя цїлого народа, се найтяжше горе, яке було коли на світї. Адже нї один народ не наводив на себе самовільно такого горя, нї один не зривав зі своїм минулим житєм. Адже поверхові зміни, які від недавна заводять ся в письмах учених Нїмцїв, і які заведено в південно-західнїх Славян, не перемінили самої сути їх азбуки, не довели їх до тої крайности, аби Нїмець або південний Славянин не вмів прочитати свою стару нїмецьку або славянську книжку. Ся неможливість мала би дістати ся тілько нам, австрійським Русинам, які відкинувши греко-славяньске письмо одні на всю Европу забули би з часом читати свої старі книги. Чи ті, що радять нам перемінити своє стародавнє письмо думають, що лиш ми одні з усїх племен такі вироди, що самовільно вимажемо з памяти все, що з волї божої було в нашій минувшинї? Чи думають вони, що ми так мало привязані до свого, що кинемо його за першою появою нової моди? Чи думають, що ми одні такі сла-

боумні, що не зуміємо пізнати, що для нас добре, а що недобре? Чи думають на решті, що лиш ми одні такі такі неблагородні, що не встоїмо сильно при тім, що весь наш народ признав добрим для себе?“ (ст. 39—46).

Отсими смілими та справдї мужнїми й патріотичними словами кінчить Б. Дідицький свою розвідку, що запевняє йому визначне місце в історії нашого духового самопізнаня. Вона доказує, що красші одиницї між Русинами вже в тих тяжких та темних роках добре відчували потреби та шляхи розвою нашого народа, потребу ненастанної, смілої та впертої боротьби за поправу його долї, і не цурали ся й самі виступати в ряд борців та наражувати себе тим супроти всевладних, як здавало ся, суспільних та полїтичних верховодів.

VII.

У Галичинї було тихо. Люди жили, працювали, думали дещо, але ніякого руху не було чути. Аж пастирський лист епіскопа Литвиновича з д. 25 падолиста 1858 р. троха розворушив тиху воду, в. якій жила тодїшня галицько-руська інтелїґенція. Д. 9 (21) грудня того-ж р. пише Іван Гушалевич, що тодї був парохом у селї Княжівськім калуського повіту, до Якова Головацкого — подаю його слова в перекладї на нашу мову: „Здаєть ся, Вам відоме окружне посланіє нашого ординаріяту, що відносить ся до нашого простонародного письменства і велить берегти ся в проповідях та инших поученях церковного язика. Як грім поразило нас воно, і кождий питає, яке дїло церкві вмішувати ся в питаня лїтератури та язика? Думаємо, що як усе, так і тепер ворожа нам польська партія, а може й яка инша підносить голову і змушує духовну власть забрати голос у язиковій справі.“ [1]) Автор листу побоюєть ся за свій твір „Роксоляна“, аби за деякі особливости його язика та правопису не мав клопотів, і просить Головацкого поправити, що йому видасть ся потрібним, або відібрати рукопис із друкарнї і прислати йому на його рахунок, „а я предамъ огню, ибо не находжу причины, дабы за плохое дѣлце имѣлъ терпѣти нашъ народъ и мы всѣ — лучше най огень оное пожретъ“ (там-же).

---

[1]) Кореспонденция Якова Головацького в лїтах 1850—62, видав Др. Кирило Студинський. У Львові 1905, ст. 420.

Таку саму трівогу справив той лист пастирський і в иншім куті благословенної галицької Руси, бо при кінці грудня ось що писав до Головацкого Й. Сокольський: „Ординаріятскій приказъ убилъ насъ. Всѣ пали духомъ, и кажется можно бы изречи: „Прощай уже на всегда Матица да Народ. Домъ!“ Противницы свою штуку хорошо доказали, и нашимъ началникамъ о этой комедіи вѣдомо было, но предъ намы утаено“ (там-же ст. 424).

З початкомъ 1859 р. Дідицький у Віднї розпочав друк своєї брошури „О неудобности латинскои азбуки“, якого кошти обіцяв покрити М. Качковський із Самбора. В марті писав до Я. Головацкого Іполит Криницький із Відня, що Дідицький друкує свою брошуру; вже прилагодив другий аркуш, але видатки покриває сам, бо д. сов. Качковський не прислав обіцяних гроший (там же ст. 434). Д. 18 марта сам Дідицький обертаєть ся до Я. Гол. просторим листом, у якім між иншим читаємо: „Намучивши ся всю зиму над грекою та латиною я задумав їхати на Великодні ферії до рідні, аби спочити хоч один місяць та набрати сил до дальшої працї. Привезу з собою статю „О неудобности лат. азбуки“, над якою тепер час від часу працюю, і що до друкованя її хотів би порадити ся з Вами. Я обіцяв її вже в „Сборнику“, та рад би не поміщати там, бо уривкове друкованє потягнеть ся 2—3 місяці, а се дуже нудно. Я вважаю се питанє дуже важним, і з причини появи поезій Венґліньского на часї, тож лїпше було би видати окрему книжечку. Д. М. Качковський писав менї вчора через д. І. Криницького, що готов друкувати мої твори своїм коштом. Може він приняв би на себе й отсю статю, та я не згодив би ся посилати її аж до нього, бо дїло протягло би ся занадто. Радше нехай візьме се на себе „Русская Матица“ або фонд вдів і сиріт по свящ. у Перемишлї — чей не стратять ся. Думаю, що не буде більше, як 3—4 аркуші.

„Перед кількома місяцями я познайомив ся з д. Їречком, конціпістом при міністерстві просвіти, що має дуже великий вплив на справу руських шкіл. Від кількох місяців учу його руської мови з Вашої граматики. Тут найбільше маю нагоди вказувати на Ваші великі заслуги для науки нашого язика. Він тепер має про Вас лїпше понятє, а по части й про сам руський язик. З д. Мікльошічем розмовляю деколи про деякі неприємности в справі нашого письменства; він усе говорить, аби писати про нього до якої славнїйшої ґазети, або в окремих брошурах. Та на жаль у нас тепер лїтературний застій, якого від р. 1848 не було нїколи. Ах, як би я лише добив ся до якого

постійного становища! Та се ще від мене дуже далеко. Грека, а особливо латина, се мої перешкоди, що не позволяють менї робити для Руси більше, як невеличкий віршик протягом цїлого тижня. Говорять тут чим раз голоснїйше, що метрополїтом буде Григорій Шашкевич, і се дуже правдоподібне. Тодї корректою наших учебних книжок займеть ся може д. Їречек, який має вже їх корректу в инших славянських язиках. Моя „Читанка“ вже друкуєть ся. Свою статю „О неудоб. лат. азб.“ пишу по змозї строго науково, не допускаючи особливих уваг на всякі закиди з противного боку. Склад популярний, то може й лекше знайдеть ся який видавець, що дав би початок здїйсненя того пляну, який подає нам Мікльошіч“ (ст. 435—6).

У цвітнї брошура Дїдицького була вже готова, і він писав до Я. Головацкого: „Посилаю Вам 100 примірників моєї розвідки і прошу уклінно, розпродайте їх як найскорше між знайомими, а що гроший зберете за тиждень, пришлїть на імя д. І. Криницького[1]) сюди до Відня, бо за друк брошури ще не все заплачено. Хоч друкуючи сю книжечку я два рази писав до д. М. Качковського, який сам недавно переказував до мене через крил. Гинилевича, що готов усї мої писаня друкувати власним коштом, аби позичив менї на друк тої працї 160 р., та на жаль і не знати з якої причини я не одержав від нього й до нинї анї відповіди, анї гроший. Я ледво заспокоїв тут троха друкарню, а більша часть кошту лишаєть ся на розпродаж.

„Що правда, в попереднїм письмі я писав Вам, що згадану працю буду друкувати у Львові, і Ви, ласкавий Добродїю, донесли менї навіть, що знайдете там гроші на друк, та я занехавши плян їхати до Львова змінив також плян що до друку. Вже для відомих буквальних потреб я мусїв друкувати 2000 примірників лиш у Мехитаристів, а инших причин легко догадаєте ся. Половину доходу призначую на фонд удовиць і надїю ся, що брошура через те скорше розійдеть ся. Що до змісту знаю, що будуть у нїй деякі недогляди та деякі думки не зовсїм розвиті, та я спішив із сим дїлом, як іще нї з одним иншим тим більше, що в часї писаня я дізнав ся, що один наш визначний письменник[2]) приготовив уже простору статю доказуючи потребу заведеня у нас латинської азбуки. На щастє реда-

[1]) Він був завідателем руської части друкарнї о. о. Мехитаристів у Віднї.

[2]) Н. У. (Микола Устіянович).

ктор „Вѣстника“ не захотїв помістити її, а для моїх праць у противнім напрямі радо відкриває сторінки свого часопису“ (ст. 440—441).

А ось іще кілька слів із листу Івана Головацкого з Відня до брата Якова з д. 8 (20) цвітня: „Тому що Богдан Андреєвич (Дїдицький) надумав ся на Великдень лишити ся в Відні, розпочав друкувати свою статю окремою брошурою. Що то твоєї руської граматики Дїдицький був із запитом у Шашкевича, та сей вимовив ся, що не знає, чи буде вона друкована, чи нї. На його думку рукопис невідповідний уже проґрамі предложеній тепер для подібних праць. Із усего видно, що він противний сему виданю.“ (ст. 443).

Із сих листів видно, що ще в цвітнї 1859 р. навіть віденьські Русини не знали нїчого про замах на руське письмо, який приготовляло правительство. Найцікавійше те, що Дїдицький познайомив ся і навіть заприязнив ся з Їречком і давав йому устно деякі відомости про руську мову та лїтературу, не підозріваючи навіть, що він приготовляє грізний удар на саму основу руського духового житя. Аж у перших днях мая все відкрило ся з появою підписаної Їречком брошури про реформу руського правопису. Д. 3 (15) мая Іван Головацкий писав до свойого брата Якова після инших полїтичних новин іще ось яку, що доторкала нашого предмету: „На наш народ приготовлено важкий удар. У міністерстві просвіти се дїло, здаєть ся, вже порішено, бо Шашкевич одержав той акт post expeditionem ad videndum. Чехи відбирають у нас кирилицю, а накидають нам свій правопис. Винен усему секретар Їречек, що написав брошуру „Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischer Schrift zu schreiben“, але її нїде дістати не можна, а роздають її лише приватним довіреним особам. З кінцем сего, або в початку будучого місяця Їречек їде до Львова, де під його проводом збереть ся комісія для сего питаня, і дїло скінчить ся тим, що в жовтнї наші руські дїти почнуть учити ся вже з чеських букварів, а кирилиця піде до коша. Шашкевич і Вислобоцкий (редактор урядового тодї „Вѣстника“) ходять мов опарені, бо все те зроблено без їх відома, по за їх плечима. Шашкевича нїколи не бачили таким лютим. Він предложив міністрови своє pro memoria, в якім висловив усю гірку правду і навіть загрозив, що покине своє тутешнє становище. Risum teneatis amici! Чи-ж буде він потрібний тут, коли перестануть видавати кирильські учебники? Самі Чехи вишлють його на від-

пуск як чоловіка, що сповнив свою задачу, т. є. копав яму під иншими, а на решті впав у неї. Ось яку штуку показав Чех! І Полякам дулю і нам дулю, а собі все.“ (ст. 445).

Розуміеть ся, Іван Головацкий не тратив надії і зараз подумав про ту реакцію, яка повинна почати ся серед Русинів проти пляну правительства. „Головна річ, що скажуть наші епіскопи, наш новий митрополїт Тома Полянський, наше священство і наша освічена верства? Чи їх уже нема на світї? Чи будуть допитувати одних лише Черкавских, Устіяновичів, Лозинських, а духа нашого народа і нашу віру признають нічим? Я певний, що д. Їречек почує такий страшний шум при тій комісії, що не буде й знати, куди тїкати. А в тім може я й помиляю ся, і тодї можна буде справдї сказати: Finis Rutheniae! Вислобоцкий надієть ся, що ся буря тепер іще прошумить над нами тому, що мінїстри Бах та Кемпен іще по нашій сторонї. Мала надія. Слава Богу, що наш Дїдицький заздалегідь із вітхненя св. Духа встиг своєю брошурою випередити замах Їречка. Не підозріваючи нїчого він передав йому свою брошуру в ту пору, коли той уже друкував свій Bericht. Їречек страшенно обурив ся і почав нарікати, чому Богдан не сказав йому нїчого. Ось який хитрець! Він докінчив друк свого памфлєту, але здаєть ся, що за для конфлїкту з Богданом не пускає його в продаж“ (ст. 446).

Із сего листу дізнаємо ся, що брошура Їречка вийшла з друку в перших днях мая 1859 р. і не пішла в книжкову продаж, а була трактована як довірена урядова публїкація. Розуміеть ся, правительство подбало про те, аби в пресї не було про се нїяких згадок. Д. 18 (30) мая пише Б. Дїдицький до Якова Гол. ось що: „Минулого тижня передав я д. Вислободському залучене тут „Освѣдченіе рускои азбуки дотычащое“ для поміщеня в його „Сборнику“; та на жаль д. В. не міг помістити сеї статї в своїй ґазетї мимо своєї найлїпшої волї, бо д. Їр. візвав його листовно нїби то іменем самого мінїстра, аби в своїй ґазетї анї одним словом не згадував про мою брошуру, поки се дїло не буде рішене в офіціяльній дорозї. Тому й многоважна заява проф. Мікльошіча залежала ся в тецї редакції, і коли я тепер посилаю Вам її, може буде вже за пізно. Та про те покористуйте ся хоч рукописом і оголосіть усім, кому на тім буде залежати[1]). Шановний професор розмовляв зо мною

[1]) Заяву Мікльошіча, наведену в тім листї, подаю у вступі до „Архива“ т. VIII, ст. XVI—XX.

зі справедливим огірченем у голосї і заявив рішучо, що вже більше як 4 роки міністерство не покликає його нї на які наради, і йому здаєть ся, що він від того часу стратив там ласку й довіре. На жаль воно справдї так, і я знаю про се. З другого боку донесу Вам іще, що й сам Й. П. Шафарік, тесть д. Ір., дуже незадоволений зі свого зятя, що той за далеко пішов на не своє поле. Про се писав недавно молодий Шафарік син одному з моїх професорів (А. Людвіґови), а той знаючи наше дїло повідомив мене про се приватно. От так два мужі, первостепенні авторітети, протестують проти робленого нам насильства, а нам хиба не протестувати? Ми тут Русини у Віднї що до сего всї одного духа, дивимо ся на вас, львівських Русинів, з великим зацїкавленем, бажаючи знати, як там собі поступите і що зробите далї? Адже мусять бути й висші інстанції, де можна бодай пожалувати ся, яке зло творять нам бідним. Завтра д. Висл. піде до міністра Баха просити інструкції, як має поступити собі супроти тої незгоди, яка виявила ся в двох офіціяльних орґанах Gazecie Lwowskiej і Вѣстнику про один і той сам предмет (руську азбуку). Ми радї знати, що скаже йому міністер. Та все таки все залежить від вас, галицьких Русинів, бо остаточно лиш на Вас покличуть ся. Мою брошуру, коли її мало купують, роздавайте, кому можете навіть дармо. Перекладати свою розвідку на польське та на нїмецьке не маю наміру, раз тому, що не маю анї часу анї гроший, а по друге тому, що й руський оріґінал при летарґії Русинів не знаходить покупу" (ст. 447—449).

Коли й як відгукнула ся відомість про те, що робило ся в Віднї, в ріжних кутах Галичини, маємо деякі свідоцтва в листах до Я. Головацкого. Ось що писав до нього д. 3 червня 1859 р. І. Гушалевич: „Ужасна вѣсть объ неслыханомъ, даже въ варварски времена насилію на наши священныя писмена молнією пронеслась помежь наше духовеньство и народъ єще 6 (8) мая. Всѣхъ серце запеклося кровью". Наводжу далї нашою мовою: „По кількох днях повторила ся та сама вість із додатками, що нашї радо гнуть свої плечі під чуже ярмо. Сегодня почувши (писав д. міністеріяльний радник до Станїславова), що проєкт заведеня чужих букв походить від Чехів, ми почули полекшу: що буде, най буде, аби лиш нашї не брали участи в тім святотатстві. Ми в своїх відлюдних кутах толкуємо як можемо сей нечестивий наїзд від духа злоби так, що вороги Австрії та бунтівники бажають на користь своїх

бунтівничих мрій під маскою австрійського патріотізму сим насиллєм відіпхнути серця вірних Русинів від Австрії, або думають відвернути нашу увагу від подій у південній Славянщині на иншу, дразливійшу для нас точку, аби розширити свою літературу коштом нашої. В такий їх рахунок входять і Поляки, на яких вони навівають надію відзискати страчене. Ми не можемо нї в якім разї байдужно придивляти ся сему насиленю, і то в хвили, коли наші земляки ллють свою кров за Австрію в Італії. Тому кождий із нас готов, коли не втихне ся єретича завірюха, запротестувати до самого цісаря. Мушу завважити, що наші священники полюбили єпіскопа Спіріцона за те, що він відїхавши д. 30 мая на село дав пізнати Їречкови та його заходам, що руський архієрей осуджує сей гріх брата Славянина проти братів Славян. Додаю отсей галицько-руський вірш, що ходить між нами:

Най швець держить ся свойого копита,
Аби підошва гладонько пришита;
Коваль най держить кріпко за клїщі,
А кравець сидить при своїй иглї!
Кождий най буде майстром на своїм!
Як кого зловлять на дїлї чужім,
Скажуть всї люди: „Дивіть ся, дурак,
Замісь зелїза верг в огонь ходак;
Замісь клїщами брав огонь шилом!“
Така то біда зо свинським рилом.
Най-же Їречек в своє чеське пиво,
А не в наш медок пхає своє рило;
Бо його рило приберем в ходак;
Скажуть Славяни: „Їречек дурак!“ (ст. 450—51).

Із сего листу мимоходом довідуємо ся, що Їречек при кінцї мая прибув уже до Львова, і що його з боку єпіскопа Литвиновича зустріла немила несподїванка, що той відїхав на село, не принявши його у себе.

Про події з кінця мая 1859 р., що попередили вибір та зібранє комісії для азбучної справи у Львові, не зайвим буде тут додати ще те, що оповідає про них Бр. Лозїньский на основі актів львівського намісництва, на жаль не подаючи докладних дат. „Настали тепер часи дуже оживленої акції урядової та позаурядової, а обі сторони брали ся до неї зі свідомістю, що остаточний вихід тої акції може мати епохальне значінє для бу-

дущого розвою руської справи на найважнійшім для неї полі язиковім. В урядовій кореспонденції між ґр. Ґолуховским і ґр. Туном заникає сухий бюрократичний тон, а пробиваєть ся майже науково-полемічний. Др. Черкавский у основнім меморіялї розвиває просторо проект подрібної інструкції про науку та розвиванє руського язика на основі латинського альфабету, при чім повстають пляни нових шкільних книжок та руського словаря, який мала-б обробити окрема комісія і т. и. На реляцію ґр. Ґол. оперту на тім меморіялї приходить відповідь ґр. Туна, основана, здаєть ся, на меморіялї Й. Їречка. Піднесено тут питанє, яку дорогу треба вибрати при заведеню латинського альфабету: чи кирильські букви по просту заступити латинськими, чи окремо латинською ґрафікою означити руські звуки без огляду на кирилицю? Ґр. Тун висловив погляд, що поперед усего треба уникати всего, що могло би серед Русинів збудити нагле підозрінє, що ходить тут по просту о витисненє руського язика на користь польського. Значить, перша дорога, не порадна вже з лінґвістичних оглядів, гірша також із політичного становища. У відповіди на се др. Черк. обробив просторий лінґвістичний трактат, у якім лишаючи на боцї політичні мотіви обговорює річ предметово і доходить до висновків на користь фонетичного правопису, отже в основі згідних із поглядами ґр. Туна, хоч і відмінних у подробицях виконаня. Стало на тім, що все те буде обговорене на окремій комісії, яка збереть ся в намісництві при участи мінїстеріяльного делеґата Їречка, і за підклад для своїх нарад візьме так само виріб дра Черк., як і проєкт мінїстеріяльний" (Br. Łoziński op. cit. ст. 185).

Згадані тут урядові акти переписки між галицьким намісником та міністерством освіти у Відні недоступні для нас, та се мало впливає на представленє дальшого ходу сеї справи, бо свої лінґвістичні докази та політичні міркуваня др. Черк. виложив досить просторо в своїх увагах до пастирського листу еп. Литвиновича (Lemberger Zeitung 1859, ч. 21 і по польськи в „Dodatku tygodniowym przy Gazecie Lwowskiej" також ч. 21, що вийшло д. 20 мая) та в своїх полемічних увагах на брошуру Б. Дідицького, що німецьким і польським язиками були опублїковані у Львові на сторінках урядових часописів „Lemberger Zeitung" і „Gazeta Lwowska" із д. 21 мая до 10 червня в числах 120—122 1859 р. Обі публїкації, першу польською, а другу німецькою мовою, передрукував я в т. VIII. Укр. р. Архива в додатку до недрукованих доси матеріялів, ст. 83—105 і 106—129.

Варіянти мельодій українських народніх дум, їх характеристика і ґруповане.

Студія ***Філярета Колесси.***

I.

Музичну форму кобзарських рецитацій обговорили ми докладно у вступній студії, долученій до першого тому „Мельодій українських народніх дум"[1]). Колиж згадана розвідка оперта на думах, зібраних в Полтавщині головно від співців з Миргородського округа, в яких центрі стоїть Мих. Кравченко, тепер остаєть ся нам доповнити наші висновки поміченями, зібраними на основі нового матеріялу, заміщеного у другому томі „Мельодій укр. народ. дум"[2]), що обіймає не лише полтавських,

---

[1]) Матеріяли до української етнольоґії т. XIII. Львів, 1910 р. I.—LXXI. До сього тому увійшли списані по фоноґрафу рецитації сімох співців дум з Полтавщини: 1. Михайла Кравченка, кобзаря з Великих Сорочинець, 2. Опанаса Баря, кобзаря з Черевків, 3. Плятона Кравченка з Шахворостівки, 4. Остапа Калного з Великих Сорочинець (усї чотири з Миргородського пов.); 5. Явдохи Пилипенко з Орликівщини і 6. Антона Скоби, лїрника з Богачки (обоє з Хоролського пов.); врештї 7. Олександра Гришка з Лютеньки, Гадяцького пов.

[2]) Матеріяли до укр. етн. т. XIV. Львів, 1913 р. містять рецитації, які наспівали до фоноґрафа чотири співцї з Полтавщини: 1. Іван Скубій, лїрник з Лелюхівки, Кобеляцького пов, 2. Микола Дубина, з Решетилівки, Полтавського пов., 3. Опанас Юр. Сластіон, що перейняв 2 рецитації від кобзаря з Ковалів, Лохвицького пов., 4. Семен Говтвань, лїрник з Зінькова — і чотири співцї з Харківщини: 1. Гнат Гончаренко, кобзар з Губаєнкового хутора біля Харкова, 2. Степан Пасюга, кобзар з Богодухівського пов., 3. Іван Кучеренко з Мурафи, Богодухівського пов., 4. Петро Древченко з Камінного біля Харкова. Оба томи „Мельодій укр. нар. дум" будемо цитувати у скороченю: М. д. I., М. д. II.

але й харківських співців дум, серед яких найстаршим і найвизначнійшим є Гнат Гончаренко.

Мельодії дум, в яких переважає музична деклямація, не звязані тактовим укладом: вони визначують ся свобідною, змінчивою формою, якою відріжнюють ся від строфових пісень. Стих, що разом із відповідною фразою мельодії творить одноцільне коліно, се найменча сінтактична одиниця, відмічувана правильно в рецитації. Та коли пісенні стихи визначують ся правильним розміром і поділом на ґрупи силябічні, то стихи дум не виявлюють якоїнебудь консеквентно переведеної ритмічної схеми: їх довжина і форма бувають дуже ріжнородні; через те і фрази музичні, нагинаючи ся до ритму підходячих слів, не виказують постійних мотивів ритмічних, що надавалиб мельодії якусь скристалїзовану форму.

Хоча з поглядом на обєм (ambitus) і окінченя фраз можна звести отсю їх ріжновидність у кожному варіянтї до 3—5. катеґорій, то при ріжнороднім підкладї ритмічнім кожна фраза являє ся варіянтом в обсягу згаданих катеґорій; в одній думі тяжко знайти дві фрази, які малиб у мельодії й ритмі ідентичну форму.

Стихи дум лучать ся найчастійше на основі паралелїзму у ґрупи і періоди, неначе ріжновидні строфи, яким відповідає також у мельодії анальоґічне ґрупованє фраз. Та хоча поодинокі періоди визначують ся симетричною будовою, то кожен період виявляє инчий уклад частий, инчу комбінацію фраз, яких число в періодї буває дуже не однакове: від 2 до кількानайцятьох. Одним словом — кобзар імпровізує мельодію о стільки, що у всїх рецитаціях свого репертоару змінює свобідно на ріжні лади одну основну тему мельодії, зложену з кількох харктеристичних фраз. Та в наслїдок отсеї змінчивости фраз і періодів народнїй співак не може перейняти анї другому передати рецитацію у якійсь постійній, скристалїзованій формі, а співаючи одну думу кілька разів за кождим поворотом подає инчу відміну мельодії.

Для доказу подаємо отсе схематичне зіставленє перших пяти уступів із думи про Олексія Поповича, яку Гончаренко два рази в одному днї проспівав до фоноґрафа:[1]).

	1:	2:	3:	4:	5:
Вар. а.	T. S. S.	T.	S. S.	S. S.	S. S.
	S. S. S.	S. S.	S. T.	D. S.	D. S. S.

[1]) T означає закінченє на тонїцї.
S „ „ „ другім степенї скалї (субмедіянтї).
D „ „ „ домінантї.

Вар. б. 1: T. S. D. S. S. S. S.   2: T. S. S.   3: D. S. S. S.   4: D. S. S. S.   5: S. S. S. S. S.

Порівнуючи оба варіянти переконуємо ся, що 1) періоди виказують незвичайну ріжнородність у своїй будові, 2) що кобзар при повтореню думи подає инчий уклад фраз у ґрупах і періодах; навіть в тих дуже рідких випадках, де варіянти заховують однаковий уклад фраз (як нпр. в 2. періоді обох порівнуваних фраґментів) форма тих фраз виказує значні ріжниці.

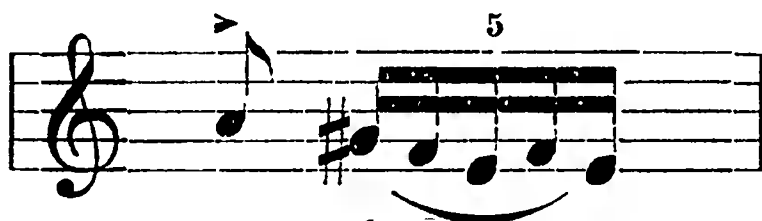
Замітна річ, що в обох варіянтах текст думи остає ся майже не змінений; однакож годить ся зауважити, що рецитациї повторювані в довших відступах часу виказують також у текстах значні ріжниці, як се показали ми у розвідці „про музичну форму дум" (М. д. І. ст. XXVIII).

Так отже не може бути бесїди о буквальній схожости ріжних варіянтів кобзарських рецитацій. Співак переймаючи від свого учителя основну тему мельодії і загальний стиль рецитациї та підлягаючи ріжним, посторонним впливам, творить на тій основі щось нового, — свій окремий варіянт, так тїсно звязаний з індивідуальностю співця, так надиханий його субєктивним почуванєм, що у даний момент не може бути у одного кобзаря більше варіянтів рецитациї, як лиш один; під сей один варіянт рецитацийної мельодії виконує він усї думи свого репертоару, без огляду на ріжнородніст їх змісту.

Завданєм отсеї розвідки є вказати на тії признаки кобзарських рецитацій, які серед змінчивости їх форми та ріжновидности фраз і періодів заводять єдність стилю, що проявляє ся не тільки в рецитациях одного варіянта: рецитацийний стиль у ширшому розуміню того слова зводить у ґрупи ріжні варіянти та обєднює усї кобзарські рецитациї. Найстаршим і найвизначнійшим представником давного рецитацийного стилю серед живучих кобзарів є Гнат Гончаренко.

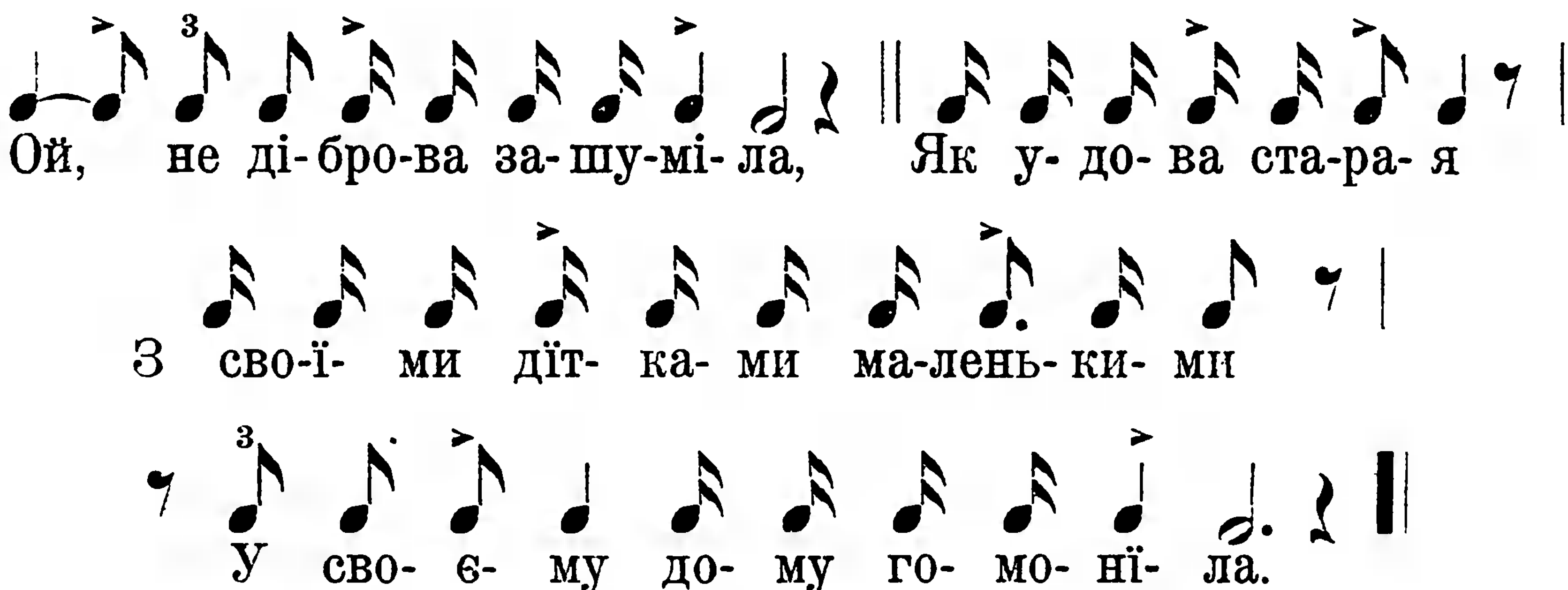
Думи записані від Гончаренка своєю ритмічною стороною найблизше підходять до рецитацій М. Кравченка. Вони держать ся в темпі живої деклямациї з дуже виразним визначуванєм чергових наголосів та старанним відмічуванєм віддихів і павз при льоґічнім відграничуваню речень і їх частий. Чергові наголоси ідуть по собі у приблизно ознакових відступах а місцями сходять ся зовсїм докладно із тактованєм метронома. Відступ межи вершками сканзії у Гончаренковій рецитациї звичайно вміщає одну чвертку такої довжини, що на мінуту при-

падає пересїчно 63 до 72 таких чверток. Отже одиницею міри (Zählzeit) для Гончаренкових рецитацій можна прийняти чвертку ♩ = 63 до 72. M. M. (по метрономови Mälzl-a). Таке темпо для пісенної мельодії булоб доволї повільним; та Гончаренкова рецитація виповнена переважно дрібними вартостями нотовими, найчастїйше шіснацятками і вісїмковими тріолями, томуж робить вражінє бистрого речітатіва; всеж таки темпо дум у Гончаренка виходить трохи повільнїйше, як у М. Кравченка. Притім у М. Кравченка фрази в серединї періоду кінчать ся уривчасто, найчастїйше вісїмкою, між тим Гончаренко навіть середні фрази закінчує звичайно кольоратуровою фіґурою:

Для потвердженя наших помічень зіставляємо отсе ритмічні схеми анальоґічних уступів із думи „про удову“ у виконаню Гончаренка і М. Кравченка[1]):

Гончаренко, Мельодії дум II. ст. 66:

М. Кравченко, Мел. дум I. (ст. 51):

Отсе зіставлене виказує наглядно велику схожість у ритміцї рецитацій двох найстарших співців дум, що найчистїйше

¹) Порівн думу „про удову“ у Гончар. уст. 20, у М. Кравч. уст. 30.
„ „ „ 21, „ „ „ „ 31.

задержали давну традицію; колиж сеї схожости не можна зводити до якогось припадку то бистрий речітатів із виразним визначуванєм сканзії та дроблений ритм, що впливе переважно шіснацятками і вісімковими тріолями, треба уважати архаїчною признакою кобзарських рецитацій давнійшого типу, у яких музична деклямація бере перевагу над мельодичним елєментом, що вповні приходить до значіня лише при окінченях періодів.

Колиж у нашій збірці рецитації д. Сластіона і Пасюги підходять своєю ритмікою до давнійшого типу, то у новійших кобзарів, як Кучеренко, по части й Древченко рецитацийний стиль не виступає уже в повній чистоті; натомість буйно розвинена мельодія місцями укладає ся в музичні такти, неначе у піснях, як показує перший уступ думи „про удову", записаної від Кучеренка (Мел. д. II. ст. 168)[1]).

Думи, співані лїрниками виявляють у мельодиці а особливо у ритміці признаки лїрницької манєри: всї лїрники[2]) співають думи у значно повільнійшім темпі, як кобзарі; замітна у них тенденція, надавати усїм нотам рецитації менче більше однакову протяжність (як се помічаємо у співаних просьбах лїрників та жебраків о милостиню); через те вражає в рецитаціях лїрників якась скучна монотонність, нема такого дробленого ритму і такої живости, як у рецитаціях кобзарів, частїйше стрічають ся протяжні ноти в серединї фраз, що подекуди пригадують протяжні лїрницькі піснї. Отсї відємні сторони найяркійше

---

[1]) Порівн. початок думи „про Олексія Поповича", записаної від Древченка II. ст. 177.

[2]) Скоба I. ст. 122—146, Скубій II. ст. 1—20, Говтвань II. ст. 62—65, по части Гришко I. ст. 147—156, Калний I. ст. 108—111 і Явд. Пилипенко I. ст. 112—121, що співають думи без супроводу.

виступають в рецитаціях лїрника Говтваня (М. д. II. ст. 62—65), у якого при замітнім убожестві мельодії навіть закінченя періодів позбавлені усяких прикрас. Та бувають і межи лїрниками не будденні співці дум, яких рецитації викликують високо-артистичне вражінє як пр. Скубій (II. ст. 1—20) і Скоба (I. ст. 122—144).

В кобзарських рецитаціях, схоплених при допомозї фоноґрафа, замітне ґрупованє пісенних колїн у періоди, закінчені маркантними фразами (сего ґрупованя не відмічувано у давнїйших текстах, списаних мабуть за диктатом кобзарів).

Замітна річ, що майже у всїх співцїв дум з Полтавщини сей подїл на періоди переведений дуже консеквентно так, що не лишає нїяких сумнївів. Взірцевими у сьому напрямі є особливо рецитації Михайла і Платона Кравченків[1]).

Натомість з поміж Харківських кобзарів лише один Гончаренко виказує таку взірцеву правильність[2]), через що стає він під пару Кравченкови. Ся згідність найвизначнїйших кобзарів показує, що подїл рецитації на періоди треба уважати за архаїчну, типову признаку укр. народ. дум. Колиж рецитації декотрих лїрників та кобзарів новійшого типу, як Кучеренко, Древченко, не виявляють такого маркантного визначуваня періодів, то се безперечно признака занепаду давного рецитацийного стилю.

Кождий період, замикаючи закінчену думку, порівнанє або образ, подібно як пісенна строфа, сам про себе виявляє доволї симетричний уклад стихів, що по два, три й чотири лучать ся в ґрупи, обєднані найчастїйше дїєсловним римом. Наслїдком анальоґічного укладу слів у паралєльних рядках стихи вирівнують ся що до свого розміру і складу, та виявляють анальоґічний подїл на силябічні ґрупи так, що періоди дум симетричним укладом частий нагадують подекуди правильну будову пісенних строф.

Так отже наслїдком паралєлїзму, а може й не без впливу народнїх пісень думи виказують подекуди складочислові

1) Деякі відхиленя від сього правила подибаємо у лїрників Скоби і Скубія, у яких каденцийна фраза має кілька варіянтів і зявляє ся місцями також в середині періоду; се лучає ся часами також в рецитаціях Дубини, що співає думи без акомпанїменту.

2) Поминаємо деяку неясність в „Удові“ уст. 7—9, де являють ся дві форми каденцийних фраз.

схеми у ґрупах стихів і періодах, як показують наведеві приміри із рецитацій Гончаренка[1]).

1. З думи „про Ол. Поповича“:

...Перву часть ухопило, 3+4
В турецьку землю занесло. 5+3
Другу часть ухопило, 3+4
В дунайське гирло забило. 5+3
...Старшого брата за брата не мав, 5+5
Старшую сестру збарзе поважав. 5+5
У купецтві і в реместві, 4+4
І на полї і на морі. 4+4
...Словами промовляли, 3+4
Сльозами обливали. 3+4.

2. З думи „про удову“:

...Хлїбом-сіллю дорікати, 4+4
Із домівки ізсилати. 4+4
...Ідиж ти, нене, пріч від мене! 5+4
І будуть, нене, гості в мене. 5+4
...Будем тебе хлїбом-сіллю годувати, 4+4+4
Будеш ти наших маленьких дїток доглядати 5+5+4
А вдова те зачуває, 4+4
У чужий дом ухождає, 4+4
Живе, проживає, 2+4
Хатку помітає, 2+4
Лавки поминає. 2+4
...Братїки милі, 3+2
Голубоньки сиві! 4+2
...Чи ви її завдали, 4+3
Чи ви її запродали? 4+4

3. З думи „про сестру і брата“:

...Як сестра до брата 3+3
З чужої сторони 3+3
В далекиї городи 4+3
Листи писала, 2+3
Поклон посилала, 2+4
Братїка рідненького, 3+4
Голубонька сивенького 4+4
У гості прохала. 3+3

---

[1]) У звичайних піснях подїл стихів на силябічні ґрупи являє ся результатом строфової будови мельодії, що незалежно від паралельного укладу слів у стихах приводить за собою правильні цезури в усїх стихах піснї.

...Через високиї ліси 2+4+2
Ясним соколом перелини, 2+3+4
Через бистриї ріки 2+3+2
Білим лебедоньком перепливи, 2+4+4
Через великиї города 2+4+3
Сивим голубоньком перелети. 2+4+4

Як бачимо, думи записані від Гончаренка виказують у значній части короткі 7—10 складові стихи із двома ґрупами силябічними у кождому стихови: 4+3, 3+4, 4+5, 5+4, 4+6, 6+4, 5+5, 5+3, 3+5. Рідше подибають ся одноцільні 4-, 5- і 6- складові стихи, та довші стихи, що мають у свойому складі по 3 ґрупи силябічні, н. пр.: 4+4+4. Із сего короткого огляду ритмічних особливостий кобзарських рецитацій виходить ясно, що думи записані при помочі фоноґрафа виказують більшу привальність віршової форми, як давнійші записї.

II.

Порівнуючи кобзарські рецитації в усїх 15 варіянтах, заміщених у нашому виданю та втягаючи до сего порівнаня ще й два варіянти записані Лисенком від Ост. Вересая (з Полтавс. ґубер.) і П. Братиці (з Чернигівс. ґубер.) переконуємо ся, що мельодії дум в усїх знаних до тепер варіянтах опирають ся на т. зв. церковній дорийській скалї (dorische Kirchentonart), з тою модифікацією, що четвертий степень сеї скалї підлягає найчастійше хроматичному підвисшеню о пів тону в гору так, що чиста дорийська скаля являє ся в кобзарських рецитаціях доволї рідко. Се підвисшенє четвертого степеня скалї (що мабуть і зявило ся в українських піснях під орієнтальними впливами), дуже характеристичне для українських, південно словянських і турецьких мельодій; воно спричинює надмірну секунду межи третїм а четвертим степенем скалї та надає четвертому степеневи подекуди характер тону уводячого в домінанту, яка побіч тоніки стає другим осередком мельодії:

[1]) Арабськими цифрами означуємо степені скалї, що йдуть у гору, а римськими степені, що йдуть у низ від тоніки.

Церковна дорийська скаля зложена із двох частий, долїшної квінти ($d'-a'$) і горішної кварти ($a'-d''$), які лучать ся на спільному тонї (a'), причім обі складові части скалї вносять у мельодію свої основні тони (d', a'). Се зложене скалї проявляє ся в мельодії квартовим і квінтовим ґрупованєм тонів: то в долїшній квінтї з основним тоном d', то в горішній квартї з основним тоном a'. Колиж у сучаснім мажорі й мінорі один основний тон, т. зв. тонїка стає осередком мельодії, то в мельодіях, построєних на старинних церковних ладах, що виявляють зложене із кварти й квінти, звичайно два тони по черзї приходять до значіня тонїки; таке роздвоєнє і неначе борба двох тонів о панованє над мельодією держить нас у постїйній непевности що до тонїки і надає думам особливий середньовічний характер, бо брак розвиненого почутя тональности характеризує середньовічну музику европейських народів, якої останки і доси переховали ся в народних піснях Українцїв і инших словянських народів а також Шведів, Фіннів, Греків і пр.

Таким способом сей факт, що всї звісні доси варіянти кобзарських рецитацій з усїх трех ґуберній, де іще співають ся думи, основують ся на церковній дорийській скалї, треба уважати їх характеристичною признакою, яка дає нам заразом дуже цїнну вказівку на час повстаня українських народнїх дум, та споріднює їх з українськими народнїми піснями давної формації, н. пр.:

(Др. Ів. Колесса, Галицько-руські нар. піснї, Етноґр. Збірник XI, ст. 247).

По обємі тонів (ambitus) можемо усї знані нам варіянти дум подїлити на ось які три ґрупи: 1. Варіянти, що обертають ся на семи степенях церковної дорийської скалї (1—7), займаючи в ряди-гори октаву тонїки як осьмий тон, виявляють найбільше архаїчних признак. Тут належать рецитації М. Кравченка, схоплені в 1909 р., Гончаренка, Баря, Дубини, Калного і Явд. Пилипенко. До сеї ґрупи можна зачислити також рецитації Пля-

тона Кравченка, у якого лише в декотрих варіянтах думи про піхотинця (а, б, г) зявляє ся перед тонїкою уводячий тон *gis*, ґоловно в прикрасах і завсїгди без наголосу:

З тої самої причини зачисляємо до сеї ґрупи також схоплені 1908 р. рецитації Мих. Кравченка, що виявляють уводячий тон як неакцентований і то завсїгди лише в одному означеному місцї — в каденціях періодів[1]). У двох думах М. Кравченко виїмково уживає ще долїшної домінанти (V), на якій рецитує цілі стихи в одному тонї; монотонне рецитоване на долїшній домінантї являєсь правильно також у Ост. Вересая. Однакож у обох кобзарів кварта межи долїшною домінантою а тонїкою (V—I) не заповнена тонами мельодії, через те долїшна домінанта являє ся інтервалом неначе відірваним від мельодії, яка обертає ся на семи-осьми тонах церковної дорийської скалї (1—8). От тим то усї рецитації Мих. Кравченка й Ост. Вересая можемо причислити до першої ґрупи.

2. Друга ґрупа обіймає варіянти, що обертають ся на осьми тонах дорийської скалї (1—8), а кромі того втягають до мельодії ще й нижню домінанту (V) та уводячий тон (♯VII), на якому зявляють ся й наголоси рецитації. Тут належать рецитації кобзаря Братиці та усїх лїрників: Скоби, Гришка і Скубія. (До лїрників, що співають думи, належить також Говтвань, та його рецитації обертають ся у вузких рамцях квінти 1—5).

Супроти того, що в найкращих варіянтах дум, записаних від Ост. Вересая, М. Кравченка, Гончаренка, Баря, Дубини, Калного — мельодія обертаєть ся лише на осьми тонах церковної дорийської скалї (1—8) не займаючи акцентами уводячого тону і що в усїх варіянтах дум без виїмка семий степень сеї скалї являє ся постійно непідвисшений, як мала септіма, мусимо до пізнїйшої фази віднести розширене обєму мельодії долїшним то-

---

[1]) Від каденцій і почало ся перетворюване середньовічних церковних ладів у новітне дур і моль.

ном уводячим $\overset{\sharp}{\text{VII}}$, що в однїй же мельодії ставить у близьке сусїдство *c'* та *cis*. Взагалїж появу хроматизму, а з тим і уводячого тону в українських народнїх піснях відносять наші дослїдники Сокальський і Лисенко до новійших часів.

3. Третю ґрупу творять варіянти дум, записані від кобзарів Кучеренка, Древченка і Пасюги з Харківщини та від д. Сластіона з Полтавщини, яких рецитації кромі горішних тонів церк. дорийської скалї від 1 до 8 (не у всїх кобзарів ambitus є однаковий) виповнюють мельодією ще й приставлену з долини квінту I—IV:

Вониж впроваджують дві нові точки опори для мельодії: долїшну домінанту (V) і долїшну субдомінанту (IV). Зворот мельодії на долїшну субдомінанту, хоча відповідає духови української народної музики і подибає ся в народнїх піснях, всеж таки пересуненєм *h* на *b* робить вражінє модуляції, що уважає ся признаком новійшої формації пісенної.

Для наглядности порівнаня подаємо отсе зіставленє усїх варіянтів дум по обємови мельодії:

I. Ґрупа	Гончаренко	1—8
	Барь	1—8
	Дубина	1—8
	Калний	1—7 (8)[1]
	Явд. Пилипенко	(VII)[2], 1—7
	Пл. Кравченко	($\overset{\sharp}{\text{VII}}$), 1—8
	Ост. Вересай	(V), 1—8
	Мих. Кравченко	(V, $\overset{\sharp}{\text{VII}}$), 1—7 (8)[2]

[1]) Скобками зазначуємо рідко уживані і переходячі інтервали.
[2]) Усего раз.

II. ґрупа	Скоба	♯VII, 1—8
	Братиця Гришко	V, ♯VII, 1—7
	Скубій	V, ♯VII, 1—7 (8)
	[Говтвань	1—5]
III. ґрупа	Пасюга	IV—1—6 (7)
	Древченко	IV—1—5 (6)[1]
	Кучеренко	IV—1—7
	Сластіон	IV—1—8

Так отже усї звісні до тепер варіянти дум з огляду на обєм мельодії можна звести до трех основних форм; коли ж друга форма, розширена головно межи лїрниками, відріжняєть ся від першої лише двома приставленими з долини тонами (V і ♯VII) так, що тії дві форми можна назвати варіянтами одного типу, то третя форма дуже значно відріжняєть ся від обох перших зворотом в долїшну субдомінанту і впровадженєм двох нових точок опори для мельодії (IV і V) так, що сама про себе виявляє окремий тип.

III.

Коли розходить ся о характеристику кобзарських рецитацій, то побіч скалї й обєму тонів, на яких обертають ся мельодії дум, першорядне значінє має також внутрішня конструція мельодії: будова періодів та форма й уклад музичних фраз, що відповідають стихам думи. Порівнуючі дослїди проф. Ільмарі Крона[2]) показують, що уклад каденцій дає трівку основу для клясифікації пісенних мельодій; ще більше значінє мають каденції фраз у рецитаціях, бо дуже часто однаково закінчені фрази обертають ся в однаковім обємі тонів так, що можна їх поде-

---

[1]) Велика секста вчуваєть ся виразно в акомпаніментї кобзи.

[2]) Ilmari Krohn: Welche ist die beste Methode, um Volks-und Volksmäßige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen? (Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV. Jahrg. 1902—1903. S. 643—660).

куди назвати варіянтами одного мотиву. На основі каденцій і обєму (ambitus) фраз із узглядненєм наголошених тонів найлекше можна перевести їх клясифікацію і порівнанє. Найбільш характеристичною частиною рецитації є наконечна фраза періоду, у якій експресія музикальної деклямації доходить до найбільшої сили.

Замикаючи симетричну будову періоду наконечна фраза дає відповідну противагу попередним частям, (як се впрочім буває і в піснях із правильною строфовою будовою) і тому співак розвиває у ній усе богатство мельодії та мелізматичних прикрас, замітно звільняє темпо, та закінчує період протяжним тоном або ферматою, по якій слїдує „перегра“ на бандурі.

Порівнуюче зіставленє фраз уживаних в закінченях періодів (М. д. І. ст. LIII) показує найкраще, у якому близькому спорідненю з собою стоять співці з Полтавщини, яких рецитації увійшли до першого тому. Періоди в усїх тих рецитаціях кінчать ся правильно протяжною нотою на тонїці.

До того самого типу належать рецитації Дубини, Скубія і Говтваня, заміщені у другому томі.

На особливу увагу заслугують рецитації, записані від сліпця Дубини; вони виказують у свойому складі: а) фрази, що обертають ся в долїшній квінтї (1—5) і кінчать ся тонїкою; б) фрази, що обертають ся в горішній квартї 5—8 (займаючи також підвисшений четвертий степень скалї) і опирають ся на домінантї; в) фрази, що починаючи з горішних тонів обіймають усю скалю і сходять на тонїку; — але рідко бувають се одноцїльні фрази; звичайно виказують вони полученє двох менчих фраз б+а і являють ся в окінченях періодів, спадаючи каскадою богатих прикрас на тонїку. Для ілюстрації наводимо один період із думи „Про Озівських братів“ (II. ст. 21):

(♩ = приблизно 60 M. M.)

più mosso

Із ту-рець-ко- ї, з бу- сур-мен-сько- ї не- во- лї

riten.

а втї- ка- ли....

Нагромадженє однородних фраз, закінчених домінантою, на початку і в середині періоду робить місцями вражінє монотонности, яку Дубина лагодить богатством мелїзмів і кольоритурових фіґур. Характеристичні для сего варіянта є протяжні, дуже довго видержані ноти в закінченях фраз, особливо в каденціях періодів; формою тих каденцийних фраз рецитації Дубини дуже близько підходять до варіянту Плятона Кравченка.

Рецитації лїрника Скубія виказують кілька відмін у формі каденцийної фрази; притім і фрази в середині періоду мають часами закінченя подібні, як в наконечних фразах, що потягає за собою деяку неясність в розмежовуваню періодів. Всеж таки зіставленє тих варіянтів, як також прекрасних закінчень з рецитацій Дубини показує їх близьке споріднєнє з варіянтами инших співців із Полтавщини.

Рецитація лїрника Говтваня структурою й формою фраз живо нагадує полтавські варіянти, однакож відбиває від них простотою й убожеством мельодії, що обертаєть ся всего на пяти тонах та монотонностию фраз, які дуже часто не переходять обєму трех тонів. Окінченя періодів зовсім позбавлені прикрас, о стільки лише підходять до полтавського типу, що падуть ферматою на тоніку. Се прикмета спільна усім знаним варіянтам з Полтавщини (М. Кравченко, Барь, Пл. Кравченко, Калний, Я. Пилипенко, Дубина, Гришко, Скоба, Скубій, Говтвань), з виїмкою рецитацій Ост. Вересая, що підходять до инчого типу.

Укладом фраз в середині періоду, особливож закінченєм наконечної фрази на другому степені скалї Гончаренко дуже сильно відріжнюєть ся від полтавських співців: ся ріжниця така замітна, що надає особливий характер його рецитації.

Отсе типовий зразок періоду в рецитаціях Гончаренка: (З думи „про Олексія Поповича" М. д. II. ст. 115)[1]).

[1]) Дописка 8-va bassa означує, що дотичні ноти треба читати октавою низше аж до місця означеного поперечною крискою | .

(♩ = приблизно 63 М. М.)

1. Ой, по Чор- но-му мо- рю, 2. Ой, на

8-va bassa

ка- мі- ні бі- лень-ко- му, 3. Там си-дів

8-va b.

со-кіл ясненький, 4. Жа-лїб-нень-ко

8-va b.

квилить, прокви-ля-є, 5. І на Чор-но- є

8-va b.

rit. 6. a tempo

мо-ре спильна по-гля-да- є, Що на

8-va b.

7.

Чор-но- му мо- рі Все не до-бре по-чи- на- є.

Відповідно до закінченя розріжняємо в рецитації Гончаренка **три головні відміни фраз:**

а) Фрази закінчені на тоніці з наконечним наголосом на четвертім степени ($\overset{\vee}{4}$—1), (який звичайно буває підвисшений о пів тону), рідше на другім степени ($\overset{\vee}{2}$—1), подибують ся на початку періодів.

б) Найчастійше приходять в рецитаціях Гончаренка фрази закінчені на другім степени скалї з наконечним наголосом на четвертім або пятім, рідше на третім степени ($\overset{\vee}{4}$—2, $\overset{\vee}{5}$—2, $\overset{\vee}{3}$—2); дуже рідко буває наконечний тон наголошений ($\overset{\vee}{2}$).

в) Фрази закінчені домінантою з наконечним наголосом звичайно на попереднїй септімі ($\overset{\vee}{7}$—5), рідше на сексті ($\overset{\vee}{6}$—5) або навіть на секунді ($\overset{\vee}{2}$ - 5); ся катеґорія фраз менше уживана, як дві попередні. Виїмково зявляють ся у Гончаренка фрази з іншим закінченєм (Самарські брати п. 15, Олексій Попович п. 15).

В обсягу кождої із наведених катеґорій виказують фрази велике богатство варіянтів з огляду на обєм тонів і розміщенє наголосів; показує се зіставленє фраз другої катеґорії, найбогатше заступленої в рецитаціях Гончаренка[1]).

1. Фрази закінчені на секунді з наконечним наголосом на кварті: 4—2.

Ambitus: 1—4

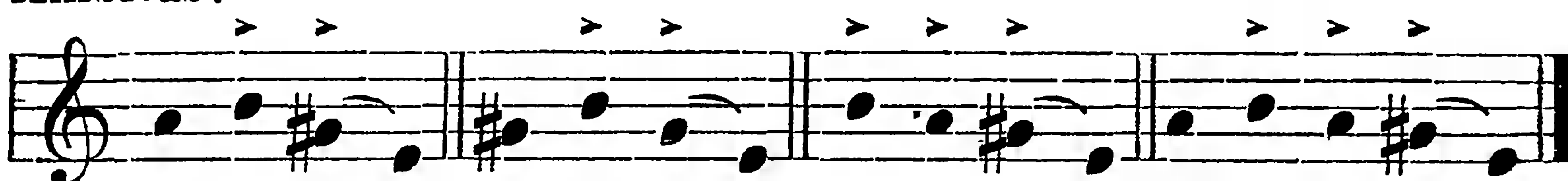
ОП: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 24, 26.
ОПо: 5, 7, 10, 12, 14, 15.
Сб: 1, 2, 5, 8, 13, 14, 16.

Ambitus: 2—5

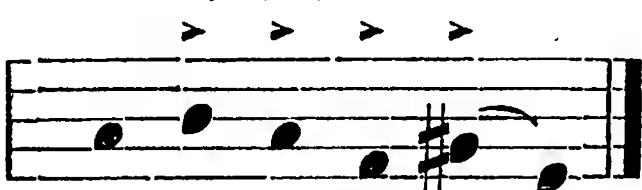

ОП: 4, 23.	ОП: 7, 8, 10, 12, 14, 23, 27.	ОП: 11, 13.	ОП: 5, 21, 22.
ОПо: 12.	ОПо: 10, 11.		
	Сб: 1.		

Ambitus: 2—6

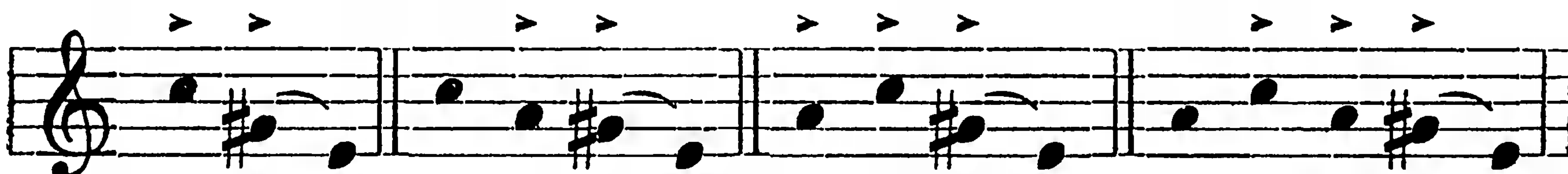
ОП: 17.	ОП: 13.	ОП: 10, 27.	ОП: 16, 19, 21.
ОПо: 1, 2, 5, 10.	ОПо: 12.	ОПо: 1, 6.	ОПо: 7, 15.
Сб: 2, 5, 8, 14, 16.	Сб: 10.	Сб: 10.	Сб: 10, 11, 16.

ОП: 1, 18.
ОПо: 1.

[1]) Фрази наведені тут у схематичнім скороченю: се т. зв. Stichmotive, що визначують лише початковий і наконечний тон та всї нагошені тони в середині фрази. Степені скалї називаємо по їх відношеню до тоніки. Каблучка над двома послїдними нотами означує, що тони в окінченю ідуть по собі секундами. Цифри вказують на періоди дум, яких заголовки подано в скороченю: ОП = Олексій Попович, перший варіянт, ОПо = Ол. Попович, другий варіянт, Сб. = Сестра і брат. В першій і другій ґрупі поминено фрази, подибані лише один раз.

Ambitus: 2—7

ОП: 13, 25. ОПо: 1. Сб: 5.

ОП: 22. Сб: 2, 6, 8, 15.

ОП: 23, 27. ОПо: 4, 9, 10, 11. Сб: 1, 4.

ОП: 14, 23, 24. ОПо: 2, 3, 5. Сб: 1, 12.

ОП: 1.
Сб: 3.

Ambitus: 2—8

ОП: 4. Сб: 2.

ОП: 16, 17, 21.

ОП: 19. Сб: 10.

2. Фрази закінчені на секунді з наконечним наголосом на квінті: 5—2.

Ambitus: 2—5, 1—5

ОП: 9, 21, 25. ОПо: 6, 7, 12. Сб: 6, 10, 13.

ОПо: 1, 5. Сб: 9.

ОП: 10, 22, 25. ОПо: 4, 6, 10. Сб: 2, 6, 7, 11.

ОП: 8. Сб: 10.

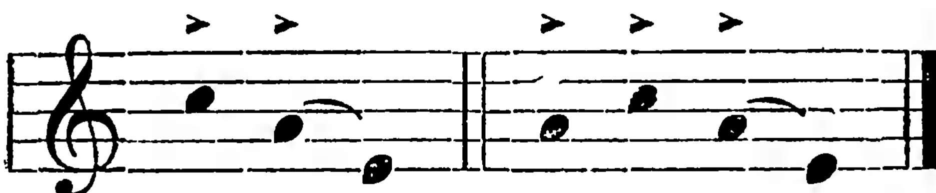
Ambitus: 2—6

ОПо: 7, 10, 12.

ОП: 1, 3, 12. ОПо: 3, 11. Сб: 2.

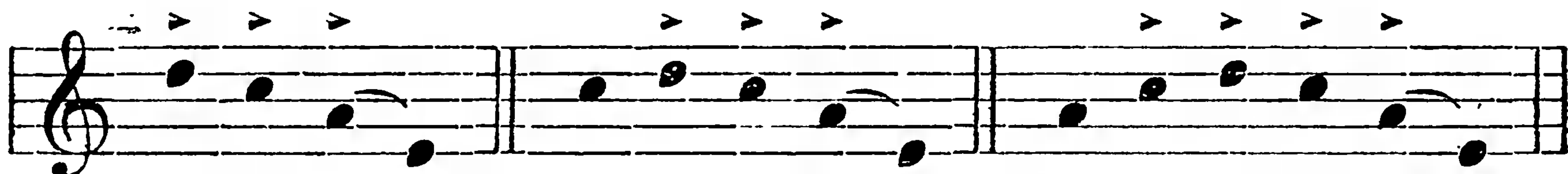
Ambitus: 2—7

ОП: 7, 10, 13. ОПо: 8. Сб: 1, 2, 13, 14.

ОП: 15, 25. ОПо: 8, 11.

Ambitus: 2—8

ОП: 7, 8, 9, 10, 27. ОП: 24, 26. ОП: 11.
ОПо: 24. Сб: 3, 10.
Сб: 14.

ОПо: 10.
Сб: 7.

3. Фрази закінчені на секунді з наконечним наголосом на терції: 3—2.

Ambitus: 1—3, 1—4

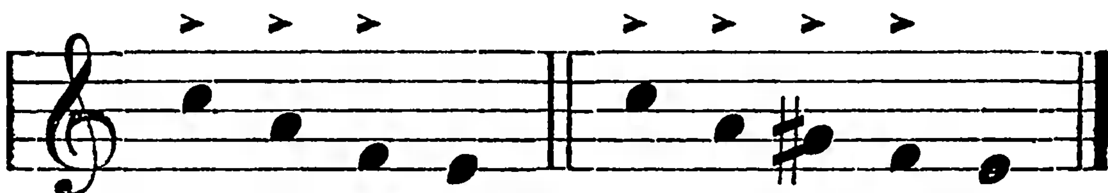
ОП: 27. ОП: 9.
Сб: 11.

Ambitus: 2—6

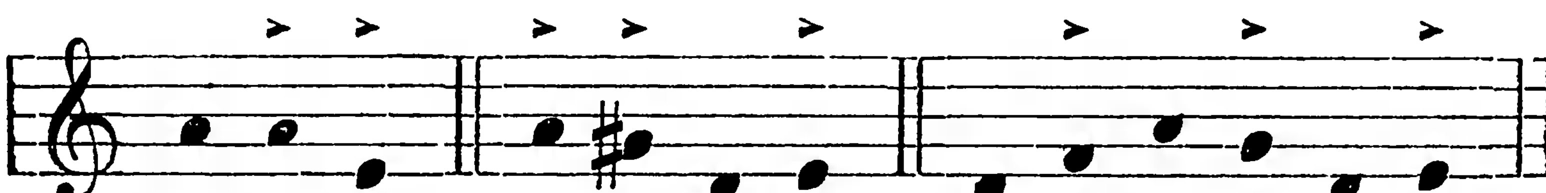
ОП: 16, 17. ОП: 4, 19.
ОПо: 9.

Ambitus: 2—7

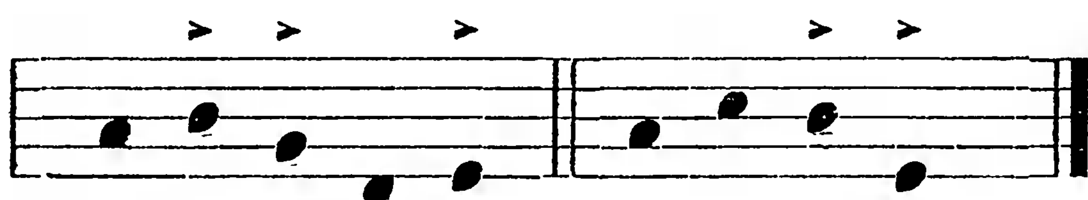

ОП: 8. Сб: 11.
ОПо: 8.

4. Фрази закінчені на секунді з наконечним наголосом на секунді: 2.

ОПо: 12. ОП: 17. ОП: 16.

Коли у М. Кравченка на початку і в середині періоду стоять звичайно фрази, оперті на домінанті і закінчені на секунді, а завершує період фраза, спадаюча на тоніку, то у Гончаренка фрази, закінчені тонїкою стоять на початку або в середині періоду, каденцийнаж фраза має характеристичне закінчене на другім степени скалї.

Таке саме закінчене подибає ся в церковних мельодіях а також в українських, сербських і болгарських народнїх піснях, що в порівнаню з піснями, закінченими на тонїцї, виявляють зовсїм инший, більше архаїчний тип н. пр.:

Та вирвала (2) руту на вінец,
Та виплела (2) рутяний вінец,
Тай пустила (2) в тихий Дунаєц[1]).

Порівн. закінчене періоду в сербській юнацькій піснї про царя Лазаря:

---

[1]) Др. Ів. Колесса, Етноґр. Збірник XI. ст. 276. Се старинна пісня, в якій стрічаємо порівнане смерти новобранця із весілем. Такіж закінченя на другім степені скалї: Артемовський: „Народ. українські піснї з голосами". Київ 1868, ч. 2. Fr. Kuhač: Južno-slovjens. narod. popjevke IV. Zagr. 1881 № 1263, 1303. Д. Куба: „Тоналноститѣ въ българскитѣ напѣви." Сборн. за народ. умотвор. XIV, 1897 ст. 655 ч. 24. XIII, „Народ. пѣсни съ мелодии" ст. 135, ч. 17.

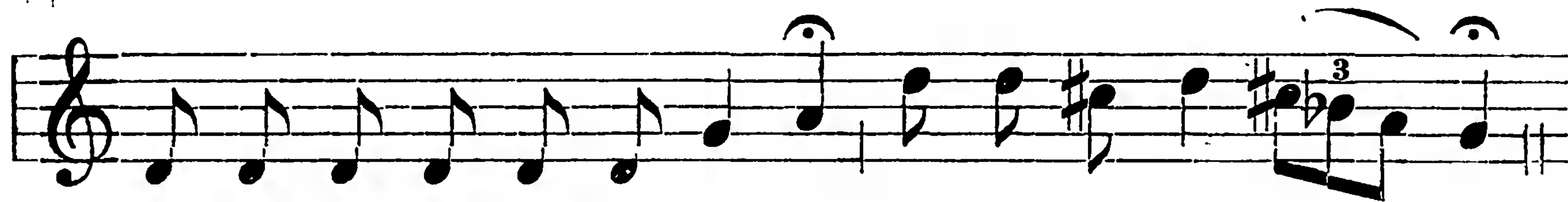

(Kuhač Juž. slov. narod. popjevke IV, ч. 1493).

Закінчене мельодиї на другім степени скалї (Halbschluß) є в народнїх піснах безсумнївно признакою тої фази в розвою европейської музики, коли мельодія не замикала ся октавним ладом, як у новійших піснях і коли тонїка в мельодиї не мала ще такого домінуючого значіня, як у сучасній музицї. Через те й рецитациї Гончаренка в порівнаню з рецитаціями миргородської ґрупи виявляють більше первісну форму.

До того самого типу треба причислити також рецитациї О. Вересая, о скільки можна про них судити із записи М. Лисенка. Вправдї Лисенко не зазначив подїлу на періоди, та із його записи усюди ясно проглядає симетричне ґруповане фраз, причім окінченя на тонїцї подибають ся на початку або в серединї ґрупи, яку завершує звичайно характеристична каденція на другому степени скалї; по нїй іде „перегра". Взагалї рецитациї Вересая виповнюють по більшій части фрази, закінчені на другому степени церк. дорийської скалї. Сама форма тих закінчень і ґруповане фраз дуже живо нагадують Гончаренкові рецитациї, як показує отсе зіставлене:

Вересай: дума „про Хведора Безродного" (Записки Юго-Зап. От. И. Р. Г. Общ. І. Ноты ст. 1):

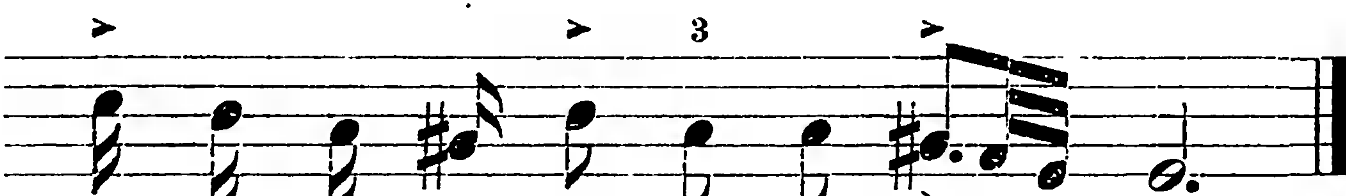

Гончаренко: дума „про сестру і брата“ п. 3:

(М. д. II. ст. 85).

Кожду думу кінчить Гончаренко на горішній домінанті фразою, якої ніколи не подибаємо в середині рецитації:

Супроти тоніки *d*, постійно маркованої акомпаніментом, ся модуляція в домінанту не ожидана в закінченю думи, і так само не заспокоює почутя тональности, як закінчене думи про Хведора Безродного в рецитації Вересая, що спадає на нижню домінанту:

Колиж в рецитаціях Гончаренка і Вересая почутє тональности проглядає ще менче виразно. як у всїх инчих співців дум, то се безперечно признака ста-

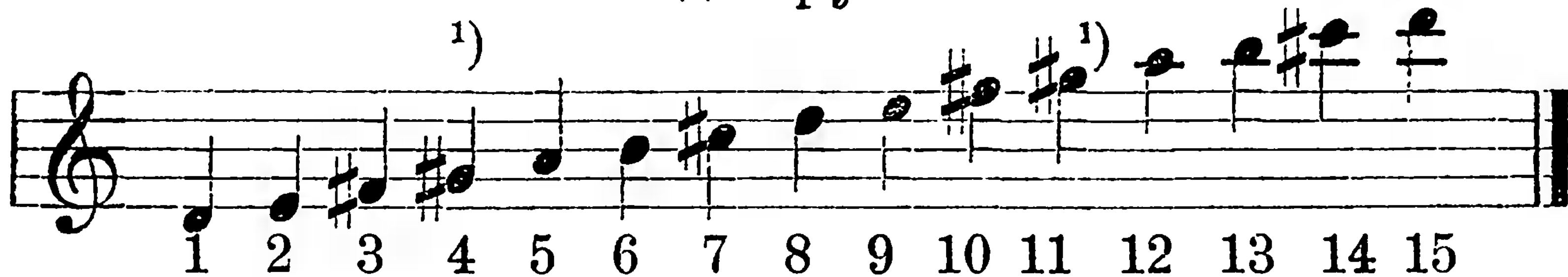
ринности сих двох варіянтів, що можуть уважати ся взірцями кобзарських рецитацій найстаршого типу.

Особливої типовости надає рецитаціям Гончаренка бандурний супровід. Подаємо стрій Гончаренкової бандури по опису д. Клим. Квітки, що разом із своєю дружиною, пок. Ларіссою (Лесею Українкою) зайняв ся схопленєм Гончаренкових рецитацій на валки фоноґрафа:

Струни (баски).

Підструнки.

Наведений звукоряд служив до супроводу думи „про Олексія Поповича“ та „про сестру і брата“, а також для мажорних козачків. При виконаню думи „про удову“ Гончаренко підніс увесь стрій струн і підструнків на один тон вище[2]).

Для виконаня мінорних козачків Гончаренко перестроював підструнки ось яким ладом:

---

[1]) У свойому описї д. Квітка нотує на сьому місцї чисте *g'* дослухуючи ся у строю бандури D-dur; між тим в акомпаніментї Гончаренка вчуваєть ся усюди дуже виразне *gis'* а в танкових мельодіях *gis'* і *gis''*, про що можна переконати ся із валків, зложених в Музею Н. Т. ім. Ш. у Львові.

[2]) „З того вийшов стрій E dur“, — замічає д. Квітка; та на основі фоноґрамів мусимо зноваж спростувати його похибку: цїлий стрій, піднесений на один тон вище мусїв дати ось який звукоряд: *e' fis' gis' ais' h' cis'' dis'' e''*.

[3]) Д. Квітка зауважує, що Гончаренко знижував о пів тону лише 3-тій і пятий підструнок, „з чого вийшов стрій ґами d-moll“. Та з попереднього виходить ясно, що кобзар мусїв знижувати о пів тону також 4-тий і 11-тий підструнок, як се над усякий сумнїв доказують фоноґрами. При схоплюваню дум „про удову“ та „про сестру і брата“ труба фоноґрафа

Ґраючи на бандурі Гончаренко зрідка натискає пальцями лівої руки довгі струни, натягнені поздовж ручки (ґрифа), як то буває при грі на ґітарі; через те кожда довга струна може видавати ріжні звуки, натомість кожен із підструнків має тільки один тон. У техніці бандурної гри виявляє Гончаренко справжнє мистецтво. Тони з під його пальців виходять чисті і звучні, рівно мов перлини пересипають ся у швидких пасажах, зростають і набирають сили в переходах від *p* до *f*, гучать сильними акордами у закінченях періодів і діскретно притихають серед співу, даючи гармонїчний підклад рецитації, або перетикаючи її золотим мереживом тонких фіоритур і пасажів.

Се не шабльонове вибиванє двох трох акордів, а самостійний акомпанїмент з наслїдуванєм мотивів рецитації, імпровізований так само, як спів, притім незвичайно оживлений: надає рецитації богато кольоритности і руху та підносить експресію музикальної декламації. В акомпанїменті Гончаренка мішають ся постійно дві форми: 1) повторюванє дрібними нотами, найчастійше шіснацятками, одного тону або двох тонів на переміну або й трех тонів в акорді, 2) бистрі пасажі, імітуючі фіґури і фіоритури. Дроблене вибиванє одного-двох тонів, що звичайно стрічає ся на початку фраз і виповнює павзи межи фразами, се неначе наслїдуванє дробленого речітативного ритму, який переважає у співі кобзаря. Пасажі, що біжать діятонїчними низками з гори (найчастійше від *a'* або *h'*) в долину, імітують спадаючий рух співаної мельодії і являють ся звичайно при кінци фраз, які характеристичною фіґурою спадають з домінанти на другий степень скалї або й на тоніку.

Співаючи думу Гончаренко увесь час грає на бандурі так, що його супровід дає гармонїчне тло рецитації, що особливо ясно виступає при закінченях періодів і на тих місцях, де кобзар дрібними нотами на одному-двох або й трох тонах виповнює дві-три чвертки або й цілу ноту; тони бандури в полученю із співом кобзаря дають місцями доволї повну гармонію[1]). Однакож скаля,

---

була наставлена на голос співця: через те супровід кобзи вийшов ледви чутно і то лише в павзах межи уступами співу. Лише при другім варіянті думи про Олексія Поповича схоплено зовсім докладно супровід кобзи, що разом із танками, які виконує Гончаренко, послужив основою для наших помічень про йогож бандурну гру.

[1]) Поясненє гармонїчного підкладу до архаїчних мельодій дум вимагає як найбільшої обережности; та не можна тут обійти ся без термінів і понять, звязаних із новочасною музикою. Нїгде правди дїти, що ми лише

на якій обертають ся Гончаренкові рецитації виказує малі терції межи першим і третїм та пятим і семим степенем; через те мельодія тих рецитацій має визначно мольовий характер і то в обох своїх складових частях: долїшній квінтї і горішній квартї. Міжтим созвучна скаля у строю підструнків з основним тоном *d'* виказує великі терції межи анальоґічними степенями *d'—fis'*, *a'—cis''*, що надають її дуровий характер так, що *fis'*, *cis''* акомпанїменту сходить ся місцями або стоїть у близькім сусїдстві з *f*, *c'* у співі кобзаря; очевидно, що в таких місцях вчуваєть ся якийсь змішаний тон або діссонанс. (Найяркійше виступає ся незгідність мольової мельодії із дуровим акомпанїментом в піснї „Попадя“ Додаток ст. 16). Та у кобзаря бачимо тенденцію оминати такі діссонанси; в думах вони справдї доволї рідкі, притім не вражають так дуже через те, що діссонуючі тони стрічають ся звичайно лише у дуже дрібних нотках пасажів; так н. пр. *fis'* акомпанїменту приходить правильно як шіснацятка або трийцятьдвійка в тих місцях, де сходить ся із *f* у співі. Тут годить ся ще зауважити, що у співі кобзарів, як взагалї у народних співаків подибуєть ся часто т. зв. невтральна терція: сей інтервал, посередній межи великою і малою терцією ділить чисту квінту на дві рівні части;[1]) в кождім разї невтральна терція близька вже до великої і часами навіть робить вражінє великої: отже і ся обставина причиняє ся до злагодженя діссонансів.

Притім стрій підструнків Гончаренкової кобзи починаючи від основного тону *d'* не дає чистої дурової скалї, а церковний лїдийський лад із трема цїлими тонами (tritonus) межи першими чотирма степенями: *d' e' fis' gis' a' h' cis'' d''*[2]); характеристичним підвисшенєм на четвертім степени та великою секстою сей звукоряд сходить ся із співом кобзаря. Замітна річ, що й підструнки Вересаєвої кобзи — їх усего 6 — по опису Лисенка вика-

---

через призму новочасної гармонії можено розуміти старинні мельодії тим більше, що з усякою мельодією звязане потенціяльно понятє гармонії. Коли ж рецитації Гончаренка разом із супроводом бандури дають зразок народньої гармонїзації, то уже той сам факт показує ясно, що вони близші до гармонічної, чим до гомофонної музики.

[1]) „Характерныя колебанія между мажоромъ и минорномъ“, які констатує І. Тезавровскій в декотрих мельодіях до Арханг. билїн і істор. пісень (А. Д. Григорьевъ: Архангельскія былины и историч. пѣсни, съ напѣвами зап. поср. фонографа. III. Петербургъ 1910 ст 652) — се безперечно невтральні терції.

[2]) Так само настроював підструнки Братиця по свідоцтву Лисенка.

зують точнісінько такий сам порядок інтервалів у звуковяді: *g' a' h' cis'' d'' e''*, достроєному до співу кобзаря, що обертаєть ся переважно на скалї; *g a b cis' d' e' f' g'*. Таким способом ріжниця межи строєм підструнків і скалею Вересаєвої рецитації зводить дить ся лише до одного тону: *h* в акомпаніментї, *b* у співі[1]). Однакож у співі Вересая по записї Лисенка являє ся на переміну тон *b* із тоном *h*: се доказує безсумнївно, що Вересай так само, як М. Кравченко й инчі кобзарі уживав побіч малої також невтральної терції, яка Лисенкови могла вчувати ся як велика тим легше, що велику терцію чув він в акомпаніментї[2]).

Та в переважній части супровід кобзи у Гончаренка зовсїм добре достроюєть ся до мольового характеру рецитацийної мельодії. Найчастїйше уживає Гончаренко ось яких засобів гармонїзації: 1) Вибиванє дрібними нотами (шіснацятками) тоніки і її квінти d—a, що являє ся неначе доповненєм фраз, спадаючих кудрявою фіґурою на секунду, або скріпленєм протяжного закінченя фрази на тоніцї. (Висше наведений період з думи про Ол. Поповича: закінченя 1-шої, 2-гої і 4-тої фрази). Неповний тризвук тонїчний без терції (як у середньовічних гармонїзаціях) при визначуваню малої терції у співі скріпляє вражінє мольової тонації.

В рідких випадках являє ся на тоніцї повний дуровий тризвук, по якім наступає неповний тризвук домінантовий:

[1]) Так само й у Гончаренка скаля рецитації *d e f gis a h* ріжнить ся лише одним тоном від созвучного строю перших шести підструнків кобзи: *d' e' fis' gis' a h*.

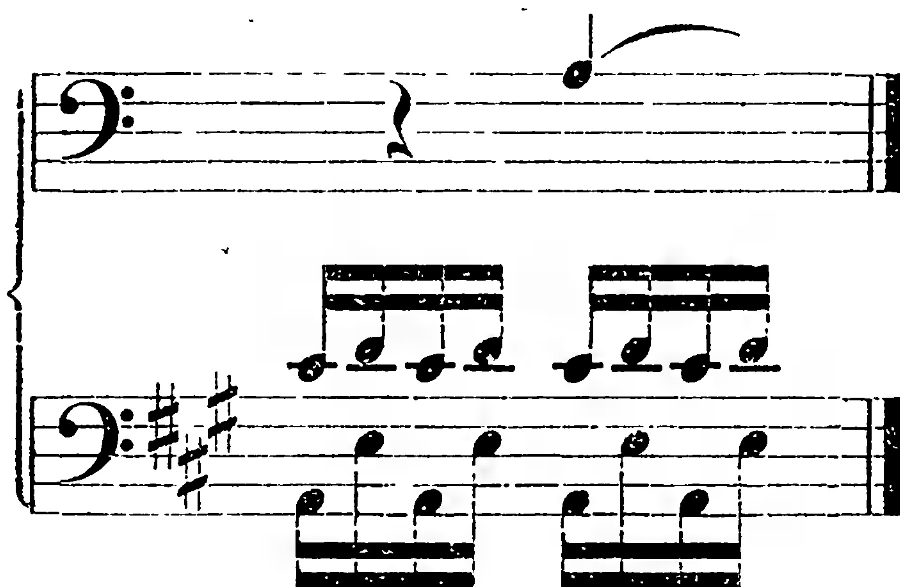
[2]) Тут годить ся пригадати, що на невтральні інтервали (терції й сексти) в народній музиці звернено увагу аж у найновійших часах. R. Wallaschek: Anfänge der Tonkunst. Leipzig 1903. E. Hornbostel: Die Probleme der vergleichenden Musikwissenschaft. (Zeitschr. d. Internationalen Musikgesellschaft 1905).

2) По замаркованю тоніки слїдує звичайно домінанта, що в дрібних нотах чергує ся із своєю квінтою: А—е, (рідше октавою: А—а): се зноваж неповний домінантовий тризвук (без терції); однакож сей акорд часто знаходить собі доповнене у співі кобзаря, що додає до квінти малу терцію[1]) (надаючи визначно мольовий характер гармонії) або септіму. (Висше наведений період думи про Ол. Поповича 6. фраза).

3) Протяжні окінченя періодів на секунді супроводить правильно вибиваний дрібними нотами дуровий тризвук, побудований на другім степени скалї: *e-h-gis'*[2]); сей акорд впроваджує в домінанту, якою звичайно починає ся новий період.

4) Колиж на домінанті являє ся у Гончаренка звичайно неповний або мольовий тризвук, то гарний пасаж, що перебігає по строю підструнків, зачіпаючи усї складові тони домінантового дурового акорду сповняє ролю гармонїчного переходу до тонїчного тризвука. Розложене мельодії рецитації межи долїшну квінту і горішну кварту спричинює, що пасажі, перебігаючі ріжні части скалї A-dur, у якій построєні підструнки, не лише, що не вражають незгідністю із мольовим співом кобзаря, але навпаки дуже часто творять потрібні і гарні переходи, що ведуть із домінанти у тоніку, та з домінанти на другий степень скалї.

Дуже гарною партією супроводу є чергованє неповного домінантового акорду із неповним септімовим на другім степені скалї, що виповнює перерву у співі на початку періодів 13, 14, 15 і сходить ся із протяжним тоном на домінанті, яким кобзар починає новий період 13 і 15[3]).

[1]) У домінантовім тризвуцї, побудованім на гармонійній мольовій скалї, буває на сьому місцї велика терція.

[2]) У дуровій скалї на другім степені спочиває мольовий тризвук, у мольовій зменчений.

[3]) Показує ся, що кобзар в середині рецитації впроваджує до аком-

Аналїза Гончаренкових рецитацій поможе нам бодай в части розгадати „тую непостижиму загадку“, — як висловила ся пок. Леся Українка, „а саме, що при співанні дум, настроєних на мінорному звукорядї акомпанїмент провадить ся на мажорному звукорядї, що про те якимсь чудом не ріже вуха.“ (Лист з д. 4. XII. 1908). Се мистецьке годжене і переплїтане двох звукорядів, які на перший погляд виключають себе взаїмно, поминувши деякі менче замітні діссонанси, дає в результатї дуже ориґінальний дострій та гарні а навіть ефектовні переходи у гармонїзації.

Хочаж акомпанїмент Гончаренка дає гармонїчне тло рецитації то не остає із нею у ритмічній конґруенції. Виразна ритміка акомпанїменту виступає лише в тих місцях, де павзи переривають спів кобзаря, звичайно в окінченях періодів. Особливо в пасажах тяжко було дослухати ся якоїсь означеної ритміки; в тих бистро слїдуючих по собі нотах нам ніяк не удавало ся уловити ритмічної звязи із рецитацією. Отже в нотованю такого ритмічно независимого, по причинї бистрої зміни тонів часто неуловимого акомпанїменту стрічалось стільки трудностий, що їх можна було лише в части поконати і лише приблизно означити сінхронїстичну звязь акомпанїменту із рецитацією, ледви можна було приблизно вимірити, кілько то дрібних нот акомпанїменту припадає на одну вісїмку, чвертку або й півноту співу. Одначе дуже часто тони акомпанїменту впадають у ритмічні відступи поможи тони співу так, що списане такого свобідного акомпанїменту ніяк не може бути докладне[1]). Колиж із нашої нотації можна що вичитати, то хиба лише загальний стиль акомпанїменту, який треба вповні опанувати, щоби відтак при репродукції можна було ним вдатно орудувати.

Стилем своїх рецитацій Гончаренко найблизше підходить до Ост. Вересая. Гончаренкові рецитації ураз із су-

панїменту непадійно нові засоби і звороти, яких не уживав із початку думи і тому треба нам жалувати, що не схоплено в цїлости супроводу бодай до сеї одної думи.

[1]) Хоч кому й удалоб ся осягнути таку докладність то се малоб чисто теоретичне значінє, бо ледво, чи хто був би в змозї відограти аритмічний акомпанїмент зовсім вірно. До тогож при кобзарській рецитації лишаєсь так богато простору для субєктивного почутя, що приблизно вірне віддане Гончаренкових дум по нашій записї булоб можливе хиба лише в такому разї, коли сам співак, присвоївши собі стиль рецитації, буде собі акомпанїювати, як се робить Гончаренко.

проводом кобзи, як цілість, попри спільні усім кобзарям стилеві признаки виявляють стільки ориґінальности, носять на собі так сильне відбите артистичної індивідуальности співця, що ледво, чи й дуже талановитий кобзар потрафив би їх зовсім перейняти або бодай вірно наслїдувати. Се найкраще потверджує наш висказ, що кождий кобзар у рецитацийнім стилю виявляє свою окрему фізіономію, дає окремий варіянт, яких є стілько, скілько й співців дум.

Для характеристики давного рецитацийного стилю велике значінє має факт, що два найвизначнійші із знаних дотепер кобзарів Гончаренко і Вересай виказують таке близьке спорідненє і то не лише в рецитаціях і дострою кобзи, але також в чисто інструментальних танкових мельодіях.

Записані від Гончаренка мажорні козачки з основним тоном *a'* виказують відповідно до строю Гончаренкової кобзи скалю A-dur; туг належить „Горлиця", „Дудочка" і „Козачок" під ч. 5, без спеціяльної назви. Так само й мельодія „Козачка" ч. 2, записаного від Вересая, обертаєть ся на дуровій скалї. Натомість у двох инчих танках, виконуваних Гончаренком („Козачок" під ч. 6 і „Полянка") виступають на переміну дві части: одна, з основним тоном *a'* як попередні козачки, а друга з основним тоном *d'*, построєна на скалї *d' e' fis' gis' a' h'* виказує межи першими чотирма степенями характеристичний „tritonus" церков. лїдийської скалї, що виступає тут у чистій формі (М. д. II. Додаток с. 28–32):

Такуж будову скалї знаходимо в записаній від Вересая „Дудочці", як показує отсей уривок:

(Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. О І. ноти ст. 24).

Церков. лїдийську скалю подибаємо часто в українських танкових мельодіях, виконуваних сельськими музиками на скрипцї, н. пр.:

(В. Шухевич „Гуцульщина" III. ст. 88 Зап. Ф. Колесса).

Також в українських народнїх піснях подибаєть ся в низу скалї характеристичний tritonus, якого не можна у всїх випадках пояснювати фальшивим співанєм або браком музикального слуху, коли такий порядок інтервалів виказує стрій кобзи Гончаренка і Вересая, яким чейже годї відмовити музикальности. В українській народній музицї замітна є тенденція до підвисшуваня о пів тону четвертого степеня мольової скалї, що переносить ся подекуди також на дурову скалю. Колиж зважимо, що значна часть українських народнїх мельодій обертаєть ся на перших пятьох-шістьох степенях скалї то часто подибуване в мольових мельодіях уживанє невтральної терції, надмірної кварти і великої сексти до того степеня затирає ріжницю межи церковною лїдийською і змодифікованою дорийською скалею, що се приводить замітне в старших народ. мельодіях хитанє межи „межором" і „мінором" (коли можна сї терміни приложити до висше згаданих скаль) і що у Гончаренка та Вересая являє ся можливим одночасний дострій сих двох ладів, які, здавалоб ся, виключають себе взаїмно.

Для мінорних козачків Гончаренко перестроював кобзу; о скільки мельодії сих козачків засягають 6-тий степень скалї — виказують вони церковний дорийський лад: *a' h' c'' d'' e'' fis''*; одначе в прикрасах і в домінантовім тризвуцї уживає Гончаренко правильно уводячого тону:

і т. д.

(„Метелиця“ М. д. II. ст. 33).

Такуж скалю з підвисшенєм 4-того степеня подибаємо також в танкових мельодіях, записаних від Вересая:

(Op. cit. ст. 26).

IV.

Ми зазначили вже висше, що Гончаренко із своїми рецитаціями займає відокремлене становиско супроти прочих трех кобзарів із Харківщини, яких записї увійшли у нашу збірку і то мабуть тому, що се кобзарі новійшого типу, міжтим Гончаренкова рецитація межи усіми варіянтами, які нам довело ся записати, виявляє найбільше архаїчних признаків і підходить близько до найстарших полтавських варіянтів Вересая і Мих. Кравченка. Пасюга, Кучеренко і Древченко, молодші кобзарі — усї з Харківщини, виказують велике споріднене в своїх рецитаціях і творять окрему харківську ґрупу.

Періоди закінчують вони раз на тоніці, другий раз на нижній домінанті протяжними нотами, які стрічають ся також в серединї періодів. Усїх співців харківської ґрупи характеризує се, що вони рідко займають або й цілковито понехують тони горішної кварти у церк. дорийському ладї, натомість справляють мельодію на долїшну домінанту і субдомінанту. До тогож не подибаємо в тих варіянтах фраз, закінчених на другому степенї скалї — так характеристичних для усїх рецитацій з Полтавщини і для Гончаренка. Коли кобзарі старшого типу рецитують усї думи свого репертоару на один зразок, то у кобзарів харківської ґрупи (особливож у Кучеренка) слїдна уже деяка ріжниця що до обєму тонів і уживаня каденцій в поодиноких думах: видко кобзар намагаєсь уже надати деяку ріжнородність форми своїм рецитаціям. Народним співаком, у якого не слїдно ще намаганя концертовими манєрами, являєсь Пасюга; та в його

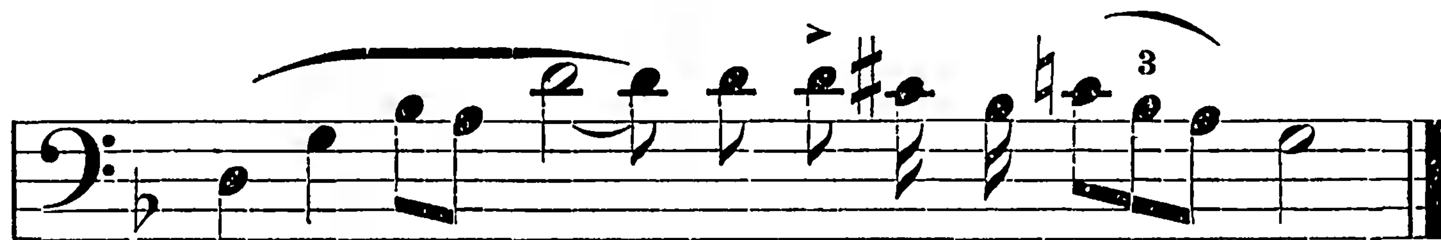
рецитації вражає подекуди монотонність. Він уживає головно двох каденцій: на тоніці і на нижній домінанті; також в супроводі уживає він на переміну лише двох акордів: тонічного і домінантового тризвука; повнота тих акордів, (якої не зауважили ми у старших кобзарів) каже догадувати ся деякого штучного впливу. Мельодія думи „про Марусю Богуславку“ обертаєть ся в доволі визких границях тонів: V, ♯VII, 1—5, зрідка займаючи горішну квінту; вона живо нагадує українські народні пісні, що построєні на такомуж мольовому звукоряді. В думі „про удову“ такий сам обєм скалі з тою ріжницею, що кобзар два рази займає долішну субдомінанту (п. 1 і 2). Думу „про сестру і брата“ співав кобзар у богато нижшому реґістрі; через те й акомпанімент кобзи виходить трохи змінений супроти попередніх дум. Мельодія часто опираєть ся на горішній квінті займаючи зрідка також 6-тий і 7-мий степень церк. дорийської скалї, чого не було в попередніх двох думах. Може бути, що колиб кобзар мав був спромогу проспівати до фоноґрафа усї три думи в цілости, то зазначені ріжниці між поодинокими думами булиб значно вирівнали ся.

Між усіми варіянтами дум, що увійшли в нашу збірку, рецитації Кучеренка (М. д. II. ст. 163—176) виказують найбільше таких партій, в яких проглядає тактовий розмір; через те мельодії Кучеренкових рецитацій своєю формою найблизше підходять до пісенних мельодій, як показують отсї закінченя фраз:

Перші два закінченя подибаємо в лїрницьких піснях; прочі стрічають ся часто в инчих народнїх піснях Лисенкового збірника.

Початкові фрази думи „про Олексія Поповича“ і думи „про удову“ зовсїм ідентичні, живо нагадують пісенні мельодії:

На пісню скидаєть ся особливо мельодія думи „про смерть козака бандурника“, яка визначує ся ось якими закінченями, не подибуваними в двох попередніх думах:

В тій самій думі вражає зовсїм модерне модульованє в горішну субдомінанту:

Sosten.

І ор-ли чорнокрилції попід не-бе-са- ми лї- та- ють.

Натомість усего лише дві фрази в рецитаціях Кучеренка розложені на характеристичному для усїх кобзарів з Полтавщини і для Гончаренка церк. дорийському звукороді:

(Ол. Поп, п. 2. Порівн. п. 3. думи „про удову“).

Лише один раз подибуємо в рецитаціях Кучеренка зворот від тонїки (*g*) у долїшну квінту, що разом із попередною квартою дає також церк. дорийський звукород:

(Ол. Поп. п. 3. В 1908 р. Кучеренко частїйше уживав таких зворотів.)

Впрочім мельодія Кучеренкових рецитацій обертаєть ся головно межи тонїкою і горішною та долїшною домінантою. Дострій кобзи у Кучеренка богатший, як у Пасюги, вузначуєть ся гарними вставками „перегри“ та чергованєм тризвуків тонїчного і домінантового, які своєю повнотою вказують на штучні впливи (пр. в думі „про смерть козака-бандурника“).

В рецитаціях Древченка (М. д. II. с. 177—181.), найбільше характеристичних для харківської ґрупи, мельодія обертаєть ся межи горішною і долїшною квінтою (VI—1—5), виказуючи три точки опори: на долїшній домінанті (V), долїш-

ній субдомінанті (VI) і на тоніці (найрідше). Горішний реґістр Древченкової скалї доповнює супровід кобзи одним інтервалом, іменно великою секстою, що вказує на церк. дорийський лад:

Впрочім найбільше відріжняє Древченка від полтавських кобзарів значне пересунене мельодії в напрямі долїшної субдомінанти з цїлковитим понеханєм горішної кварти церк. дорийського звукоряду. Отсеж одна із тих фраз, що відбігають в долїшну квінту від основного тону *g*:

Замітні у Древченка мельодийні вставки „перегри“ в акомпаніменті, який впрочім обмежує ся до вибиваня дрібними нотами одного тону, скріпляючи протяжні закінченя фраз на тоніці, домінанті або й субдомінанті.

Характеристичні для Древченкових рецитацій є ось які закінченя фраз:

що подибають ся також у Кучеренка; взагалї рецитації тих обох кобзарів виказують близьке споріднене, яке треба пояснити мабуть залежністю Кучеренка від Древченка.

Звороти мельодії в долїшну субдомінанту й окінченя періодів на долїшній домінанті часто подибають ся в українських народ. піснях:

(Лисенко: Збірник українських пісень II. ч. 30. Порівн. ibid. I. ч. 1, III. ч. 2, 6, 21, IV. ч. 6. A, 13, VI. ч 1).

Взагаліж усї три варіянти харківської ґрупи обєднані ще й тим, що дуже виразно зазначують домінуючу ролю тоніки у скалї, та ясне відношенє фраз до одного осередка мельодії, чим дуже ярко відбивають від рецитацій найдавнїйшого типу (Гончаренко, Вересай) а навіть від миргородської ґрупи: почутє тональности у Пасюги, Кучеренка і Древченка, марковане також постійною зміною тонїчного і домінантового тризвука в супроводї, таке замітне, що зараз же дає в них пізнати кобзарів новіщого типу, які донесли до наших часів вже лише останки давних рецитацийних мельодій.

Варіянт поданий д. Сластіоном дуже інтересний через те, що виявляє у незвичайно обширній скалї неначе полученє двох типів рецитації: давного полтавського і новійшого харківського. Рецитація д. Сластіона обіймає 8 горішних тонів церкв. дорийської скалї, а кромі того виповнює ще й приставлену з долини квінту, повертаючи то в нижню домінанту то в субдомінанту; через те виказує в порівнаню з инчими варіянтами більше богатство мельодичних засобів і значну ріжнородність у доборі фраз. Характеристичні для рецитацій д. Сластіона є фрази (а), рецитовані в одному тонї на нижній домінантї; звичайно спадають вони квартовим ходом на тонїку. Отсї фрази живо нагадують рецитації при церковній відправі. Подібні фрази, хоча не такі повні, подибають ся також в рецитаціях Ост. Вересая, і в двох думах записаних від М. Кравченка (се треба приписати мабуть впливови д. Сластіона, до якого Кравченко часто навідує ся із близьких Сорочинець). Найчастїйше приходять в рецитаціях д. Сластіона окінчені тонїкою фрази, що перебігають усї степенї церкв. дорийської скалї (б), або виповнюють квінту між тонїкою і горішною домінантою (в), займаючи при-

красою закінченя уводяючий тон. Від фраз, закінчених на тоніці переходить д. Сластіон протяжним „гей“ на другому степені скалї (як буває у сербських народних піснях) до фраз, що обертають ся в горішній кварті церк. дорийської скалї і спадають також на другий степень скалї або на тоніку: се дуже гарний і характеристичний зворот (г).

Дуже часто подибають ся в рецитації д. Сластіона справлені в нижню субдомінанту фрази (ґ), які виповнюють приставлену з низу квінту, а займаючи також три або й чотири степені висше тоніки виказують в своїй основі церк. дорийську скалю; тії фрази повертають відтак квартовим ходом із домінанти на тоніку під оклик „гей, гей“!

Отсї фрази добирає д. Сластіон з тонким почутєм музикальности й артистичного смаку так, що його рецитації не вражають одноманїтностю і кількоразовим повторюванєм під ряд однородних зворотів, як се буває нераз навіть у кращих кобзарів (н. пр. у М. Кравченка). Інтересний добір фраз та квартове й квінтове ґрупованє тонів мельодії в варіянті д. Сластіона ілюструє отсей уривок (М. д. II. ст. 44—45):

(♩ = приблизно 72 М. М.).

При високім степени природної музикальности д. Сластіон, не спокушений теорією музики, співає, як справжній народній співак, що й придає цінности його варіянтови у значіню етноґрафічного матеріялу. І справді варіянт д. Сластіона видержує строго рецитацийний стиль особливо у ритміці, оминає також дешеві ефекти пісенних зворотів у мельодії, якими нераз прогрішають ся кобзарі новіщого типу.

Характеристика кобзарських рецитацій, що увійшли до другої серії „Мельодій українських народнїх дум“ показує наглядно, як значні ріжниці заходять межи поодинокими варіянтами дум; не знайдеть ся двох кобзарів, хоч як близькі булиб вони по школї й території, що зовсїм однаковим способом рецитувалиб свої думи: кождий кобзар виявляє про себе окремий варіянт рецитації.

Та мимо усїх тих індивідуальних ріжниць варіянти одного округа, як н. пр. з Миргородщини, виказують дуже близьке споріднене; навіть варіянти із ширшої території, н. пр. з Полтавщини або з Харківщини підходять під один вироблений довгою традицією тип. Ба й усї типи і форми рецитації, її давнїйші і новійші зразки виявляють у ритміцї й мельодиці деякі спільні признаки, які складають ся на рецитацийний стиль укр. народнїх дум[1]), хоч не усї співцї дум зберегли його в однаковій чистотї.

По своїй ориґінальній формі думи не знаходять собі близької анальоґії анї в великоруських билїнах анї в сербських юнацьких піснях, хоч одні й другі мають речітативний характер мельодії.

Сербські юнацькі піснї змістом (борба з Турками), часом повстаня (XV—XVI. ст.), а навіть способом виконаня доволї близько підходять до українських народнїх дум. По свідоцтвуНовіча, що був сучасником і помічником Вука Караджіча, герцоґовинські епічні піснї співано у живому, темпі при швидкім акомпанїментї гуслів. На основі історичних даних та з поглядом на сучасний стан сербської народньої поезії проф. Вр. Яґіч приймає для давних юнацьких пісень дуже монотонний речітативний сольо-спів („einen wahrscheinlich sehr monoton gehaltenen singend-rezitativen Solovortrag“. Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten, Archiv f. slav. Phil. IV. 227). При великім обємі

---

[1]) Обговорений докладнїйше у вступній розвідцї до першої серії „Мельодій укр. народ. дум“.

тих пісень, що містять по кілька сот стихів, важну ролю у їх передачі грає також дар імпровізованя.

Хоч як усе те нагадує рецитоване укр. народнїх дум при бандурному супроводї, то сербські юнацькі піснї своєю формою далеко відбігають від кобзарських рецитацій; вониж виказують правильний віршовий розмір — у давнїйшій формації 8+8, у новійшій 4+6 — звязаний із сталою пісенною мельодією, що укладає ся вигідно в музичні такти. Мельодії юнацьких пісень — поминувши їх мольовий характер, розмашисте „ей“ у заспіві і закінченя періодів на другому степенї скалї — не виказують впрочім нїяких признаків, що пагадувалиб думи; не знаходимо в них характеристичної для дум церков. дорийської скалї, хоч вона часто подибуєть ся в сербських і болгарських народнїх піснях. Мельодії юнацьких пісень, признані Кугачом за найстарші (з дописками: „napjev star“, „napjev prastar“)[1]) звичайно не переходять обєму квінти; в порівнаню з широкими мельодіями українських народнїх дум вони належать очевидно до давнїйшої формації. Однакож годить ся тут зазначити, що давні записї Кугача видані 1881 р. з фортепяновим акомпанїментом не зовсїм відповідають новійшим вимогам музичної етноґрафії; здалоб ся їх провірити і доповнити новим матеріялом, зібраним при допомозї фоноґрафа.

Мельодії великоруських билїн довго стояли під знаком питаня[2]), поки й до їх збираня не ужито фоноґрафа. Колиж билїнні мельодії списані по фоноґрафу проф. Аренским[3]) задля невеликого числа не давали ще достаточної підстави до порівнуючих висновків, то богатший і дуже цїнний для наукового дослїду матеріял принесла видана Імпер. Акад. Наук. прекрасна збірка Ґріґорєва („Архангельскія былины и историческія пѣсни“ т. І. Москва 1904 т. ІІІ. Петербург 1910) що містить понад 60 билїнних мельодій з Пінежського і Мезенського округа, які списав по фоноґрафу І. Тезавровскій, з можли-

---

[1]) Južno-slovjenske narod. popjevke IV. Zagr. 1881. № 1493, 1496, 1498, 1500 і пр.

[2]) Найдавнїйші записї билїнних мельодій, зібрані не пізнїйше 1768 р. Кіршею Данїловим, вийшли спершу із похибками у виданю Калайдовича з 1818 р.; аж 1894 віднайдено первісну рукопись і видано сї мельодії у справленій формі Імп. Публ. Бібліотекою в Петербурзї.

[3]) Древности, труды слав. коммисіи Имп. Моск. Арх. Общ. т. І. Москва 1895. Протоколы ст. 27—28. А. С. Аренскій: „Музыкалная замѣтка“.

вою докладностю нотації, при застосованю метронома. Супроти того, що у сьому збірнику подибаємо деякі мельодії спільні для билїн, історичних пісень і духовних стихів з апокріфічним підкладом, тяжко віддїлити билїнні мельодії від небилїнних; се показує, що й форма билїн не є так строго означена, як форма дум, які вже на перший погляд різко відріжняють ся від пісень, так, що виключена є взаїмна обміна пісенних мельодий із рецитацийними.

Мельодії билїн, заховуючи речітативний характер всеж таки укладають ся в музичні такти, яких не можна навязувати думам. У будові билїнних стихів можна розріжнити дві-три основні форми; найбільша часть билїн зложена двоколїнними стихами, у яких проглядає колядковий розмір 5+5 (також 6+5, 4+5) подибуваний найчастїйше в билїнах Пінежського округа, або старинний розмір 7+5, (також 8+5, 6+5) розповсюднений в билїнах Мезенського округа. Хитанє що до числа складів відбуває ся в доволї вузких границях і частїйше захоплює першу половину стиха, чим другу. Билїнна мельодія коротка, найчастїйше двоколїнна, достосована до розміру одного стиха. Така мельодія, повторена майже буквально з незначними змінами під кількадесять або й кількасот стихів билїни, мусить робити вражінє монотонности; вона має зовсїм ясно означену постійну форму пісенну, чого нїяк не можна сказати про імпровізовані мельодії укр. народ. дум.

Билїнні мольодії виказують ріжні звукоряди і ріжні типи скалї з дуровим і мольовим характером, ба навіть з перевагою дурового строю і визначують ся строго дїятонїчним складом, оминаючи надмірні секунди й кварти та уводячий тон; коли в мольових мельодіях являє ся долїшна секунда перед тонїкою то завсїгди лише як велика секунда, — що подибає ся на сьому місцї також в дурових мельодіях. Зовсїм инчий характер виявлюють мельодії українських народнїх дум з мольовим строєм церков. дорийського звукоряду, надмірними секундами й квартами та з хроматичним підвисшенєм семого степеня скалї, коли він приходить як долїшна секунда перед тонїкою.

Колиж в думах обєм мельодії широкий, що найменче 7-тоновий, то билїнні мельодії обертають ся переважно в обємі кварти або квінти; серед пінежських билїн ледви кілька знайдеть ся таких, що переходять обєм квінти; серед мезенських набереть ся їх до 20. Декотрі пінежські 4-тонові ме-

льодії нагадують українські весільні пісні й гаївкові мотиви, записані на галицькім Підгірю (I т. ч. 1, 13, 14; III. т. ч. 19, 20, 21).

З усего того видно, що билїнні мельодії по своїй музичній формі дуже архаїчні, належать мабуть іще до тої доби, у якій творили ся мельодії українських обрядових пісень: вониж сотками лїт старші від мельодій дум.

7-тонова церковна дорийська скаля, така характеристична для рецитацій, українських кобзарів, приходить лише в кількох мельодіях билїн і то з виїмкою одної виключно лише в мельодіях Мезенського округа. (I. т. ч. 34; III. т. ч. 27, 37, 38, 40, 41). Усї перечислені признаки показують ясно, що билїни своєю музичною формою дуже різко відріжняють ся від українських народнїх дум та виявляють зовсїм инчий рецитацийний стиль. Се показує ся також у способі устної традиції: коли думи співають ся виключно професіональними співцями (по найбільшій части слїпцями) і то лише виїмково без інструментального супроводу, то круг „сказателїв“ билїн значно ширший тому, що билїни завдяки своїй скристалїзованій формі легче переймають ся і не вимагають супроводу. Однакож через отсе поширенє билїни могли більше втеряти із свого первісного типу, виплеканого у лицарській сфері, чим думи, збережені у тїснїйшому крузї професіональних співцїв.

Miscellanea.

Бібліоґрафічна рідкість.

Річи, особливо дрібні, принагідні, друковані кирилицею в давнійших віках, і навіть у XIX в., можна вважати бібліоґрафічними рідкостями. Тим більшими рідкостями треба вважати такі друки, де вжито кирилиці для польської мови. Один такий друк із р. 1867 описав др. Іларіон Свєнціцкий у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LXXIX п. з „Бібліоґрафічний куріоз“. Як pendant до тої відомости можу подати тут опис значно давнійшої та з культурно-історичного боку иншої памятки, що находить ся в моїй бібліотеці і була знайдена та куплена разом із ріжними иншими старими паперами у львівського антікварія Гельцля ще десь у перших роках сего столітя. Ось її повний текст у дословній копії:

Нїєхъ бѣдзїє похвалїоный Їезѹсъ Хрстѹсъ. Аменъ. Въ пршийшлої да Пан Бѹгъ Niedziele то єстъ: днѧ еї. Авгѹста, В. С. К. пришпада дорочна Оурочистосць: въ Нїебовзїєн'цїѧ Н. М. П. то єстъ: Оуспеніє Прстыѧ Блачнцы нашеѧ Бцы, й прсно дѣвы Маріи. на ктѹрѡ Оурочистосць бендзїє сїє Ѿправовало Набожен'ство въ Церквѣ Всѣ Клѣцкѡ званей въ Деканацїє Щиржецкимъ, з' Казанѧмѣ, Процессїамѣ, и Ѿпѹстемъ зѹпелнымъ, Ѿ вѣны й кары, Ѿ Столѣцы Апостолскей ново наданымъ. На ктоpе то Набожен'ство В. Ї. К. Проборщъ Клѣцкїй вшисткихъ вїерныхъ Хрїстѹсовыхъ побожносцѣ запраша.

Отсї запросини сїльського священника латинського обряду на врочисте богослужене, розсилані ним по довколичних руських селах і звернені очевидно до руського духовенства та руських грамотних селян, являють ся досить рідким у історії друку при-

кладом уживаня кирилиці для польської мови. Сей незвичайний бібліоґрафічний куріоз друкований на картці сірого паперу, формату поперечного 4^0, в орнаментовій дереворитній рамці і з широкими вільними краями, і обіймає 11 рядків друку. Не зазначено нї місця, нї року друку. В низу під друкованим текстом на першій стороні сеї картки підписано тою самою рукою, що дописала у висше наведенім тексті слово „Niedziele", слова: „Do Cerkwie Czołowickiey". Очевидно туди між иншим, вислані були запросини на богослужене.

На обороті сеї картки иншою рукою й иншим, чорнійшим чорнилом, написано ось яку руську молитву латинськими буквами:

„Hospody Boże nasz, Caru Carstwuiuszczych, Tebe pryzywaiem za mołytwamy Carycy naszey Bohorodycy y prysno Diwy Maryi smyreno molaśćze się, posobstwuy Błahowirnomu Kezaru naszemu Iosyfu wtoromu, ukrypy Jeho aky Dawida, wsia wrahy pod nozi Jeho pokory, pokaży żezł Władyczestwa Jeho kripok y wrahom straszen, dołhotu dny soeruzy (мб. sooruży), carstwo Jeho mołyty sia (мб. mołym ty sia), usłyszy y pomyły (мб. pomyłuy). Ieszcze mołym sia, pokaży myłość twoiu, dażd kripość i pobidu na wrahy Rabom Twoim Chrystolubywym Woiem y wsemu woystwu (мб. Woynstwu). Rcim wsy, usłyszy y pomyłuy".

Після сеї молитви, писаної очевидно Поляком і правдоподібно священником, що мав намір сею руською молитвою притягати руський люд до латинського богослуженя, маємо ще ось яку дописку тим самим письмом: „Z Ludem po nabożeństwie psałm 45 Boh nam prybiżyczy y syła (далї одно слово нечитке) psałm 90 żywy wo pomosczy wyszniaho. Y 5 razy Oycze nasz y Bohorodyce Diwo, y suplikacyi".

Ся дописка дає нам можність хоч приблизно означити час повстаня сеї картки. Тому, що вона подає молитву латинського ксіондза за цїсаря Йосифа II., якого память переслїдувано з католицького боку з великою ненавистю [1]), можна догадати ся, що ся молитва мусїла бути написана ще за житя цїсаря Йосифа II., а тим самим і друкована картка повстала в часї його пановановaня між рр. 1780—1790. Що до села Кліцка, для якого латинського костела друковані були ті запросини, зазначу лише, що воно належить до рудецького повіту та має у себе і в своїх присїлках досить значне число Мазурів. Подав *І. Франко*.

---

[1]) Як судила память Йосифа II. католицька преса в пізнїйших десятилїтях по його смерти, можна бачити наглядно в польської кни-

З бібліоґрафічних занять Івана Вагилевича.

В листах Вагилевича згадуєть ся про дві його праці „Pisarze polscy Rusini“ і „Pisarze łacińscy Rusini“, присвячені сїй нашій старій книжній продукції, яка хоч не в нашій мові, є все таки нашим культурним дорібком, бо писана Українцями й головно в обороні українських, передусім церковних справ. Межи рукописями й паперами Вагилевича колєкції Петрушевича в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові переховують ся і обі згадані статї. Одна з них „Pisarze polscy Rusini, przez Dalibora Jana Wagilewicza. Lwów 1843“ — се грубий чвертковий зшиток, зроблений з грубого сїрого паперу; записано 82 і пів картки, а 10 і пів чистих. Друга статя до першої „Dodatek Pisarzy łacinscy Rusini“. Се зшиток 16 карток такого самого паперу, з чого половина чисті.

Бібліоґрафічну роботу про Українців, що писали по польськи, розпочинає Мелетієм Смотрицьким, а саме його книжкою „Apologia peregrinatiey do krajow wschodnych“, виданою в Дермані 1628 р. (4°, стор. XVI+204). Відмічені обі посвяти: ко-

---

жечки „Józefinizm. Dorzutek do dziejów kościoła polskiego przez X. M. Zarczyckiego. (Przedruk z Tygodnika katolickiego). Grodzisk. Nakładem E. Thyma. 1865. сторін 1—77 малої 8-ки. Ся книжечка присвячена ненавваному „Xięciu Prymasowi“ мабуть пізнїйшому кардиналови Ледоховскому. Для проби подаю тут коротку виписку зі вступу сеї історичної студії (ст. 15): „Różne Kościół w długiem swojem życiu wytrzymał najazdy i od cudzych i od swoich. Od cudzych materialne i brutalne Neronowskie i Dioklecyańskie prześladowania. Potem zmotać go usiłowała sofistyczna mądrość byzantyńskich cesarzy. Następnie naczelnicy Kościoła srogi staczać musieli bój z przepotężnymi Ottonami. Dalej została hierarchia wyzwana do niecnej walki z Frydrykami i Henrykami. Ostatniemi czasy Józefinizm rzucił się na Kościoł, a na ciosy narażony był i kościoł polski w południowych stronach. Józefinizm wziął imie od Józefa II. cesarza rzymsko-niemieckiego. Cesarz ten przewracał wszystkie kąty Kościoła aż do organowego chóru i trupiarni. Ciekawa zaiste, osobliwie dla psychologa, przypatrywać się chronologicznemu porządkowi, jak się rozwijała niechlubna działalność jego, gdzie pierwej, gdzie później zachodził“. І далї обговорює автор відносини Йосифінської системи до папи, церковних властий, духовенства, манастирів, церковних обрядів і т. и.

ронному підканцлерови Томі Замойскому й князеви Олександрови з Острога Заславському, київському воєводі. Далї іде досить докладний опис книжки, при чім спеціяльно підчеркнено, що „pierwszy taki (єретичний) teolog ruski Stefan Zyzani“ (польський і український друк з 1596 р.), а „drugi teolog ruski Krzystof Filalet“ *(Απόκρισις 1597)*. Тому й виписані „błędy i heresie“ обох і збивання їх Смотрицьким. Докладний зміст або опис подано й при дальших друках: львівськім з 1628 р. „Protestacia przeciwo soborowi“ (4°, стор. 32), краківськім з 1629 р. „Paraenesis abo napomnienie“ (4°, стор. II + 96) і львівськім з сього самого року „Exethesis abo Expostulacia“ (4°, стор. XI + 104). Оба останнї присвячені згаданому висше князеви Заславському. В продовженню статї вертає ще раз до Смотрицького й займаєть ся його найбільшим твором, виданим у Вильнї під псевдонїмом Теофіля Ортольоґа, п. з. „*Θρῆνος*“ з 1610 р. (4°, стор. XVI + 436). Друк присвячений овруцькому старостї Михайлови Корибутови князеви Вишневецькому. У посвятї піднесена ревність сього роду для віри східньої церкви.

Деякі писання Смотрицького приходять у роздїлї про Касіяна Саковича: дефектний виленський друк з 1622 р. „Elenchus pism uszczypliwych“ (4°, читав 100 сторін), з 1621 р. „Werifikacia niewinności“ (4°, стор. XII + 146) і „Obrona werifikaciey“ (4°, стор. 127). Вагилевич читав друге видання „Werifikaci-ї“, присвячене писареви великого литовського князївства й брацлавському старостї Янушови Скуминови Тишкевичеви, Адамови Хрептовичеви, слонимському підкоморієви Миколаєви Тризнї і слонимському хорунжому Юрієви Мелешкови. Розпочинають роздїл два друки самого Саковича, виленський з 1640 р. „Kalendarz stary“ (4°, стор. 40) і краківський з 1642 р. „*Ἐπανόρθωσις* abo perspektiwa“ (4°, стор. XXVI + 119). Останнїй твір Саковича присвячений краківському воєводі і єнералови Станиславови Любомірскому графови на Висничі. Йому-ж присвячений і краківський друк з 1644 р. „Okulary kalendarzowi staremu“ (4°, стор. XVII + 48). На иншім місцї у продовженню статї подані широкі виривки з краківського друку з 1640 р. „Sobor kijowski schismatycki“ (4°, стор. 16), в третїм місцї виписки й зміст книжки Саковича „Traktat o duszy“ (16°, стор. X + 165, отже дефект) з посвятою Юрієви кн. Чарторийському.

Теодор Скуминович полишив виленський друк з 1643 р. „Przyczyny porzucenia disuniej przezacnemu narodowi ruskie-

mu podane“, присвячені, як стоїть у самім титулї книжки і в присвятї, виленському епископови Авраамови Войнї (4⁰, ст. 122), Іпатій Потїй друк „O przywilejach nadanych od najaśniejszych królów polskich i przedniejszych niektórych dowodach, które świętą Unią zalecają i potwierdzają“ (4⁰, стор. 64, друк на думку Вагилевича виленський з 1607 р.), Андрій Мужиловський „Antidotum“ з 1629 р. (стор. IV + 96), Пахомій Война Оранський виленське „Źwierciadło“ з 1645 р. (4⁰, стор. 76) проти Саковичевої Перспективи, присвячене гроденському старостї Фридрихови Сапізї, а Петро Могила (Евсевій Пімен) краківський друк „Λιθος abo kamień“ з 1641 р. (4⁰, стор. VIII + 424) з посвятою підстолїєви київського воєвідства Максимілїянови Бжозовському. В иншім місцї при кінцї статї подає виписки з київського друку Могили з 1645 р. п. з. „Zebranie krotkiej nauki o artikułach wiary prawosławno katholickiej chrzescianskiej“ (стор. 182).

Виленський друк з 1608 р. „Αντιγραφη albo odpowiedź na script uszczypliwy“ (4⁰, стор. XVIII + 166), присвячений краківському каштелянови й канївському старостї Янушови Константиновичеви князеви Острозькому, приписав Вагилевич Захарії Копистенському. Виленський друк Іллї Мороховського „Παρηγορία“ з 1612 р. (4⁰, стор. 8) присвячений канцлерови великого литовського князївства й могилївському старостї Львови Сапізї. Далї описані з поданем змісту й виписок такі видання: виленська „Obrona jedności cerkiewnej“ Льва „Kreuze-Rzewusk-ого“ з 1617 р. (4⁰, стор. IV + 116), виленський „Antelenchus“ Анастазія Селяви з 1622 р. (читав усього 54 стор. з середини) і київський друк „Exegesis“ Сильвестра Косова з 1635 р. (4⁰, стор. 31). На иншім місцї дальше говорить про його-ж київський „Πατερικον“ з 1635 р. (4⁰, стор. XII + 181) з присвятою чернигівському підкоморієви й носівському старостї Адамови з Брусилова Киселеви.

Петрови Аркудієви приписав Вагилевич виленський друк з 1600 р. „Ἀντιῤῥησις“ (4⁰, стор. 230), присвячений згаданому Льву Сапізї. „Z ruskiego języka“ переложив Лев Кишка „Kazania i homilie“ Іпатія Потїя і видав їх у Супраслї 1714 р. (4⁰, стор. LIV + 612) з присвятою виленському каштелянови, гетьманови великого литовського князївства й бортянському старостї Людвикови Константинови Потїєви. Іван Дубович видав у Львові в 1644 р. друк „Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi bożej“ (4⁰, стор. X + 260), присвятивши його луць-

кому епископови Андрієви Їембицькому, і в сім самім році у Вильнї „Kalendarz prawdziwy cerkwi Chrystusowej“ (4⁰, стор. VI + 92), посвячений коронному луцькому конюшому, князеви на Острозї і Заславю і графови на Тарнові Володиславови Домінїкови. Далї в иншім місцї описане його-ж „Kazanie“ з р. 1627 (4⁰, стор. 40) на похоронї Варвари з Нарушевичів Янушової Скуминової Тишкевичевої, присвячене Янушови Скуминови Тишкевичеви.

Виленський архимандрит Їелязій Русовський видав у Вильнї 1603 р. „Obron-y ś. synodu florenckiego powszechnego dla prawowiernej Rusi“ Петра Федоровича (4⁰, стор. XII + 92), присвячену київському воєводї Константинови Константиновичеви князеви на Острозї. Олексій Дубович видав в 1644 р. (без місця друку) брошуру п. з. „Convinctia planet ziemskich z niebieskiemi w cerkwi zyrowickiej, gdy niezwyciężony Monarcha Władysław IV, król polski, z najjasniejszą Cecilią Renatą, Królową polską, cudowny obraz zwiedzali. Roku 1644 dnia 9 stycznia“ (4⁰, стор. 12). Він же видав у Вильнї в 1642 р. „Wyprawienie osoby“ Януша Скумина Тишкевича (4⁰, стор. 68), присвячене Евгенії Катеринї з Тишкевичів Корибутовій Вишневецькій, а в 1645 р. тамже „Kazanie“ на похоронї Теофіля Тризни (4⁰, стор. II + 56) з присвятою Ізабеллї Ляцькій Тризниній і „Haft ręka bożą na dobrej duszy... Heleny Sapieżanki Kuncewiczowej... położony“ (4⁰, стор. 58) з присвятою Яковови Кунцевичеви. Далї на иншім місцї описаний виленський друк Олексія Дубовича з 1637 р. „Pióro lekkie ciężki świat noszące“ на похоронї Івана Колєнди, (4⁰, стор. 62), присвячений вількомирському підсудкови Станиславови Білозорови, троцькому підсудкови Енохови Колєндї, Михайлови й Іллї Колєндам, королївському секретареви Казимирови Унїховському, Аннї з Колєндів Білозоровій і Катеринї з Колєндів Унїховській.

Авраамови Войнї присвятив Іван Кречмер свій виленський друк з 1648 р. „Konsideracie podane panom Disunitom“ (4⁰, стор. IV + 99 + 6), як Атанас Кальнофойський свій твір „*Τερατουργημα* lubo cuda“, виданий у Київі 1638 р. (4⁰, стор. XXXII + 322), ротмістрови Володислава IV Іллї кн. Четвертинському. Рівнож він видав у Київі в рік пізнїйше твір Іляріона Денисовича „Parergon cudów świętych obraza przeczystej Bogorodzice w monastyru kupiatyckim“, „paraenesesami przywiętszone“ самого видавця (4⁰, дефектний примірник). Йосифови Веляминови Рутському приписав Вагилевич авторство виленських

брошур з 1621 р. „Sowita wina to jest odpis na script“ (4°, стор. II+95) і „Examen obrony“ (4°, стор. 51). Далї описані присвячені Олександрови Іляріеви Полубинському виленські „Ecphonemata liturgiej greckiej“ з 1671 р. (4°, стор. XIV+180) Пахомія Огилевича, якому приписав Вагилевич далї на иншім місцї і брошуру з 1679 р. „Na stary kościoł zachodni Ioannicyusza Galatowskiego wydany roku 1678 Quaestyjki“. Одначе пізнїйше зазначив: „Autorem jest jakis Iezuita“.

Єзуїт Теофіль Рутка видав у Львові 1678 р. брошуру „Zgoda święta“ (4°, стор. 96), Іван Берковський „Objaśnienie albo wykład Liturgiej świętej“ (16°, стор. XVIII+224+41), присвячене кричевському старостї Богданови Богдановичеви кн. Соломирецькому. Широкі виписки пороблені з книжки Лазаря Барановича, виданої в Новогородку в 1676 р. п. з. „Nowa miara starej wiary“ (4°, стор. XXVIII+354). Рівнож широкий зміст поданий з брошури 1609 р. „Relacia i uważanie postępków niektórych około cerkwi ruskich wileńskich“ (4°, стор. 51), але без здогаду, хто автором. Йоахим Мороховський видав 1624 р. в Замостї друк „Relacia o zamordowaniu okrutnem“ Йосафата Кунцевича (4°, стор. 35), а згадуваний перекладач проповідий Потїя Лев Кишка в 1693 р. „Now różnych przypadków z pełni doktorów Theologii moralnej zjawiony. To jest: kazusy ruskiemu duchowieństwu“ (16°, стор. VI+324+12). Книжка присвячена перемиському епископови Іннокентієви Винницькому.

Гетьманови Іванови Самійловичеви присвятив Йоанїкій Галятовський свій чернигівський друк з 1681 р. „Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym“ (4°, стор. X + 362). Сьому самому Самійловичеви присвячений і инший друк, описаний далї в иншім місцї, п. з. „Łabędź z piórami swemi z darami swemi Chrystus“, виданий у Новогородку в 1679 р. (4°, стор. VIII+64, дефектний примірник). В третїм місцї подані дуже широкі виписки з київського друку Галятовського з 1672 р. п. з. „Messiasz prawdziwy“ (4°, стор. XXXIV+622 + 17).

З друків Тимотея Щуровського знав Вагилевич два, оба супрасльські; „Prawo kanoniczne“ з 1792 р. (4°, стор. XII, II, 255 (XVII), 107 (X), 105 (X), 583 (III), присвячене берестейському епископови Арсенїєви Головневському, й „Missia bialska“ з сьогож року (4°, стор. 85+VIII). Виленському воєводї Адамови Олександрови кн. Санїушкови Коширському присвятив свій друк з 1646 р. Яків Суша п. з. „Foenix tertiato

redivivus“ (4°, стор. XXIV + 72, дефект). Закінчують статю виписки з друку Юрія Кониського з 1767 р. п. з. „Prawa y wolności Dissydentom w nabożenstwie chrześciańskim w Koronie polskiej“ (стор. 133 + VIII).

Статя Вагилевича, яка має вид широко закроєної бібліоґрафії, дуже і дуже далека до повноти, дає нині тільки свідоцтво його широких наукових інтересів і в дечім доповнює „Замітки о руской літературі“, надруковані в „Дневнику рускім“ з 1848 р., а передруковані в третім томі „Рускої Бібліотеки“ І. Онишкевича (стор. 145—158), де Вагилевич чомусь зівсім поминув давні польські і латинські писання Українців. Додатком до сеї статі мали стати „Pisarzy łacinscy Rusini“. Сю статейку зачав тільки Вагилевич змістом твору Якова Суші „Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine beati Iosaphat transformatus“ (Рим, 1666, 4°, стор. 145) і праці в шістьох частях Йоанїкія Базиловича, виданої в рр. 1709—1805 п. з. „Brevis notitia fundatoris Theodori Koriatovits olim ducis de Munkacs pro religiosis Ruthenis ordinis s. Basilii Magni“ (Cassoviae, стор. XIV + 104, II + 207, III + 139 + XVIII, 259, 93, 98 + XIV + 23). Подаю реєстрик авторів і видань, що їх задумував узглянити в статї; думка, що в латинській мові вийшов „Синопсисъ“ Ґізеля, чи „Verus Messias“ Галятовського, має своє жерело, здаєть ся, у якімсь латинськім творі, звідки взяв сї вістки Вагилевич. Ось згаданий реєстрик:

Семен Будний: De duabus naturis in Christo (1574); Apologia (1574); Refutatio argumentorum (1574);

Йосиф Верещинський: Adhortatio ad regni proceres et ordines (1587); Suffragium pro eligendo rege (1588); Institutio vitae regis christiani (1588);

Мелетій Смотрицький: Institutiones linguae graecae (Coloniae, 1615); Protestatio (sic, 1628);

Юрій Болабан (Bołaban): Ill. I. Żołkiewski in patria(m) redeunti gratulatio (1622);

Олександер Шляхтович (Slachtowicz): Acroama Musarum (1623); Sertum Musarum (1629);

Йосиф Велямин Рутський: Testamentum (1637).

Теодор Скуминович: Epistola (1659); De iure personarum (1663);

Яків Суша: окрім „Saulus et Paulus“ іще „Cursus vitae et certamen martyrii beat. Ios. Kuncewicz“ (Рим, 1665);

Іннокентій Ґізель: Synopsis (sic, Київ, 1674);

Иннокентій Галятовський: Verus Messias Iesus Christus (sic, Київ, 1675);

Лев Кишка: Phoenix (sic, Замость, 1684, се твір Суші); Synodus provincialis Ruthenorum (Рим, 1724);

Теодор Єнткевич (Jętkiewicz): Aquila grandis magnarum alarum (Супрасль, 1730);

Гнат Кульчинський: Specimen ecclesiae ruthenicae (Рим, 1733); Appendix до сього (Рим, 1734);

Теофан Прокопович: Miscellanea sacra (Вроцлав, 1745); De processione spiritus sancti (Ґота, 1772); Christianae orthodoxae theologiae... V... (Королевець, 1773—1776);

Михайло Максимович: De discrimine ecclesiae Romanae et Graecae (Вроцлав, 1754;

Йосиф Ісакович: Iosaphatidos sive de nece beati Ios. Kuncewicz poema (Почаїв, 1756);

Зернїкав (Zernikau): De processione spiritus sancti a solo patre (Королевець, 1774—1776).

Може як вступ до обох бібліоґрафічних і змістових показчиків виготовляв Вагилевич і статю про Українців — авторів польських і латинських друків. Уривки брулїону статї заховали ся також межи його паперами, а в них згадують ся отсї мужі: Лазар Баранович [1], Іван Берковський, Теодор Болабан, Юрій Болабан, Теодозій Боровик, Христофор Бронський [2], Семен Будний, Порфирій Важинський, Йосиф Верещинський, Пахомій Война-Оранський [3], Йоанїкій Галятовський [4], Ілярій Денисович, Павло Димитрович, Іван Дубович [5], Олексій Дубович [6], Кипріян Жоховський, Константин Іваницький, Атанасій Кальнофойський [7], Леонтій Карпович, Остап Кисїль, Лука Лев Кишка, Юрій Кониський, Захарій Копистенський [8], Сильвестер Косов [9], Лев

[1]) Характеристика Вагилевича: Dzieła jego odznaczają (się) wykładem jasnym, polszczyzna z ruska; jednak jako poeta nie szczególnie się odznacza.

[2]) Dzieła jego odznaczają się wielką erudycyą.

[3]) Dzieło słabe, polszczyzna barbarzyńska.

[4]) Dzieła jego zalecają (się) jasnym wykładem, polszczyzna dobra.

[5]) Dzieła jego zalecają się treściwością, polszczyzna w nich dobra.

[6]) Писання його се „nadęte panegiryki w barbarzyńskiej polszczyznie“.

[7]) Wykład jasny, polszczyzna z ruska.

[8]) Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

[9]) Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem, polszczyzna w nich dobra.

Кревза-Ржевуський [1]), Іван Кречмер [2]), Лаврентій Кричковський, Гнат Кульчинський, Маркіян Кульчицький, Порфирій Кульчицький, Теофан Леонтович, Ілля Йоахим Мороховський [3]), Андрій Мужиловський [4]), Йосиф Нарольський, Юрій Немерич, Пахомій Огилевич [5]), Іван Олешевський, Филип Орлик, Йосиф Пенткевич, Яків Душа Підгорецький, Донат Попелевич, Адам Іпатій Потїй [6]), Іван Йосиф Велямин Рутський [7]), Калїкст Касіян Сакович [8]), Анастазій Селява [9]), Тимотей Симонович, Теодор Скуминович, Олександер Сляхтович [10]), Максим Мелетій Смотрицький [11]), Кирило Ставровецький, Гнат Стобельський, Яків Суша, Тимотей Щуровський, Петро Федорович, Гнат Филипович. Обох Зизанїїв злучив в одного Лаврентія Стефана Зизанія Тустановського. Імена подаю, як у Вагилевича.

Ставровецькому приписав Вагилевич друки: Aurora na horizoncie lwowskim swiecąca (Львів, 1629, вірш) і Obraz prawosławnej cerkwi wschodniej (Київ, 1646, проти Саковича). Відомости про Ставровецького брав і з його рукописи в біблїотецї Оссолїньских у Львові. До Рутського знав рукопись біблїотеки василиянського монастиря у Львові „Vita Iosephi Velamini Rucki"; також його дві рукописні статї з сеї-ж біблїотеки. Про Йосифа Верещинського подав Вагилевичеви вістки „uczony prawnik W. A. Maciejowski". Зрештою бажаних інформацій достарчили йому ось які твори:

І. С. Бандтке, Historya drukarni;

Д. Бантиш-Каменський, Исторія Малой Россіи;

П. Беринда, Лексиконъ славенороскій и именъ толкованіе, Київ, 1627;

---

[1]) Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem, polszczyzna w nich wzorowa.

[2]) Wykład jasny i polszczyzna dobra.

[3]) Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

[4]) Dzieło słabe, język z ruska.

[5]) Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

[6]) Pisma jego odznaczają się treściwością; wykład jasny, polszczyzna dobra, lecz nieco szorstka.

[7]) Dzieła jego odznaczają się zwięzłością i gładkiem wysłowieniem, polszczyzna w nich dobra.

[8]) Dzieła jego zalecają się gładkiem wysłowieniem i dobrą polszczyzną.

[9]) Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

[10]) Dzieła jego zalecają (się) jasnym wykładem, polszczyzna dobra.

[11]) Dzieła jego nie jednakowej wartości, polszczyzna wcale dobra.

Евгеній Болховитиновъ, Словаръ историческій;

Лев Кишка, „Życie... Hip. Pocieja“ при супрасльських „Kazaniach i homiliach“ в 1714 р.

Krasiński Valerian, Graf, Geschichte des Ursprungs, Fortschrits und Verfalls der Reformation in Polen und ihres Einflußes auf den politischen, sittlichen und literarischen Zustand des Landes. Nach dem englischen Original bearbeitet von Wilhelm Adolf Lindau, Липськ, 1841, стор. XIV + 409 + 1.

K. Niesiecki, Korona polska;

Рутський (sic), Examen obrony;

Sowita wina.

Sandius Christoforus Chr., Bibliotheca anti-trinitariorum sive Catalogus scriptorum et succincta narratio de vita eorum auctorum, qui praeterito et hoc saeculo vulgo receptum dogma de tribus in unico Deo per omnia aequalibus personis vel impugnarunt vel docuerunt solum Patrem D. N. J. Christi esse illum seu altissimum Deum, Freistadii, 1684, kk. 7 + 296.

Гн. Стебельський, Żywoty śś. Ewfrozyny i Parascewii;

Як. Суша, Saulus et Paulus;

Fr. Siarczyński, Obraz wieku panowania Zygmunta III;

K. Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich.

Віддаючи ся заразом лінґвістичним студіям, Вагилевич виписував собі українські фрази й речення, які знайшов у польських друках, головно Українців авторів. Заховали ся три чвертки таких виписок, але їх треба би з одного боку порівнати з дотичними друками, з другого значно доповнити матеріялом з инших анальоґічних друків, критично провірити, щоби могли послужити матеріялом для історичної граматики української мови, — розуміеть ся, хиба в осібній самостійній статї.

Зацікавленне Вагилевича старими польськими й латинськими друками Українців авторів відбиває дуже корисно від нинїшнього досить байдужного відношення наших дослідників до сих памяток, написаних нашими людьми, хоч близший розгляд їх кинув би без сумніву неодну вязку промінів світла на полїтичну й культурну історію нашої минувшини.

Подав *М. Возняк.*

З історії київської української громади. — Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах.

(*З його посмертних паперів*).

День роковин кобзаря нашого есть день українського самовизнання [1]). Для нас се перший день нового року, в котрий ми мусимо підвести суму тому, що зробили ми на українській ниві. Зібрали ся ми до їдної хати, щоб прилюдно, перед усім товариством, сказати щиру правду, чи був який поспіх у нашому ділї, чи нї. Звичайно, ми жили, бо й тепер живемо, — тільки ж як? Так, як от живе чоловік через те, що має він всю справу для рослинного життя, для доброго поводження з яствами і питем, як живе чоловік, котрому батько й мати навязали житте, та не навчили його, що робити з ним, от і товчеть ся він головою в стіну, — чи може ми жили якось інакше?

Здаєть ся менї, що нема між нами таких, котрі б були задоволені громадським життем нашим за останнї роки, бо й справдї тягнеть ся воно як болотяна річка, що не розпізнаєш, чи то біжуча вода, чи гниле болото.

Не знаю як хто, панове, а я думаючи про наше сучасне житте, часто згадую давні-давні часи, щоб найти в сих згадках яку небудь відповідь на ті питання, котрі мучать нас, питання про нашу рідну хату, котру будуємо ми на ґрунтї рідного слова й народної осьвіти, на ґрунтї тих ідеалів, котрі жили колись в нашій історії, а може живуть і тепер в самочуттю народнім, так як живе рослина в тім зернї, що дожидає весїннього сонечка, щоб потягнутись до нього зеленою стеблиною.

Як будувала ся ся хата? З якого матеріалу? По якому пляну? Як відносились до нашої працї сусїди наші?

Хочеть ся менї, панове, згадати з вами сю старовину: може вона хоч трохи освітить темряву невеселого життя нашого.

Як що буду помилятись, то наперед каюсь перед вами, зане маю я, як і всї грішні люди, „умъ посреди молвы блудящій“.

Як не помиляюсь я, заложено товариство київське в кінцї 1861 р. або на початку 1862 р., через рік після смерти Тараса.

---

[1]) Сю промову, в котрій находимо спомини і в загальних нарисах ліричного кольориту коротеньку історію київського українства (перша половина промови) в звязку з деякими теоретично-суспільними поглядами покійного, треба віднести до роковин Шевченка 1887 р. (і неяк не пізнїйше 1888 р.), коли сї питання українського життя (див. другу половину промови) стояли в Київі дуже гостро. *Г. Ж.*

Значна більшість товариства була з лївого боку Днїпра. Се була стихія дуже палка й відзвучна до всього, що діялось тодї в Российській державі. А діялось тодї справді велике й симпатичне діло визволення селян з панської неволї, а разом з тим і визволеннє мисли з під тяжкого нагнїту Миколаївських часів. Нїчого й казати про те, що всяка жива душа відгукнулась на се діло. Се було таке діло, що варте було життя людського, та і саме життє людське було варте сього дїла. Так і зрозуміла молодь своє відношеннє до свободи сїльського люду, придавши до неї історичний образ українського народу з його конкретними особливостями в сучасному життю, в мові й світоглядї його.

Треба вам нагадати, що ми дістали в спадщину від старшого поколїння українофілів романтичний погляд на народ і народність. Ми покланялись народови як животворящій стихії, котра мусить залїчити всї рани „оффиціально-культурнаго бытія“ нашого, котра мусить одвіт дати на всї наші питання про індівідальну і общеську свободу, про індівідуальне і вселюдське щастє. Нам почувалось, що перше проміяннє свободи освітить нам народню душу з такої сторони, з якої ми нїколи не бачили її, що вийдуть з самого народу великі сили, котрі стануть поруч з нами для великої працї на українській ниві. Тільки ж до сього я мушу додати, що ся містична віра в народ не була вже так наївна, як попереду, в сорокові або й пятьдесяті роки. Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без европейської освіти. Знали ми й те, що націоналїзм в його чистому видї навертає духовний настрій чоловіка до консервативної доктріни. В питаннях національних ми не йшли дальше тої границї, котра визначаєть ся потребою самооборони. Дуже гидкий нам був так польський як і московський націоналїзм з інстинктами державного насильства.

Такий в загальних рисах був світогляд наш, як ми закладали товариську хату нашу. З сього світогляду випливали два задання на користь українського дїла.

Перше заданнє дістали ми в спадщину від попередників наших: я розумію етноґрафічні дослїди життя народнього. Велись вони з тою метою, щоб научити ся від самого народа думати, говорити і жити по народньому, а потім того, щоб виробити метод народньої освіти на підставі народнього світогляду. Не буду я згадувати етноґрафічних праць того часу. До яких кольосальних розмірів могли вони дійти, про се свідчать етноґрафічні збірники незабутнього Павла Платоновича Чубинського,

котрі оцінювали золотими медалями не тільки в Росії, але й у Франції. Ось як відкликувались на етноґрафічні студії Чубинського такі авторітети як Веселовский і Пипін. Веселовский пише про збірники Чубинського: „передъ такой громадной работой руки критика должны опуститься стыдливо“. А от слова Пипіна: „трудъ Чубинскаго не имѣетъ себѣ примѣра въ исторіи нашей этнографіи. Колоссальность его указываетъ на то, что можетъ совершить чистое чувство любви къ родинѣ, когда ему открытъ путь къ дѣятельности въ области науки и народоизученія“. Всякому з нас відомо, яких людей Чубинський гуртовав коло себе, щоб виконати се діло, відомо, що він був тілько найкращим представником тих людей, котрі виховались на ідеях шестидесятих років.

Друге заданнє ми, люде 60-х років, поставили на чергу самостійно і незалежно від наших попередників. Я розумію народню школу. Се той практичний ґрунт, котрий давала нам реформа 19 февраля, і на котрий ми мусіли перевести народній романтизм наш. Тут уже мало було самого почуття і сліпої віри в народ, — тут уже треба було научної свідомости і практичного розуму, щоб дійти до народа не з порожніми руками, — з другого боку, щоб оборонити український тип народньої школи від офіціяльних і неофіціяльних ворогів її.

Я мушу сказати, що в ті часи польське студентство готувалось уже до повстання. В університеті нашому було неспокійно. Поляки говорили, що київський університет — польський, а не руський, а камінець - подольське дворянство в звістному адресі прямо заявило, чого воно хоче. Для російського уряду користно було піддержувати український рух проти польського. Я памятаю, що попечитель Пирогов прямо радив нам, Українцям, брати приклад з Поляків і закладати українські гуртки. Через те й питаннє про українську школу для уряду, як київського так і петербурського не здавалось дуже гострим. В 1862 році при управленії нашого округа відкрились учительські курси для виготування сільських учителів. Орудував тими курсами небіжчик Тулов. Учителями в них були на більшу половину студенти. Не пригадаю всіх, але ж памятаю Д. Тищенка, П. Левицького. Був і я учителем в сих курсах, з яких потім виробилась учительська семинарія. На мою долю дісталась цікава наука „методика объяснительнаго чтенія“. Звичайно, таке читаннє в народній школі можливо було під двома умовами: 1) щоб велось воно несуперечно народньому світогляду, 2) щоб

відбувало ся на народній мові. Се вимагало від мене насамперед росказувати ученикам про народній світогляд, о скілько виявив ся він в народній літературі. Школи при сих курсах не було, через те мусїли ми уявляти перед собою маленьких хлопяків. Памятаю, що на випускному екзаменї ходив від стола до стола попечитель Вітте. Прийшов він і до мого стола. Випускний учитель росказував по українськи про те, як він буде витолковувати маленьким хлопцям похід Святослава. „Святослав, каже, був вояк сякий-такий, бороду голив і оселедця на голові носив — так як от носили колись діди наші Запорожці". „Що то за оселедець?" — питає попечитель-німець. Я росказав йому. „Трудний ваш предмет", відповів він менї, прощаючись зо мною. Росказую про се для ілюстрації тих часів, як навіть висший представник державного уряду дивив ся приязно на українське слово в українській школї. То були справдї чудні часи, про котрі можна сказати: „свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ". То були ті часи, як міністерство народньої освіти звернулось до ґімназіяльних совітів з запитанням, чи можна дозволити народній язик в українській школї, і нї одна з південних ґімназій не заперечила тому, — про се можете прочитати в виданнях самого міністерства — ті часи, коли Костомаров звернув ся з запитанням до міністра освіти Ковалевського, чи можна мати надію на заведеннє української мови в ґімназії, і дістав від нього відповідь: „аби були учебники".

Тільки ж се все не вдоволяло нас, Українців, котрі зложили з себе київське товариство. Ми засновали при свойому товаристві так звану „семилїтню школу". Правда, нїчого не вийшло путнього з сеї школи, бо скоро розвіяла ся вона в смутї життя російського, як незабаром розвіяли ся і ми всї, що складали товариство. Я звертаю вашу увагу не на результати, котрі не конче від нас залежали, а на потенції і намагання, які панували в 60-х роках, хоч треба сказати, що намагання сї були зовсім не безрезультатні. Доволї вказати на дуже численну популярну лїтературу для народнїх шкіл, починаючи з граматки Тарасової і граматки Кулїша, від всім нам відомої книжечки „Дещо про світ Божий", котра на російській мові видержала 4 чи 5 видань, і кінчаючи масою так званих „метеликів", котрі друковали ся в 70-х роках. Остатній відгомін сього працювання єсть наша „Читанка", котра обірвалась на другій книжцї. Я думаю, що сеї лїтератури занадто доволї, щоб обставити учебне дїло в народній школї дуже міцно. Не дурно ж бо деякі зем-

ства не тільки повітові, як кременчузьке й инші, а навіть ґубернські, от як чернигівське та херсонське, вже в 70-х роках звертали ся до уряду з петицією ввести народню мову в українську школу. Сі петиції мають своє походженнє від українства 60-х років, котре розвивало, поки була змога, ідею української народньої школи.

Ви спитаєте мене, яке-ж було національно-політичне прямуваннє наше?

Учителем нашим в національно-політичних питаннях був чоловік старшого поколїння, друг Тарасів, незабутній М. Костомаров. Писав він, як і инші люде переважно старшого поколїння, в „Основі“, котра була для нас орґаном не тільки науково-літературним, але і національно-політичним. Велике враженнє на нас робили його наукові розправи, а надто дві з них: „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ і „Двѣ русскія народности“. В основу розправ сих, як і у всіх инших роботах Костомарова, положена була демократична ідея народоправства, котру почував колись народ український в свойому власному життю, і котру мусимо ми знову викресати з душі народньої, щоб поставити ідею сю осередком політичного й соціяльного життя нашого. Не була розроблена ідея ся в деталях, але ж вона була путеводною звіздою нашого працювання.

Такий був світогляд наш і так стояло діло наше в 60-х роках. На який час випало воно з рук наших — не через нас, а через те, що, як то кажуть, пани поскублись, а у мужиків чуби заболїли. В 63 р. вибухло польське повстаннє. Перед повстаннєм почали й ми купитись тройками, як і Поляки, хоч і не мали на меті виступати збройно і оружно. Думалось нам, що в самі часи повстання треба нам стати осторонь двох ворогуючих лагерів і, як настане слушний час, заявить і свої бажання. Для сього ми хотїли зложити курінь свій на Подолї, на Кожумяках, між знайомим нам міщанством. Скінчилось повстаннє. Почалась розправа. Призра впала й на нас. Зводючи з нами рахунки, самі Ляхи толкували урядови, що вони партія поборена, рана роскрита, котру можна загоїти, а от українофільство — се есть веред глухий, котрий може зробитись смертельною ґанґреною. Одвертаючи очи урядові з себе на нас, нераз добивались вони того, що й нас почали цькувати і в канцеляріях урядових і в пресї. Покладене було veto на видання для народнїх шкіл, хоч і з оговоркою „на время“. Нам прийшлось розійтись з Київа хто куди міг. Більша частина товариства по-

тяглась у мирові посередники, потїшаючи себе думкою, що хоч і казенна се робота, але все-ж робота для народа.

З 1864 року наступили темні часи в життю товариства нашого. Ми не мали вже орґана свого — „Основи". Від часу до часу зявлялись тільки наукові розправи Костомарова й Антоновича. Кулїш почав уже сходити з прямої дороги, а се був в ті часи найкращий белетрист і публїцист наш. Инших голосів не чутно було. Видання для народа теж обірвались. В Київі зоставало ся людей дуже мало, та й ті сходились не як члени одної спілки, щоб умовитись, як повернути ту або иншу справу, а тільки як знайомі, щоб побалакати та душу одвести. От в сї часи пристав до української ідеї Драгоманов з приятелем своїм покійним Судовщиковим. Тяглось по традиції й де яке діло, збирали матеріял для української граматики, лагодили виданнє казок Рудченка і т. и. Повернув ся я до Київа у другій половинї 1868 р.[1]) і попав якраз в сю супокійну течію товариського життя.

Тим часом підростало ще молодше поколїннє товариства, і діло потроху почало ставати на ноги. В 1870 р. надісланий був із Харкова матеріял для українського словаря, зложений петербурською громадою, котра в 1864 р. також розійшлась, як і київська. Праця над сим словарем і зєднала знову всїх до купи, як старих так і молодих київських українофілів. Почали збиратись реґулярно що суботи цїлою громадою то в мене, то у М. В. Лисенка, а через рік, себто в 1871 р., до нас пристали ще скільки хазяїв. Тим часом почалась робота над історичними піснями українського народу теж громадськими силами, а 13 февр. 1873 р., дякуючи невсипущій енерґії Чубинського, відкрито ґеоґрафічне товариство. Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий леґальний ґрунт для свого розвою. Опираючись на сей ґрунт, можна було повернути до працї над українським самовизнаннєм таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації. В 1875 р. всїх членів ґеоґрафічного товариства було уже 148. З ріжних кінців надсилалось етноґрафічного матеріялу стільки, що київським членам важко було управитись. За три роки свого істнування ґеоґрафічне товариство видало 2 томи своїх трудів, окрім однодневної переписи г. Київа, склало бібліотеку, в котрій було більше 1000 книг, і музей по ґеоґрафії і етноґрафії, в якому

[1]) П. І. Житецький по закінченню унїверситетського курсу в 1864 р. був $3^1/_2$ роки вчителем в камінець-подольській ґімназії. *Г. Ж.*

було понад 3 тисячи річей. Найголовнійше ж те, що нове товариство скупчило сили роскинуті по всему краю і надбало Київу значність центра українського руху. Давно вже ся історична роля Київа не виявляла ся так виразно і яскраво, як в ті часи. Визначило ся се в 1874 р. на археольоґічнім зїзді, де ідея українського самовизнання була видвигнута на підставі науки. В рефератах наших на зїзді протягнута була ідея ся до найдавнійших часів істнування українського народу, а з другого боку — висвітлене було культурне значінне її в памятниках народного слова і письменства українського. Дуже палкі були змагання на археольоґічнім зїзді, але вкінці наїзжі учені гості побачили, що з ідеями обрусѣнія нічого соватись в Київ, бо Київ є справжній город настоящої Руси, котра досить цінує себе і хоче зостати ся сама собою.

Тільки ж запримітили і вороги наші сей рух і крикнули у весь голос, що знову відродив ся на Україні сепаратизм. Роздули вони питанне про сей сепаратизм в ґазетній полеміці, виставляючи його як „измѣну отечеству". От у сї то злополучні часи виклюнулось в перший раз доріканне українофілів не тілько за те, що вони сепаратисти, але-ж і за те, що вони ніби то соціялісти, що в одній кишені носять вони писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса.

Відкіля ж сей докір?

Нема, як то кажуть, диму без вогню; був і тут вогонь, розложений на ґрунті більш широкім, ніж українськім, на ґрунті всеросійської держави, против котрої виступила соціяльна аґітація з готовою доктриною, виробленою в Европі. Доктрина ся не була переложена на аґрарні обставини російського селянства, з котрого складаєть ся $^9/_{10}$ російської держави, через те соціяльні мотиви в Росії завсїди мали значінне теорії, котрою користувались люди більш полїтичного, ніж соціяльного напрямку, користувались для боротьби з абсолютизмом і його бюрократичними формами. Всї ми памятаємо сї недавні часи, через те не буду я широко розводити про те, як соціяльні ідеї стали більше або менше хвилювати людей українського прямування. Скажу тільки, що далеко неоднакової розумової і моральної сили були люди, порушені сими ідеями. Всї ми знаємо і поважаємо тих щирих людей, котрі вірили, що в сїх ідеях знайдуть вони нове жерело творчости для українського діла, що сї ідеї далеко роздвигнуть обшир українського світогляду. Тільки ж поруч з сими людьми ми мусимо згадати і таких, котрі прийшли до нас

з иншого табору, щоб знайти в українстві знагідний матеріял для своєї спеціяльної справи. Третій тип, між тими і другими, найбільш численний, се були люди, котрих можна назвати політиками, — люди українського духу, що мали на меті іти шляхом соціяльного прямування, приеднати до українства людей соціялістичного напрямку. Не легко розібратись, хто кого й до чого приєднав, тілько ж появи сї у нашому життю почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернув ся Драгоманов ізза кордону і почав здіймати в товаристві питання соціяльного характеру. Се було часи дуже затяжних бесїд в товаристві на сучасні теми, які провадили ся також і в инших гуртах, складених з людей молодшого віку і палкійшого темпераменту. Так чи инак, тілько ж відгомін сих бесїд зявив ся і в ґазетній полеміцї в формі натякання на український дуалїзм. Наслїдком сього відгомону, а також подорожи відомого всїм М. В. Юзефовича до Петербургу, були три події державної власти:

1) В 1875 р. заборона ґазети „Кіевскій Телеграфъ", в котрій ми вели полеміку з ворожими ґазетами, полеміку — додам до сього — зовсїм некористну для нас по самій позиції нашій.

2) В 1876 р. скасуваннє ґеоґрафічного товариства, котре було найтвердійшим ґрунтом українського діла.

3) Того ж року знаменитий указ 18 мая, котрим заборонялась вся українська шкільно-педаґоґічна лїтература і уставлювалась так звана правопись для видань етноґрафічних і белєтристики.

Нїщо не могло так страшно вразити нас, людей 60-х років, як сї остатнї два накази урядові. Так от 60-х років як не бувало, нїби, як то кажуть, собака язиком злизав їх. Ми зостались з тою ж етноґрафією та белетристикою, без всякої змоги поширити наше діло на підставі практичного працювання задля народної освіти. Дуже памятаю я ті часи тяжкого смутку і замішання в товаристві нашому.

Мушу додати до сього, що вже після археольоґічного зїзду можна було сподіватись погрому; через те в кінцї 1875 р. після всякого думання і передумання товариського, виїхав Драгоманов по першому пляну в Відень, а потім самохіть — в Женеву, виїхав задля оборони українського дїла перед цілою Европою на підставі більш широкій, нїж та, яка можлива була в державі російській. Не менї казати про те, чи добре задумана і викінчена ся справа. Не настав ще час спокійного і безстороннього обрахування її. Знаю тільки — і всї ми добре знаємо — що

починаючи з 75—76 років аж по сей час живеть ся нам дуже тяжко не тільки від зовнішнього натиску, котрий на хвилину тільки полекшав, але-ж і від внутрішнїх непорозумінь між ріжними фракціями українського гурту. Кождий з нас бажає знищити сї непорозуміння, через те і я росповів вам про минуле життє наше, чи не знайдемо ми в нашому власному досвідї таких показів, котрі мали-б значіннє так званої „логики событій“ обовязкової для всїх нас.

Перш усього я мушу сказати, що програма 60-х років на мій погляд не є і не може бути остатнїм словом українського працювання. Велика вартість її в тому, що вона ясна і виразна, але-ж вона не рівноважно обнимає всї питання, з котрих складаеть ся українське дїло. Вона переважно педаґоґічна: питання соціяльні і політичні не розроблені в нїй з належитою подрібністю. Тепер же як поглянемо ми на неї з погляду пережитого нами, то здаєть ся менї, що почали ми розроблювати сї питання, як то кажуть, не в слушний час, а що гірш усього, так се самий метод розроблювання через такі політичні медіяцїї, котрі не задавали нам правдивої користи. Я розумію необережні відношення до тих чужих нам політичних ґруп, котрі були заінтересовані нами, як політичною силою і котрими з свого боку інтересувались ми теж, як політичною силою. Не скажу я, наприклад, щоб коли небудь для нашої власної справи ми дуже цікавили ся Поляками. Менї здаєть ся, що вони завсїгди інтересувались більше нами, ніж ми ними. І однак же вийшло так, що в 60-х роках се зацїкавленнє було для нас зовсїм некористне. Нераз менї доводило ся чути, що у Київі і українського театра уряд не дозволяє через те, що боїть ся спілки українофілів з Поляками. Чи щиро, чи не щиро виставляє уряд мотив сей, але-ж ми бачимо, що український театр скрізь дозволяєть ся, окрім так званого Югозападного края. Врештї, я думаю, що спілка з Поляками до того часу може здаватись можливою, поки ми маємо з ними одного супротивника. А небудь сього, тодї-б пішли инші розмови, і ми-б побачили перед собою той же централїзм, тільки в иншій формі. Те-ж треба сказати і про відношення наші до соціяльної всеросійської ґрупи. Не знаю я, хто ким інтересував ся більше — ми ними, чи вони нами, тільки ж добре знаю, що се інтересуваннє було нам дуже шкідливе. Пригадаймо тільки, скільки молодї нашої, вихованої нами в напрямку українськім, звернуло з нашої дороги і пішло блукати „сёмо и овамо“.

Сього ж мало. Дождались ми й того, що в кінці кінців прийшлось Драгоманову відбиватись від соціяльного всеросійського централїзма, котрий не пожалів навіть його доброго імени. Думаю я, що і з сим централїзмом sui generis неможлива користна для нас спілка. Так от менї здаєть ся, що дорого платили ми за свої відношення до чужих нам ґруп. Ми відповідали не тілько за своє власне дїло, але й за чуже. Тодї навіть, як уряд про се добре знав, він усякий раз користував ся нагодою карати українофілів під иншими прозвищами.

Як що я не помиляюсь у своїх думках, з того здобуток, що треба нам як слїд роспорядити свої відношення до инших ґруп. На самому дальному плянї мусимо ми поставити ті з них, котрі мають свої спеціяльні задання і протягують нам руки тільки в тій мірі, в якій можемо ми для них бути пособниками в їх дїлї. На ближньому ж плянї поставити ті ґрупи, котрі мають вмістї з нами туж саму програму, хоч і без української окраски. Я розумію ті елєменти російського общества, котрі називають ся земськими або областними. Елєменти сї, як відомо нам, тепер не в авантажі, а всеж вони є, як в лїтературі, так і в самому життю. Ще так недавно елєменти сї відважувались заявляти про себе навіть в таких дїлах, як упорядкуваннє могили Шевченка. Я не таю від себе, що компроміс з сими елєментами, з поводу тяжкої реакції, котру переживаємо ми, не обіцяє нам значних результатів, одначе ж треба мати на увазї, що областно-земський ґрунт єсть загальна підстава українофільства всяких фракцій, бо сей ґрунт по самій природї сепаратистичний, децентралїстичний. Як би він не був принижений тепер, але ж без всякого сумнїння він перший виступить на сцену, як тільки хоть трохи полекшає. Се й єсть, по моїй гадцї, орґанїчна наша полїтика. Колись вона у нас була широко розведена. Жалкувати можна, що тепер, трохи по нашій, а більше не по нашій винї, вона зовсім усунута. Можна сказати проти моєї думки, що се полїтика легка, бо вона не до яких рішучих моментів не обовязує. Але я скажу, що вона надто труднїйша, нїж полїтика „приключеній“, бо вона вимагає не ґрандіозних плянів, не мріявих проґрам і широких розмов по закутках, а справжнього дїла на тім реальнім ґрунтї, який на сей час почуваєть ся під ногами, потребує тверезої мисли і виносливого характеру, котрий задоволяєть ся дрібним результатом, але ж певним, не ганяючись за журавлем в небі.

Від сих уваг про наші відношення до суголосних нам по-

літичних ґруп переходжу до працювання над нашим власним ділом.

Питаючи самого себе, де його центр, я нічого, панове, не можу відповісти ні собі, ні вам, окрім того, що центр його в питаннях народно-національних, а не соціяльних. Поспішаю додати до сих слів дві уваги: 1) народно-національну справу я зявляю собі не в формі воюючій, а в формі самообороняючій, 2) соціяльним питанням я зовсїм не відмовляю значіння для українського діла, тільки се значіннє другорядне, а не першорядне. Мусимо так поставити діло, щоб вибігти з того дуалїзму, котрий можна так чи инакше замазати в теорії і котрого не можна відсторонити в практичному життю, бо воно небезпереміннно ставить перед нами питаннє: що попереду робити, що після. Від сього питання не можна відвертїтись ніякою широкою фразеольоґією, бо хто ганяеть ся за двома зайцями, той, як то кажуть, нї одного не піймає.

Тепер же, як що мусимо ми роспорядити свої діла так, що одно головнійше мусить стояти на першому плянї, то для всякого зробить ся досить ясно, що на самперед треба нам закінчити будуваннє своєї власної хати, а потім уже внесемо чи ту, чи иншу ікону в сю хату... Звичайно, сама будівля ся, щоб не розвалилась вона від першого вітру, мусить мати твердий історичний фундамент. Оглядаючись на свою минувшину не тільки близьку, але й далеку мусимо сказати, що ми сепаратисти з діда прадіда — по моїй думцї з Андрусівського договору (1667 р.), котрий розірвав Україну на дві половини. З того часу лучші люди землї нашої, починаючи з Дорошенка, не переставали домагатись з'єднанея народу нашого до їної національної купи, котра б мала свое власне місце між иншими славянськими народностями. Працювали на сїм полї Запорожцї до самих останніх часів свого істнування, працювали і писателї українські, починаючи з епохи „Руини“ і через весь XVIII вік, та й нам заповідали працювати до скінчення віку нашого.

Я зовсїм не хочу сказати, що ми сепаратисти в конкретно-історичному убранню нашому. Форми умирають, а дух живе, прибираючи инші форми свого істнування. Звичайно, ніхто із нас не може знати, в яких формах виллеть ся дух сей посеред нових обставин полїтичного життя европейських народів, — тільки всї ми добре знаємо, що не треба угашати духа, котрий жив і живе в народї нашому. Се той самий дух демократичної свободи, котрий розвалив монархію польську за те, що вона не

позволяла народови нашому бути тим, чим він хотів бути в свойому соціяльному істнуванню, за те, що вона усиловувалась переробити український народ наш в якийсь инший народ.

От сей то дух і есть народно-національна сила, котру мусимо ми розвивати, не цураючись лучших традицій минулого історичного життя нашого, не цураючись досвіду европейської науки і політики, мусимо розвивати його, як не бажаємо потонути в безбережньому морі, як не бажаємо перевернутись в стихію без вида і образа. Я-б нічого не міг сказати проти сього стихійного битія, як би народ наш не мав свого типічного образа, здобутого ним в довгі часи його історичного істнування, як би не мав він своєї рідної землї, политої кровю і потом його.

Не місто і не час тепер укладати програму нашого працювання у сьому напрямку. Тільки ж кінчаючи бесіду свою, я хотів би вияснити собі ще одно питанне: де мусить бути головнійша сцена нашої боротьби за своє істнуванне — чи там, де світить світло европейської науки, де живе восьма частина народу нашого, чи тут, де зливають ся „славянскіе ручьи в россійскомъ морѣ“, де проспівав пісні свої великий кобзар наш? Всї ми знаємо, що там більше спріяючих обставин для нашого діла, що там навіть з державного погляду нема й питання про те, чи є український народ на світї між иншими славянськими народами. Там навіть в унїверситетській науцї признана державою наша народня індівідуальність. Суперечають ся про неї тільки „станчики“, ті Ляхи, котрих більшість в Галичинї. Але в останнї часи і між Ляхами висшого стану почалась инша полїтика, чи то щира, чи не щира, я не знаю — тільки ж трохи нагадує вона менї золоті грамоти, котрі піднесли Ляхи селянам нашім після того, як уряд російський об'явив їм волю. Так чи не так, тільки на національне істнуванне наше в державі Австрійській можна дивитись спокійно. Через те, думаю я, що в тих країнах мусимо ставити ми ті питання, котрі випливають із висших потреб освіченого життя, мусимо ставити на широкому ґрунтї наукового аналїза і критики, а в сфері художній — на ґрунтї тверезого реалїзму. Знаю я, що сей напрямок не до вподоби клерикалїзму галицькому; знаю теж, що не багато користи з сього клерикалїзму і що далеко піти з ним не можна. Дивлячись на діло з ширшого погляду українських загальних інтересів, Галичина могла б давати їм цемент европейський і вселюдський, як би не путалась вона в дрібницях уличної полїтики

і партійної боротьби, до котрих ми не можемо і не мусимо причинятись.

Не такий стан діла в наших країнах. Тут ходить о те, чи живемо ми на світї, чи нї. Тут треба думати про справу, можна сказати елементарну, про справу народно-національну. Тут треба прослідити почутте національне в найдрібнійших його проявах, треба зводити сї прояви до купи, треба освічувати їх не тільке супокійним світом науки, але й горячим полумям поезії, сцени, музики і все — одним словом, тут, в російській державі вузел українського питання. Як ми розвяжимо його тут, тодї тільке можемо сказати, що ми викінчили ту хату, котру почали будувати діди наші і так, не добудувавши, передали її нам.

Нагадаю вам, що сказав про сю хату великий кобзар нам. В „Посланії" до мертвих і живих, і ненарожденних земляків своїх він пише:

„Не шукайте, не питайте
Того, що не має
...На чужому полї...
В своїй хатї своя й правда,
І сила, і воля!"

Наукова хроніка.

Історія України Олександра Яблоновского.

Aleksander Jabłonowski — Historya Rusi południowej do upadku Rzeczy pospolitej polskiej. Краків, 1912. Видане краківської академії наук. Ст. V—XV+1—366.

Олександер Яблоновский пильний дослідник минулого житя українських земель. Видані ним історичні матеріяли й довгий ряд моноґрафій і розвідок в української історії давали нам право сподівати ся, що й нова його праця або дасть богато нового, або буде доброю синтезою, ясним і історично-вірним представленем усеї цілости того історичного процесу, для висвітленя окремих частин якого він богато зробив. Так і задивляєть ся на сю справу редактор видавництва, для якого спочатку була замовлена[1]) праця Яблоновского, проф. Станїслав Смолька. На самім початку своєї передмови до розгляданої книжки він висловлюєть ся про неї як про річ дуже корисну, навіть більше, „одну з найкориснїйших без сумніву з поміж усіх, які занотує наша біжуча бібліоґрафія". Для нього се „дозрілий овоч численних спеціяльних дослідів і кільканадесятьлїтних роздумувань, коротке, але прозоре оброблене моноґрафічних дослідів". Польський читач, на його думку, „знайде тут все, що Поляк повинен знати про історію України", цінний компас в погляді на „українське питане", на його минувшину і теперішний стан".

Зрозуміла річ, що оплатить ся докладно розглянути сю працю, яка вийшла з під пера визначного польського історика, має тему, що нас дуже близько обходить і про яку з польських наукових кругів гово-

---

[1]) Розглядувана праця А. Яблоновского мала первісно друкувати ся в „Encyklopedyi Polskiej", видаваній краківською Академією Наук.
Наша рецензія була вже написана і віддана до друку, коли наспіла відомість про смерть заслуженого історика.

рить ся, як про цінний компас для орієнтації польської суспільности в „українськім питаню“.

Автор назвав свою працю „Historya Rusi południowej“, і ся назва неприємно вражає нас, як заголовок книги, написаної польським ученим і виданої одною з найповажнійших польських наукових інституцій. Ми ж знаємо, що в польській мові „Ruś“, „ruski“ цілковито відносять ся до українського народу, до української землї, що инша народність, яка називає себе „русскою“, має в польській мові назву „Rosyan“. Для чого ж тут таке відступлене від загально принятої й означеної назви, при чім тут ся „Ruś południowa“, коли в польській мові досї ще не було та й нема виразу „Ruś północna“? Одначе тут ходить о щось важнійше від самої назви. Про се знаходимо у самого автора таку увагу (в листї до п. Смольки, наведенім в уривках в його передмові): „Полуднева Русь остаточно стає перед нами як Руські Землї Річи Посполитої й яко такі стає спеціяльнійшим предметом нинїшнього історичного нарису. Лише в такім значіню ми беремо й саму назву Полудневої Руси; правда, вона є так само конвенціональною, як і урядовий вираз Руські Землї, але на нашу думку всеж відповіднійша, ніж назва Мала Русь, більше (з огляду на Білу Русь і т. д.) етноґрафічного характера, а вже далеко натуральнійша від нововитвореного штучного виразу Україна-Русь“. Відповідь, як бачимо, дуже коротка, але не дуже ясна, а ще менше уарґументована й переконуюча.

Правда, автор каже, що він під назвою „Полудневої Руси“ розуміє виключно „Руські Землї“ Річи посполитої, отже дає до зрозуміня, що він не має на метї дати цілої історії українського народу, лишає на боцї його найдавнійшу добу й історію цілої так званої „гетьманщини“; отже льоґічно можна би припустити, що у нього ся гетьманська Україна могла би фіґурувати, скажім, під назвою „Rusi wschodniej“ або що. Одначе мабуть так не є, бо коментатор автора, п. Смолька, налїчує крім „властивої“, як він каже, Руси, ще Білорусь, Русь новгородську, Русь псковську, зовсїм не згадавши ще про ту „Русь“ на лївім березї Днїпра, яка довго жила полїтичним житем і борола ся за своє істноване ще тодї, як „властиву“, після його виразу, Русь придушено на землях правого берегу Днїпра, знову повернених під власть Польщі. На думку п. Смольки предмет праці Яблоновского „з натури річи в перших віках обіймає цілу Русь, покриваєть ся з її понятєм, не дає виділити ся з сеї орґанічної цілости без натягань історичних і етноґрафічних фактів. Доперва протягом віків затїснюють ся границї предмету, в міру того як з одної, суцільної Руси виріжняють ся: Білорусь, Суздальщина, новгородська північ, що мають вираанійші або менше яскраві прикмети відрубности Властива Русь, маючи менше від усїх инших дїльниць виріжняючих

прикмет, споріднена з ними всіма, як їх спільна матір, стає з часом, з утратою проводу на всій Русн, при браку всяких сильнійших чинників злуки, — скорше понятєм ґеоґрафічним, ніж політично-історичним і в сїй постати переходить почасти під польське панованє, почасти під панованє Литви. Звідси повстав притемнений, неозначений характер історії „Полудневої Руси" — те, що на довго позбавило її прикмет окремої етнічно-історичної індівідуальности в порівнаню хоча би з Білорусю XIV—XVI в., а тим більше з новгородською і псковською Русю, з вирослою на Суздальщині Москвою".

Наведені слова п. Смольки є лише доповненєм і розвиненєм думки самого Яблоновского, який виразно каже, що „Землї Руські" „становлять з одної сторони лише частину великої в своїй злуці всеруської (підкресленє моє — М. З.) цїлости, а з другої — лише з'єднанє ріжнородних з історичного погляду еволюцій, часток близьких собі не стільки традицією якоїсь політичної спільности, скільки передусїм своєю однородною етноґрафічною основою".

Як бачимо, теорія російських істориків, а ще більше сучасних російських націоналїстів про три „галузи" одного „русского" народу знайшла собі почесне, хоч і несподїване місце в виданю краківської Академії Наук, в працї заслуженого польського історика. Сю теорію, висловлену у п. Яблоновского в доґматичній лише формі, п. Смолька розвиває ще далї. Для нього „властива Русь" по утратї проводу над „цїлою Русю" представляєть ся скорше як понятє ґеоґрафічне, ніж політичне, вона не має навіть своєї окремої етнічно-історичної індівідуальности. Не знаємо, як годить се він з фактами історії, але вкажемо лиш на одну льоґічну суперечність, яка випливає з такого представленя справи. Коли він каже, що Білорусь, Русь новгородська, псковська і Москва творили будь що будь відрубні індівідуальности — і від „властивої Руси" і поміж собою", — то повстає питанє, що ж властиво творила з себе отся бідолашна „властива Русь", яка по його словам була близька до всїх инших Русей, в чім саме вона була подібна до них усїх, що ріжнили ся взаїмно від себе, як великою була ся подібність і близкість, в чім саме вона проявляла ся і т. д., як могла вона бути подібною до такого числа (чотири) ріжних відрубних і неподібних до себе Русей. Відповіди на всї сї питаня п. Смолька навіть не пробує дати, здаєть ся, вони навіть не прийшли йому до голови при його парадоксальнім твердженю про „властиву Русь", яка не має нїчогісінько свого, „властивого" собі, а через се ми з повним правом можемо сказати, що п. Смолька, ідучи за не конче добрим прикладом п. Яблоновского, по-просту загнав ся в своїй пильности задалеко, не розважив і не передумав як слїд того, що сам написав.

Се льоґічне наше розумоване підкріплює далї фактами і сам п. Яблоновский, і коментарі до нього п. Смольки. Яблоновский твердить, що „Полуднева Русь", лише ставши „Руськими Землями" Річи Посполитої, здобула собі виразнїйші полїтично-ґеоґрафічні границї. З приводу сього твердженя п. Смолька пише: „І доперва від люблинської унії — се річ певна і ясно розпізнана Ол. Яблоновским, перед ним майже незауважена — доперва від р. 1569, від коли обшар властивої Руси увійшов у склад Корони, знайшов ся він серед обставин, що сприяли співжитю його ріжних складових частин, Червоної Руси, Волини, Поділя, Побережа, граничної України, знайшов ся на спільнім, хоч тут сильнїйше, там слабше зріжничкованім етноґрафічнім підложу, „руськім" par excellence або „малоруськім", коли хто волїє так висловлювати ся". Дуже інтересна річ, якими саме історичними чинниками, яким „чудом", бо се таки справдї є історичне чудо, може п. Смолька пояснити, що звичайне з'єднане „властивої Руси", яка перед тим в його власнім представленю була позбавлена „окремої, е т н ї ч н о - історичної індівідуальности", раптом витворило для неї „руське par excellence" підложе. Се „чудо" поясняють ся... по просту тим, що тут п. Смолька з а б у в, що він говорив про бідну „властиву Русь" на попереднїй сторінцї. Позбавивши її там етнїчно-історичної індівідуальности, він тут уже каже: „Одначе з тим усїм н е з н и к л и з а г а л ь н і, с п і л ь н і р и с и с е ї е т н ї ч н о - і с т о р и ч н о ї і н д і в і д у а л ь н о с т и (розстрілене моє. М. З.) „Русь" нашої одвічної етноґрафічної й історичної термінольоґії — ся „Русь", сонна протягом віків, але нїколи не завмерла — „Русь", яка тепер шукає для себе нової, виріжняючої назви й хоче знайти її в „Українї" — прийшла до себе під пановане́м польської Корони й почала набирати ся самопізнаня, збільшуючи свідомість своєї відрубности супроти сусїдних руських теріторій, і переказала її дальшим поколїням по упадку Річи Посполитої". Тут теж треба знову зазначити суперечність, в яку ставить сам себе п. Смолька. Чим пояснить він, що Русь новгородська і псковська, які по його словам мали виразнїйше зазначену індівідуальність, ніж „властива Русь", змогли засімілювати ся з „Москвою", а „Руські Землї" Річи Посполитої, хоч і не мали навіть етнїчно-історичної індівідуальности, якимсь чином сю індівідуальність під панованем Річипосполитої так виробили, замість злити ся з нею цїлком, що не втратили її й пізнїйше, під панованем „близької й спорідненої Руси московської"? Очевидно, що справа ся мусїла представляти ся якось инакше, ніж представляв її на початку п. Смолька. А коли так, коли кінець кінцем п. Смолька таки признає, що „властива Русь" нїколи не переставала бути етнїчно-історичною індівідуальністю, коли він признає, що вона по одвічній етноґрафічній й історичній термінольоґії завсїгди

називала ся просто „Русю", то пощо в такім разї було, як висловлюють ся Росияне, й „город городити", пощо було приймати нову назву якоїсь „Полудневої Руси", закинену вже в значній мірі навіть російськими істориками, пощо було для уґрунтованя рациї істнованя сеї назви цілковито вже штучної, а до того ще в домішкою виразної політичної тенденциї, нагромаджувати цілу купу неоправданих жадними історичними фактами тверджень, які взаїмно побивають себе і стоять в суперечности в останнім висновком автора? Питане, на яке можна відповісти, хиба признавши, що політичні тенденциї, хоч і в укритій формі, навіть поважних істориків можуть засліплювати й доводити до абсурдів.

В своїм листї до п. Смольки Яблоновский так представляє свій теоретичний погляд на історію „Полудневої Руси":

„Історик полудневої Руси при історичнім досліджуваню її історичного житя стрічає далеко більше трудностей, ніж які він мав би відносно кождої иншої дільниці Річипосполитої, кождої иншої країни, а навіть кождого иншого краю, бо країни, які обіймала ся назва Руси, ніколи не становили ні з погляду політичного, ні з погляду етноґрафічного, ні навіть з погляду ґеоґрафічного чогось суцільного, заокругленого, відрубного".

Хай вибачить нам шановний автор, але такий погляд його на справу мусимо признати в високій мірі дивним і не відповідним в устах поважного історика. В своїм часї революційна Франция бачила свою природну ґеоґрафічну границю в побережу Рена, і сим мотивувала свої завойованя на його лївім березї. Німцї від часів розділу Польщі й досї ще добачують „ґеоґрафічну" границю Прусії в побережу Німана—Висли. Не так давно один польський професор ґеоґрафії на львівськім університетї цілком серіозно доводив, що український нарід не має будучности, бо його земляї ґеоґрафічно належать до польських земель і тому мусять належати Полякам; шкода лише, що він забув, що з такою самою „науковою" підставою, але з далеко більшою фактичною можливістю Росія може добивати ся „округленя" своїх „природних" границь не лише українською частиною Галичини, але також польською, з Краковом на чолї. Бачимо з сих прикладів, що „ґеоґрафія" на услугах політики річ дуже небезпечна, і вже кому кому, а польському історикови не слїд би було користати з неї для „наукового" уарґументованя своїх теоретичних поглядів на історію України. Його твердженя про неоднородність етноґрафічного складу земель „Полудневої Руси" не потребуємо навіть збивати, бо воно цілком противить ся фактам; врештою п. Смолька сам се робить за нас, хоч і мимоволї.

Автор далї розвиває своє твердженє, що й полїтично українські землї ніколи не були разом. „Вони ніколи не творили — каже він —

навіть за найдавнійших часів, одної окремої держави; не охоплювали також в своїх границях усього етноґрафічного елєменту, що творив там основу населеня (не обіймали Турова і т. д.). В добі панованя дому Рурика становили вони кілька ґруп князївств одної великої всеруської федерації, а потім, коли полудне почало з неї виріжняти ся, всеж вони не потрафили злучити ся (вже коли не коло Київа, то коло Галича) в одну політичну цілість. Далї, в наступній добі розпадаєть ся безповоротно також ефемеричне Руське Королївство Данила; Галич забирає Польща, Володимир Литва. Доперва люблинська унія з'єднує руські полудневі краї, як відділ малопольської провінції, і доперва від сього часу стають вони Руськими Землями Річипосполитої, хоч властиво — лише Корони, бо Литва мала свої руські землї (разом з малоруськими [розстрілене моє — М. З.] — Берестем і Пинськом). Лише від сього часу Полуднева Русь, маючи більше означені границї зі сторони Малопольщи, Угорщини й Волощини, здобуває собі краще означені з полїтично-ґеоґрафічного погляду границї також зі сторони Великого Князївства Литовського, в той час як її степові границї — перед і за Дніпром — завсїгди були рухомі".

„Таким чином для історика з висше наведених причин представляєть ся зовсїм не легка задача охопити в однім загальнім орґанїчнім зарисї, образї, історію так поділених в попереднїм житю країн, що становлять з одної сторони: лише частину великої в своїй злуцї всеруської цілости, а з другої сторони — лише з'єднанє ріжнородних з історичного погляду еволюцій, часток близьких собі не стільки традицією якоїсь полїтичної спільности, скільки передусїм своєю однородною етноґрафічною основою".

Ми бачимо з сеї схеми, що шановний автор, на жаль, не добачив того обєкту історичного дослїду, який один має силу надати єдність всякому історичному процесови — народу, що творив історію. Уся висше наведена арґументація автора вже давним давно перестаріла; її новійші історики вже давним давно віддали до архіву. Вона непридатна для історичних дослїдів головно тому, що її самій бракує історичного чутя й віри, що вона загальні понятя, вироблені на прикладах сучасности, намагаєть ся живцем перенести в минуле житє і з погляду сих понять розглядати його й видавати про нього свій осуд. Адже ідучи за наведеною арґументацією автора, німецькі наприклад історики також мали би перед собою не історію німецького народу, а поділену й поплутану історію цілого ряду областей, князївств і т. д., бо... „німецький нарід ніколи, навіть в найдавнїйші часи, не творив одної держави, границї його теріторії постійно міняли ся і т. д., і т. д." Те, що говорить тут про українські землї й українську історію п. Яблоновский можна віднести

також до самої Польщі і взагалї до кождого з сучасних народів Европи. Пригадаємо, що Італія з'єднала ся в одну державу лише в XIX ст., з чого одначе зовсім не виходить, що не було й не може бути перед сим часом історії італїйського народу; Франція теж довгий час складала ся з ріжних князівств і областей, і обєднанє наступило, властиво кажучи, лише під час великої французької революції; Німцї й досї ще злучені в федерацію держав, що одначе зовсім не перешкоджає їм творити один нарід і т. д.

Річ певна, жадний історик в наших часах і до жадного народу, до жадної країни не підійшов би з тими критеріями, з якими підходить до української історії п. Яблоновскій. І всеж се не перешкоджає п. Смольцї говорити з одушевленєм про сї його загальні міркованя. Зрозуміло, що коли так, то для п. Смольки всяке инше, близше до вимог сучасної історичної науки стояче відношенє до предмету, є вже недобрим, натягненим, тенденційним і т. д. На його думку п. Яблоновский висловив дуже влучні й слушні уваги про суть української історії. „Тут суть річи, каже він, яка становить один з найважнійших в нашій історії чинників і проблем. Без сумніву автор слушно зазначує в однім з наведених уступів, що предмет нинїшньої книжки не представляє нїчого орґанїчного, суцїльного, що він є зложеним, скомбінованим, що показуєть ся яскраво вже в самій трудности при виборі відповідного титулу, який би стисло й докладно означував зміст книжки. З сими ж трудностями — каже він далї — річовими, не що до титулу, але також що до сути й границь предмету, бореть ся також український автор посвячених йому праць — обширного досї ще невикінченого жерелового оброблення і популярного підручника, який появив ся перед роком. Проф. Мих. Грушевський бореть ся з тими самими трудностями, хоч ідучи за своєю провідною думкою — щоби не сказати тенденції — знаходить в ній легкий, хоч часом і довільний спосіб до усуваня трудностей“ (розстріленє моє — М. З.). Дуже велика шкода, що п. Смолька, кинувши на проф. Грушевського, слідом деяких польських і російських істориків, підозрінє в тенденційности, не уважав за потрібне бодай в кількох словах сказати, щож то за провідна думка така, при помочи якої проф. Грушевському вдаєть ся легко усувати з дороги всякі трудности. А знати про сю провідну думку п. Смолька міг би й повинен би навести її, коли він виступає проти неї. А сю свою думку сам проф. Грушевський виразно зазначив в першім роздїлї першого тому своєї великої „Історії“ й відповідно уґрунтував її і загальними міркованями й усїм своїм дальшим викладом.

І ся думка, в якій п. Смолька знаходить „легкий хоч часом і довільний спосіб усування трудностей“, в якій він добачує тенденцію не-

лягає ні більше ні менше як ось в чім: Історія українського народу „стає орґанічною цілістю, коли в основу дослідів кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не переривала ся ніколи". А що ся сама думка лежить в основі всеї новійшої історіоґрафії у всїх культурних народів сучасного світа, то закид п. Смольки, який він зробив проф. Грушевському, може свідчити або про глубоку темноту й відсталість самого п. Смольки, або — про те, що він сам тенденційний. І справдї, думка, яку сформулував проф. Грушевський, з конечністю мусить лежати в представленню історії кождого з сучасних народів, бо инакше історія кождого народу буде представляти лише якусь дивну й невразумілу мішанину фактів і подій. Колись такий власне характер і носила в значній мірі не лише українська, а також і західно-европейська історіоґрафія. Невже ж можна повірити, щоби п. Смолька дїйсно не знав про довершені поступи в історичній науцї, невже він серіозно хоче повороту назад? Трудно в се повірити, а через се лишаєть ся тільки пожалувати над тою „легкістю", з якою п. Смолька говорить про поважні річи й кидає безпідставні обвинувачення. Не менше легкодушно і тенденційно робить він проф. Грушевському ще один закид — ширеня „штучної" назви „Україна", „український", яку (назву) він називає в иншім місцї ще „модною", ставлячи її таким чином в звязок з певними полїтичними тенденціями. Не місце тут учити п. Смольку, що назва ся зовсїм не є такою штучною, як се йому видаєть ся, й не проф. Грушевський „вигадав" її, не місце наводити йому відповідні факти, про які він і сам, як історок, повинен би знати. Одно, що се йому навряд чи поможе, а друге — ми таки вже й звикли до польської іґноранції в справах не лише суспільного житя, але і в справах наукових. Подамо лише до відомости п. Смольки, що й у Німцїв їх теперішна національна назва „Deutschen" появляєть ся для означеня всього нїмецького народу, як національної цїлости, доперва в пятнайцятім столїтю[1]). Одначе нїодин розумний чоловік з сього факту не буде робити що до Німцїв і нїмецьких істориків тих висновків, які роблять російські націоналїсти, а за кумпанією з ними і польські письменники й учені ріжних напрямків.

Ми можемо поставити і до п. Яблоновского, і до п. Смольки одно питанє. Коли вони не бачать в українській історії ніякого „орґанічного, суцїльного" процесу, то чому ж вони все ж кінець кінцем уважають за потрібне дати таки спеціяльний огляд сеї будь що будь, а всеж таки української історії? Чому не йдуть вони за прикладом істориків

[1]) Див. F. Meinecke — Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates, початок другого роздїлу — Nation und Nationalstaat seit dem Siebenjährigen Kriege, стор. 21.

российських, а також польських, і не трактують історії українського народу не як окрему цілість, а просто як частину історії российського або польського народу, российської або польської державности? Адже ж власне таке трактоване справи й є льоґічним виходом з їх теоретичної позиції. Часи одначе видко змінили ся, і наші автори вже не мають сміливости і безпардонности попередних „учених“ — вони вже мусять більше числити ся, коли вже не з поступом самої історичної науки, то бодай з читаючою публикою. „Історіоґрафія“ п. Равіти-Ґавроньского, хоч їй і дає місце краківська Академія наук, всеж є занадто вже грубим, „краєвим“ виробом. І наші автори, пустивши ся на широке море загальних мірковань, вже не можуть „рубати з плеча“, а тому й опиняють ся в невигідній позиції осіб, що старають ся сидіти поміж двох стільців. Ми отсе що чули від п. Смольки рішуче одобренє погляду, що українська історія не є нічим орґанічним і суцільним. Се не перешкаджає йому одначе трохи далї казати: „Одначе мимо всього, мимо безсумнївного браку стислих критеріїв, які би споювали ріжнородну, розбіжну основу предмету в „орґанічну“ цілість, він не лише заслугує без сумніву на окреме (підкресленє автора) обробленє, але уперто домагаєть ся сього, як в інтересї науковім, так і зі становища практичних зглядів, що однаково близько обходять і нас і Русинів“.

По всім, що ми досї чули і від п. Яблоновского, і від п. Смольки, се твердженє, хоч і зовсїм неконсеквентне в їх устах, дивно вражає нас. Що більше, п. Смолька знаходить навіть арґументацію для сього свого погляду! Сей предмет (історія „Полудневої Руси“) — каже він — „се та історична основа, на якій в минулих часах знайшла пристановище, спочатку в півсвідомій оспалости, а в недавних часах дійшла до самосвідомости, „руська“ національність, „руська“ протягом віків і свідома сеї назви навіть в півсоннім животїнню — „русинська“ відповідно до штучного і суперечного історичній традиції новотвору, „українська“ відповідно до номенклятури проф. Грушевського, номенклятури так само штучної, а ще більше незгідної з традицією й навіть ґеоґрафією, хоч модної й нинї форсовно ширеної на полїтичнім терені“.

Ми бачимо з сеї тіради, що п. Смолька остаточно перемінив „гнїв на милість“ і таки знайшов критерій для викладу історії „Полудневої Руси“, що правда, по довгих шуканях і запереченях його.

Ми умисно спинили ся докладнїйше над схарактеризованєм і виясненєм загальних поглядів п. Яблоновского на предмет його праці і на коментарах до них п. Смольки. Се тому, що від сих загальних поглядів залежить безперечно і спосіб представленя цїлої річи. Автор міг бути добрим збирачем і видавцем історичного матеріялу, писати солідні моноґрафії, і рівночасно міг зле справити ся з працею синтетичного харак-

тера. Ми вже бачили, що розгляд його загальних поглядів на українську історію не особливо добре зарекомендував його.

Те саме мусимо сказати і про цілу його працю. Се не виклад української історії, а історія польськости на українських землях, уґрунтоване, ніби то на науковій підставі, прав польського елементу на українські землї. Сей погляд зовсїм послїдовно переводить п. Яблоновский через цілу свою працю.

Він не фалшує окремих фактів, але односторонно добирає їх, а ще одностороннїйше освітлює. Наприклад, говорячи про швидку польонїзацію висших верств української суспільности по унії, він приписує се впливови висшої польської культури і досить докладно говорить про розцвіт сеї польської культури на українських землях, але лише мимоходом і глухо згадує про те, якими примусовими заходами державної полїтики приготовано і викликано сю побіду польської культури. Ідучи методом автора, ми могли би з тою самою рацією твердити, що наприклад російська культура, як висша, перемогла польську, й малювати розцвіт російської культури на польських землях, говорити про культурне значінє російського унїверситету в Варшаві, про те, що російська мова панує в судових і державних інституціях на польській землї, забуваючи лише, як се й робить автор в відношеню до українських земель, згадати про те, що цілий сей розцвіт російської культури підтримує ся цілою системою примусових заходів державної власти, забуваючи згадати про прояви самодіяльности й опозиції серед самої польської суспільности.

Одначе на жаль, автор в усій своїй праці саме так і робить. Тому легко можна уявити собі, яке величезне викривленє історичної перспективи й історичних фактів виходить кінець кінцем.

Особливо яскраво се проявило ся на викладї доби, що безпосередно йде перед повстанем 1648 р., й самого повстаня. Про той національно-культурний рух серед українського народу, який попередив се повстанє і без якого, як нам здаєть ся, се повстанє нїколи не прибрало би загально-національного характера, лишивши ся звичайною жакерією, автор ледве згадує. Не богато краще стоїть справа з виясненем спеціяльно-економічних причин повстаня, а вже зовсїм зле представлено історичний процес, що відбував ся в українських землях у XVIII ст. Автор, за прикладом деяких польських істориків сумнївної вартости, згадує часом, що боротьба українського народу проти польського панованя була викликана „вродженою“ дикістю українського елементу, що зі стихійною силою ненавидів і руйнував усяку культуру; тому ріжні українські діячі виступають у нього, як ляльки, бо автор не може або не хоче виснити їх суспільних й національно-політичних ідеалів, які робили їх мучениками боротьби за національне визволенє свого народу.

Говорячи про те, що по остаточнім вдушеню українського руху на Правобережній Україні, там все знову пішло по-давньому, а польонізація висших верств українського народу дійшла до найвисшої точки, автор не укриває того, що сей суспільний процес був в висшій мірі шкідливим для державного істнованя Польщі. Він показує, що спольонізована українська шляхта внесла глубоку деморалізацію в орґанізм Річипосполитої, підчеркує її страшний консерватизм і вузкість, які загальмували переведене найконечнійших для істнованя Польщі реформ, говорить також про те, що саме ся шляхта воліла для захованя своїх соціяльних привілеїв скорше перейти на сторону Росії, ніж зробити хоч найменшу жертву для своєї вітчини. Забуває автор лише належно освітлити причини сього явища. А сї причини мають першорядну вагу. Прийнявши польську культуру й національність, шляхта Правобережної України опинила ся в непримиримій суперечности до свого народу, а се повело до її внутрішнього розкладу, що кінець кінцем смертельно відбив ся на цілім державнім орґанізмі Польщі. Инакше й бути не могло, й завинила тут польська державна й суспільна політика, яка всї свої сили направила на польонізацію й здушене українського елементу.

По сих загальних замітках про характер і хиби праці п. Яблоновского переходимо до її докладнійшого розгляду.

В розділї першім, що має заголовок „Формація Руси“, дає автор коротенький виклад племенного, переддержавного житя українського народу і встановлює такий поділ свого дальшого викладу: 1) доба панованя Руриковичів, від 850—1340 р., себто від початків українського державного житя до упадку галицько-володимирського князївства; 2) доба панованя Польщі в Галичині й на Поділю, а Литви на Волині й Київщині, від 1340—1569; 3) доба, коли вже ціла „Полуднева Русь“ опиняєть ся під безпосередною властю Річипосполитої, від 1569—1795. Автор таким чином обмежує свою тему й зовсїм лишає на боцї історію гетьманщини.

З дальших розділів, присвячених першій добі нашої історії цікаво піднести лише отсї висновки автора, які він зробив очевидно під впливом відносних історичних фактів: 1) що вже самі початки державного житя, „майже тимчасове сфедероване“ всеж стало при сприяючих обставинах „поважною підставою також для стислїйшої національно-державної орґанїзації“; 2) що ся українська федерація відразу встигла проявити ся на зовні, в відношеню до сусідів як „злучений в собі нарід“. Сї висновки очевидно стоять в суперечности до тих думок п. Яблоновского, які ми навели висше з передмови п. Смольки.

З перших розділів, присвячених другій добі нашої історії, зазначимо насамперед признане факту, що вже Казимір Великий старав ся

заходами державної власти скріплювати в Галичині польський елємент при помочи надань, польської кольонізації й заложеня латинської церковної єрархії (ст. 81—2); крім того признає він, що „шляхта руська“ „поносила більші тягарі, особливо воєнні, ніж шляхта щиро-польських земель“ і сим поясню бажанє сеї шляхти зрівнати ся в правах з шляхтою польських земель, що, очевидно, додамо ми, вона могла осягнути лише коштом своєї усильної льояльности й асиміляції.

В другій частині сеї доби, каже Яблоновский, внутрішнє житє Руси хоч і не тратить свого відмінного характеру, але „в суті річи вона (Русь) стає ніби малопольською секундоґенітурою, роди малопольські здобувають і тут рішучу перевагу, вносячи заразом свою відмінну культуру“. Зазначає він також, що мимо зверхньої королівської власти, „дійсним, справжнім паном—руських земель було можновладство, як се ми вже бачили в попередній добі, за Руриковичів, з тою лише ріжницею, що тепер над руськими родами вже взяли гору роди польські“. Коли ми пригадаємо, що в тих часах головними, майже виключними репрезентантами культури й освіти були власне висші верстви населеня, то зрозуміємо, що вірно схарактеризований Яблоновским процес денаціоналїзації висших верств української суспільности мусїв потягнути за собою й занепад української культури й освіти. Як се й буває завсїгди, культура ся, яко штучно позбавлена економічних підстав, мусїла уступити своє місце культурі західно-латинській спочатку, а потім польській. З огляду на се трохи несподївано виглядають на сторінцї 166 твердженя Яблоновского про неповстримане, невідкличне присвоюванє українськими землями культури польської. Коли бне було зазначених висше самим Яблоновским соціяльних причин, староруська культура без сумніву далеко легше могла би присвоїти собі здобутки західно-европейської культури й перетворити їх, націоналїзувати, а не уступати ся й капітулювати перед нею.

Се питанє денаціоналїзації Яблоновский обговорює ширше в першім з розділів, присвячених оглядови третьої доби. По Люблинській унїї, каже він, руські землї стислїйше зближають ся між собою, а через се й самі впливають тепер сильнїйше на хід справ в Коронї й цїлій Річипосполитій взагалї. Ся його увага дуже інтересна власне тому, що дає йому можливість прослїдити спеціяльнїйше сей вплив, вияснити, яку ролю в державнім житю Польщі відограв український елємент. Ми й побачимо далї, що у Яблоновского стрічають ся що до сього дуже інтересні місця й уваги.

Ось як представляють ся йому в загальних рисах наслїдки люблинської унїї — і для самого українського народу і для Польщі. В сїй добі, каже він, руські землї „розвивають ся в собі живійше під кождим

зглядом. А саме: з погляду культурного — в напрямі більше асиміляційнім з домінуючим елементом остаточно з'єднаної Річипосполитої, а також з напрямами, що розвивають ся серед сього елементу; з погляду суспільно-господарського — в области піднесеня економічного побуту взагалі, а також розширеня осадництва; нарешті — з погляду дещо більшого обезпеченя полудневих границь і т. д.

„Асиміляцію облекшувало: зрівнанє прав усяких суспільних верств на цілім просторі Річипосполитої; непереможне розширенє західної цівілїзації — як в формі релїґійної реформації, так і католицизму — разом з польською мовою; заініціованє церковної унії й сама боротьба унітів з дізунітами; що раз частійше злученє, при помочи фамілїйних звязків, родин ріжної крови й походженя; нарештї — школи й вихованє.

„Але з другої сторони — в сім власне періодї, наслїдком самої природи річи, фатальних обставин і блудів полїтики, витворюєть ся початок для внутрішнього ферменту місцевих суспільних елементів з суперечними гаслами й цілями; а сей фермент — не введений в свій час в належні границї — допроваджує в дальшім періодї до лихого вибуху і загальної „руїни".

Причиною сього, на думку Яблоновского, були: „безпотрібне відірванє від Литви силою люблинської унії крім Волини й Підлїся, о які властиво ходило, ще й Київщини з Україною, що мусїло довести до непередвиджених комплїкацій. Неможливість ввести до сенату східних єрархів по заключеню берестейської унії й нещасливі наслїдки сього факту. Можновладство, яке незвичайно розпаношило ся по загорненю і скольонїзованю богатих пустинь і в своїм становім самолюбстві не допускало до признаня прав повного обивательства осїлій верстві вільного воєнного люду, яка на біду й сама непомітно прибрала через опозицийну спільність назву „козацтва". Нарештї, нездарність полїтики Річипосполитої (гетьманів і „королевят"), коли так не трудно було поскромити козацько-запорозьке „братство" і тримаючи його в ризї звернути проти ординців для опанованя кримської й буджацької орди — опанованя, яке диктувала конечна потреба в забезпеченю раз на завсїгди границь Річипосполитої від полудня, можливість чого сама накидала ся кілька разів".

Цікаво отже насамперед зібрати уваги Яблоновского про можновладство й про козаччину перед 1648 р., щоби вияснити таким чином його погляд на причини сього повстаня, а далї розглянути його характеристику українського культурно-національного руху в сім часї.

Можновладству, сьому справдї дуже характеристичному явищу нашої історії під польським панованєм, присвячує Яблоновский чимало місця. На його думку початки сього явища сягають в Галичинї до боярства часів Руриковичів, а на Волини в часи панованя Литви. Автор виразно

зазначує, що сей суспільний стан не був вислідом впливу політично-суспільних польських відносин. Очевидно, ся думка до певної міри має рацію, коли відносить ся до Галичини й Волини. Але не так стояла справа з повстанем можновладства в Київщині й „Україні". Тут величезна більшість латифундій, як се врештою й сам автор мусить признати, повстала з королївських надань, особливо з надань так званих „пустинь". Отже кінець кінцем „можновладство" спеціяльно полуднево-українських земель, яке відограло пізнійше фатальну ролю в усїй дальшій історії Польщі, було результатом не староруського суспільного устрою, як би се хотїв довести автор, а власне результатом загального суспільного устрою тодїшньої Польщі, а спеціяльно — результатом соціяльно-економічної полїтики польського правительства. А полїтика ся була того роду, що полуднево українські магнати крім величезних приватних маєтностей забрали в свої руки ще й королївщини і староства, і таким чином стали справжнїми „королевятами". Понятє про економічну силу, а заразом і полїтичну очевидно, дають от хоч би сї приклади, які знаходимо у самого ж таки Яблоновского. Славний зі своєї заїлости й нелюдської жорстокости проти козаків князь Єремія Вишневецький мав на Заднїпровю 56 містечок і сїл, 39.610 господарів, 423 млини і т. д. Князь Януш Острозький тримав у своїх руках староства майже цїлої Київщини, а саме: Білу Церкву, Канїв, Черкаси, Богуслав, Переяслав. А староства українські були для кождого ласим шматком, і тому, як іронїчно завважує Яблоновский, завзяті стараня о староства і державн стали головною пристрастю „рицарства".

Якаж була суспільно-моральна вартість сеї верстви? На думку Яблоновского (див. ст. 185—187) нїяка позитивна. Ся верства своїми безперестанними судовими спорами й ославленими оружними наїздами деморалїзувала на українських землях все публичне житє. Мало сього, найбільше розгукані з сього панства починають підкопувати самі основи державного польського житя — робити виправи на свою руку навіть поза границї Річипосполитої (воєв. Мнїшек провадить Дмитра на царський трон, в чім йому помагає князь Константин Вишневецький; далї князь Роман Ружинський попирає другого самозванця. Потоцкі садовлять в 1608 р. на волоське господарство Константина Могилу; коли його прогнали його соперники, вони пробують в 1612 роцї знову вернути його; теж саме старають ся зробити в 1616 р. князї Самуїл Корецький і Михайло Вишневецький). Зазначімо сю увагу Яблоновского, вона придасть ся нам пізнійше, при оцїнцї його поглядів на козаччину.

Але перше ніж перейти до обговореня сеї справи, спинимо ся ще над одним явищем, що стоїть в звязку з питанем про можновладство. Ся верства була представницею кольонїзації нових просторів, веденої,

щоби так сказати, зверху. Але усї сї панове, що випрошували собі при королївських канцеляріях привілеї на ріжні „пустинї“, не були властивими, дійсними кольонїзаторами. Се зазначує й сам Яблоновский. Кольонїзаційний рух розвивав ся в значній, переважаючій навіть мірі самостійно, заходами самої української робучої людности перед усїм, що тїкала з земель, де встигло міцнїйше закоріннти ся панство й наложити свою тяжку руку на здобутки селянської працї. Чимало причинила ся тут і дрібна шляхта, ріжні так звані „осадники“, що вели кольонїзаційний рух або на власну руку й риск, або з порученя більших панів — маґнатів. І здебільшого процес кольонїзациї відбував ся конкретно або так, що на ріжні „пустинї“, вже заселені й використовувані робучою людністю, накладали свою руку й помалу заводили свої порядки маґнати, при чім дуже часто ся людність ішла собі, тїкаючи від сих порядків, ще далї в глибину степів, або вони старали ся для економічного використаня набутих просторів ріжними полекшами, „слободами“ примманити сей робучий інвентар, без якого само володїнє очевидно не давало нїякої особливої користи. Але в обох сих випадках головною силою, справжнїм ініціятором сього руху були таки народні маси. Маґнати приходили вже на готовеньке. А що до способу сеї маґнатської господарки, то й сам Яблоновский мусить зазначити (ст. 220), що маґнати звичайно віддавали свої землї в заставу або аренду, до того ж дуже часто Жидам (про господарованє Жидів див. суворий осуд на ст. 192), і взагалї, каже він нарештї, лише виїмково трапляли ся добрі господарі серед маґнатів.

В звязку з питанєм про кольонїзацію взагалї стоїть також справа про польську кольонїзацію. Тут треба сконстатувати, що люблинська унїя отворила широкий доступ польському елементови до незмірних українських просторів, що перед тим належали до Литви. Признає се і п. Яблоновский. Акт злученя українських земель з короною, каже він, дав Полякам право горожанства в сих землях; справа оборони краю переходить в завідуванє коронних гетьманів; знесено цлові комори, що істнували давнїйше між давнїми землями корони й новоприлученими. Тепер на українські землї приходять не лише польські жовнїри, яких спроваджують до своїх замків українні старости, але також свобідні польські переселенцї всякого походженя і всяких фахів. В кінцї XVI ст. „щиро-польські або віддавна спольщені маґнатські роди“ починають захоплювати преріжними способами степові українські простори. Хоч і неможливо майже означити степень припливу польського елементу на Україну, одначе деякі відомости, які наводить Яблоновский, мають свій інтерес. Найскорше осїли Поляки по містах — в Київі Поляк є війтом вже в 1570 р., в Корсунї — в 1602 р. На Волини польський елемент був досить сильним ще перед 1569 р. Се можна бачити з того, що привілей

сеї землї, що забезпечує земянам руську мову, для міст застерігає польську мову. Взагалї, каже Яблоновский, починаючи від кінця XVI в. на полудневій Україні все частїйше і в більшій скількости появляють ся заставцї й державцї польського походженя. Ще більший був, на його думку, приплив польського робучого люду, що „на нещасте — се треба сильно підчеркнути — тонув тут в місцевій руській масї“. Нам здаєть ся, що п. Яблоновский перебільшує до певної міри приплив польського елементу на полудневу Україну; принаймнї спеціяльні дослїди (напр. працї В. Липинського) не дають на се доказів.

Переходимо тепер до поглядів Яблоновского на культурно-національний український рух в першій половинї XVII ст. Суцільного огляду сього руху ми у нього не знаходимо — на сю тему говорить він в розділах 28—30, 35–36, 38 (Староруська суспільність; її перетворенє; Східна церква; релїґійна унія; Відродженє благочестія; Школи східного обряду; Українська мова; Національно-українське переконанє і його характер). Сильними словами малює він упадок староруської культури. На початку розглядуваної доби, каже він, староруська суспільність наслїдком побідного співдїланя ріжних чинників — полїтичних, суспільних і культурних — в кінцї XVI ст. цїлковито перемінила ся. Змінили ся її старі національні традиції, полїтичні й суспільні понятя, обичаї й звичаї — одним словом усе. Русь скрізь уступає перед Заходом і польщиною. „Все ніби заприсягло ся, щоби загрозити руській суспільности з її незалежною церквою остаточним упадком: з одної сторони — щораз численнїйші відступства, деморалїзація висшої єрархії, темнота низшого духовенства, брак конфесійних шкіл і конечніеть шукати освіти в чужих школах; з другої сторони — непоборимий напір культури західної польської“. Картина історично-вірна, що й казати! Шкода лише, що автор, представляючи далї широко успіхи польськости в сім часї, не показує, якими способами й чиїм коштом сей процес відбував ся. То не штука хвалити ся просвітною працею ріжних католицьких монастирів і єзуїтських колеґій на українських землях, але треба для справедливости згадати також про відповідні заходи в сїм напрямі польського правительства, про всї ті перешкоди й заборони, які стояли на дорозї культурно-просвітній працї Українцїв. Автор сього не зробив — тому й цїлий його виклад не відповідає історичній дійсности, хоч окремі факти, які він наводить, є правдиві.

Але сього мало. Автор і ті заходи, що робили ся в напрямі піднесеня української освіти й культури, стараєть ся представити в невластивім світлї. Можна казати, що заходи сї були убогі, мізерні, але не можна позбавляти їх національно-культурного значіня. А саме се й робить автор. Ось наприклад що він каже про „школи східного обряду“:

„Хоч тодїшні школи всїх віроісповідань Річипосполитої, а навіть цїлої Европи, мали на метї насамперед конфесійні задачі, а благочестиві колеґії серед них в ще висшій мірі, бо само благочестіє було серіозно загрожене Унїєю, то всеж не можна в мотивах їх закладаня не зауважити чогось, щоби можна було назвати національно-руським змаганєм". Думка, як бачимо, слушна, й авторови лишало би ся тільки докладнїйше розглянути характер сих руських шкіл і їх місце й участь в загально-національнім житю українського народу. Сей розгляд одиноко міг би йому дати матеріял для загальної характеристики й оцїнки культурно-національного значіня сих шкіл. Автор зробив инакше. Він відступив від історичного методу й за критерій для оцїнки національно-культурного значіня тодїшнїх українських шкіл узяв наші теперішні понятя й вимоги. Ось його власні слова: „Але що ж було в них справдї національного? Бо насамперед — виключно-конфесійний їх характер ще нїчого не говорив про їх національність: в ті часи Волохи й Серби мали подібні школи — і благочестиві і словянські; а далї — поза сим сама наука була тою самою латино-польською схолястикою, як і по всїх тодїшних висших школах всяких віроісповідань Річипосполитої, не виключаючи й аріянських шкіл. Таким чином лишаєть ся лише помічний, поруч латини й польщини, руський язик; але тодїшня, шкільна схолястична рущизна — тож язик далекий від живої мови, язик письменства, штучний, роблений. Таким чином здавало би ся, що і в могилянській колеґії не було нїчого особливо-національного, руського. Тим часом, в нїм зовсїм не бракує національної свідомости; лише вона виявляєть ся не стільки позитивно в мові, віроісповіданю, науцї, скільки більше неґативно: не є колеґією нї католицькою, нї дісидентською, нї лише латино-польською, але крім того ще й руською; отже руською par excellence в порівнаню з иншими колеґіями Річипосполитої. Хоч як далеко від того, щоби вона була „малоруською." Так, се правда, коли до тодїшних українських шкіл приложити наші сучасні вимоги, ми знайдемо в них мало національного елементу. Не треба одначе недоцїнювати, як се робить автор, того духу, який був в тодїшних наших висших школах; треба узглядннти також їх літературну продукцію, перейняту змаганєм до оборони прав власне українського народу, треба вияснити також їх звязки з усею цїлістю тодїшнього українського житя. Тодї й оцїнка вийде инакша. Зрештою забув автор, що всї його міркованя про „неґативну" скорше сторону „рускости" тодїшних українських шкіл можна так само приложити й до польських тодїшних шкіл. в порівнаню їх з иншими католицькими школами по инших державах. А що до чистоти польської мови тих часів, то й між самими

Поляками не бракує різких її оцінок, а щож уже казати про неї, як оцінювати її в погляду тих вимог, які ставлять ся тепер.

Свій виклад про український культурно-просвітний рух того часу кінчить автор розділом про „національно-руське переконане і його характер“. Даремно одначе ми шукали би і тут обєктивного і повного представленя справи. Автор говорить лише про повстане типу „gente Rutenus, natione Polonus“. Він зовсім справедливо вказує на двоїстий характер тодішньої української інтелїґенції, яка хоч і називала себе „руською“, але в культурного погляду була таки польською. Лише він знову несправедливо і проти історичної правди узагальнює сей факт, бо ані словом не згадує про протилежні течії серед української суспільности, про змаганя до витвореня власної, національної культури, які не були такі незамітні, а що найголовнійше, не лишили ся без успіху, а навпаки, принесли добрий овоч, коли козацький рух витворив кращі умови і для розвитку української культури. Коли справді самостійної, хочби й убогої, української культури в ті часи не було, коли польська культура справді панувала так неподільно, як се представляє п. Яблоновский, то як же пояснити в такім разї ту швидку „українїзацію“, значної части спольщеної, а навіть і чисто-польської шляхти, яка досить сильно проявила ся зараз по вибуху 1648 р. А що ся „українїзація“ не є нашим вимислом, про се найкраще говорить фактичний матеріял, який зібрав В. Липинський в своїй моноґрафії про Кричевського.

Понятє культури й національности не треба й не можна брати так вузько, як се робить п. Яблоновский, що говорить виключно про так звану висшу культуру й освіту й бере на уваги лише її формальну сторону (наприклад мову). В понятє національности й національної культури входить також певний зміст, певні стремлїня й домаганя. А про сї домаганя, про сї національні ідеали, які зовсїм не мали польського державного характеру, були власністю лише національно-українського руху, автор теж забуває. А шкода, бо політичні домаганя народу або його висших верств також дають нам і понятє й міру його загальної культури.

Нарештї не розглянув автор ще одного факту. Чому він, говорячи про денаціоналїзацію українського народу, не показав, як глубоко вона сягала. А се ж прецїнь також має свою вагу. Коли б він зробив се, то його картина успіхів польської культури на українських землях вийшла би дещо відмінною. Довело ся би йому або говорити, за прикладом богатьох инших польських істориків, що низші верстви українського народу не мали взагалї ніякої культури й були їй вічно ворожі, або признати, що польонїзація не сягала глубоко, захопила лише і виключно висші (та й то не в цїлости) верстви українського народу, що низші верстви його мали досить високу свою власну культуру, яка й вплинула потім в ве-

ликою силою на зденаціоналізовану українську інтеліґенцію під час загальної боротьби о визволене з під польського панованя. Ми вже наводили висше жаль п. Яблоновского, що польські кольоністи з „простого люду“ розпливали ся й тратили свою національність серед українського населеня. Хиба би було можливе се явище, при всїх некорисних для українського населеня обставинах, коли б сї польські кольоністи мали висшу культуру? Нам здаєть ся, що нї. Зрештою не треба й доводити, що сама ся польська висша культура була дуже поверховою і ще в меншій мірі мала коріне і звязки з польським плебсом, ніж погорджена культура українська.

Ось так дійшли ми до найважнїйшої, як каже п. Смолька, частини праці Яблоновского, до його представленя часів козацької доби. Ся частина, а також розділи, присвячені часам розбору Польщі, справдї інтересні, і хоч автор і не дуже докладно трактує їх, ми мусимо звернути на них особливу увагу.

Тут треба зазначити, що для нас головний інтерес сеї частини полягає на виясненню поглядів Яблоновского на процес формації козаччини. Се тому, що дальший його виклад — про часи від повстання Богдана Хмельницького до остаточного упадку козаччини на правім березї Дніпра дає лише праґматичний переказ фактів зовнїшньої історії козацтва. Тут виразно помітно здержливість і обережність Яблоновского в трактованню сих дразливих подій. Він не пускаєть ся на широке море загальних розумовань і фільозофовання. Правда, він не виказує ніякого одушевлення або особливої прихильности до національно-політичного руху українського народу в сїй добі, але зате не знаходимо у нього і змагання, звичайного у польських істориків, за всяку цїну зогидити сей рух і представити його, як вибух стихійного варварства проти висшої польської культури.

Натомість сеї здержливости нема в тих розділах, де говорить ся про початки козаччини. З одної сторони Яблоновский зовсїм вірно зауважує, що козаччина повстала як реакція місцевого українського населення проти тої безборонности, в якій були полудневі границї Річи посполитої, проти несчисленних і дуже тяжких для місцевого населення татарських нападів. На його думку польське правительство і шляхта мусїли би самі подумати і про оборону краю і про боротьбу проти Татарів і Турків. Нагоди, і дуже добрі нагоди, до розбитя сих ворожих сил, каже він, трафляли ся дуже богато разів. „Одначе не легко було порушити до чогось подібного тодїшню шляхотську суспільність, яка бажала спокою за всяку цїну“.... „Лишало ся таким чином поле приватної ініціятиви“. Явище справдї незвичайно характеристичне для державних порядків польської Річипосполитої! „Не на непевнім козацькім елементї — каже

Яблоновский — тяжив обовязок забезпечити оборону України; на комусь иншім повинно було се спочивати. Але щож (як каже Орельський) „гідною уваги є підлота королївських державців, по більшій части маґнатів, посунена до тої міри, що не хотїли навіть вносити до скарбу тої частини, яка належала ся туди з повинностей і була правно установлена, не хотїли також підтримувати замків“. Через се, каже він далї, не було нїчого дивного в тому, що при такім станї оборонности краю, при цїлковитій безсильности правительства і ославленій самоволї можновладцїв, татарські наїзди уважали ся за щось конечне, неможливе до поборення. Правда, сї наїзди відпирано, часом дуже зручно навіть, але нікому, крім деяких виїмкових і сміливійших державних мужів навіть до голови не приходила думка про можливість і потребу знищити саме гнїздо диких кочовників. А тимчасом вони безперестанно рабували країну. „Гетьман Жолкевський оповідає (1618 р.), що за його памяти Татари великими ордами нападали на Корону яких трийцять разів, не числячи цїлковито усяких малих „загонів“; а кождий такий напад „великої орди“ переміняв країну в пустиню, а населеннє тисячами упроваджувано в ясир“.

„Червону Русь крім буджацьких і кримських орд часто пустошили на розграничу сусїдні Волохи, а часом угорські „сабати“ (козакуючі своєвільні банди) зза Карпат. Та правдивим нещастєм червоноруських земель і Поділя, особливо в пограничній частинї Угорщини й Волощини, були „опришки“. Вони непокоїли країну безнастанно своїми розбійничими нападами, особливо тодї, коли шляхта під час посполитого рушення мусїла лишати свої доми... Що до України, то хто знає, чи не більше ніж від татарських „чамбулів“ терпіла вона від неповстриманої самоволї непроханих своїх оборонцїв — усяких козаків“ (підкресленнє моє. М. З.). З сього ми бачимо, що Яблоновскому не вдало ся, як слїд зрозуміти сути й ваги того суспільного явища, яке ми називаємо козаччиною. Правда він додає, що „неменше згубними в своїх наслїдках були відомі й майже безнастанні домові війни можновладцїв між собою, які відбували ся на цїлім просторі руських земель“, одначе годї згодити ся з тим, що жерело козаччини полягало виключно в лихім станї оборонности краю. Адже тут входив у гру також момент соціяльно-економічний — протест проти поневолення робочої сили народнїх мас і бажаннє визволити ся з сього поневолення, а пізнїйше — також момент національний — бажаннє визволити ся з під польського панування, забезпечивши українському народови або його висшій верстві, козацькій старшинї, певні полїтичні права.

Тим часом, на думку Яблоновского, справа представляєть ся цїлком инакше. Він говорить про те, що по 1569 роцї дїльницї руських земель особливо потрібували спокою для успішної господарської дїяльности.

Одначе „не скрізь се змагання перемогло й було в стані перемогти. Воно запанувало цілковито лише в крайній західній частині руських земель; на полях України, вперше браних під плуг, культурно-господарський похід не мав сили потягнути за собою военно-кочовничого елементу — і, що було фатально, мусів стримати ся на в половині дороги на дальших границях „диких піль". Се було фатальне, бо заходи до переступлення сих границь викликали остаточно смертельну боротьбу між тими, цілковито противними собі елементами — рільничо-господарським і военно-кочовничим, який уже прибрав постать козацтва" (підкресленне мое. М. З.).

Тут я бачу основний погляд Яблоновского на таке складне явище, яким була козаччина, котра, і се особливо важно, не була чимсь однаковим протягом цілого часу свого істнования, а розвивала ся історично, так що в ріжні часи загальна назва козаччини мала неоднаковий зміст. І коли на початках її розвитку козаччину дійсно можна трактувати як военничо-кочову частину українського населення, то козаччина пізнійших часів — се вже зовсїм не те — се вже представниця висших, заможнійших верств українського населення. Яблоновский одначе не добачив сього, як не добачив він того, що козацькі війни мали певні соціяльно-економічні й національні цїли, а зовсїм не були боротьбою проти рільничо-господарського елементу. Яблоновский зовсїм несправедливо сей рільничо-господарський елемент бачить виключно в польській шляхтї. Ми вже зазначували висше, що не вона, а українська робоча людність була справжнїм кольонїзатором широких просторів України. Шляхта була лише визискувачем її працї. І власне боротьба проти сеї шляхти й була справжньою причиною козацьких війн, момент, який ускладнив ся ще відносинами національно-культурними, релїґійними і, як се дуже добре довів В. Липинський, також полїтичними змаганнями висших, незденаціоналїзованих ще до краю, верств українського народу.

Правда в однім місцї своеї працї, там, де він оповідае про Хмельнищину, знаходимо увагу, що сей конфлїкт „викликали очевидно причини дуже ріжнородні, скомплїковані, не лише економічні й соціяльні, не лише полїтичні, але навіть такі, що належали до ідеальнїйшого світу — релїґійні й до певної міри національні". Ся увага очевидно стоїть в суперечности з наведеним висше поглядом Яблоновского на козаччину і можна би думати, що автор не припадково висловив її. Одначе річ у тім, що вона справдї е припадковою; його виклад історії козацької як найкраще се доходить і показуе, що справдї характеристичним для нього поглядом на козаччину був саме той, який ми висше зацитували. Він дійсно не добачив і не потрафив як слїд оцїнити значіння козацтва, він

дійсно дивить ся на нього очима шляхтичів того часу, для яких козацтво справді було перешкодою в їх змаганнях до збогачення й експльоатації краю. Козацького руху, як руху національного, як руху, що змагав до визволення від польського панования, А. Яблоновский не добачив. Хоч він і не сипле проти козацтва всяких крепких виразів в стилю Раваїти-Ґавроньского, одначе в ґрунті річи козацтво представляєть ся йому явищем глубоко руїнним. Треба лиш читати ті сторінки праці Яблоновского, де він представляє політику польського правительства супроти козацтва, щоби побачити, як він жалує, що ся політика не була консеквентною і не потрафила відразу і раз на завсїди „взяти в клуби" сей небезпечний для Річи-Посполитої елємент.

Не будемо слідити, як викладає А. Яблоновский історію козацької доби в нашій історії. Зазначимо ще раз, що його виклад сеї доби се хроніка подій, а не справжнє історичне представленнє. Лише розділи, присвячені часам по знищенню козаччини аж до упадку Польщі, написані живійше, — одначе вони вже не відносять ся до української історії. Се історія спольщеної й польської шляхти на правобережній Україні, яка потрафила загальмувати і знищити всї змагання польських демократів до зроформовання польського державного ладу і тим самим прискорила остаточний занепад Польщі, як державного орґанїзму, а заразом, для забезпечення своїх станових, соціяльно-економічних привілеїв не завагала ся кинути ся в обійми російського правительства. Як польський демократ, А. Яблоновский в сильних виразах осуджує поведеннє сеї шляхти й яскравими й живими красками малює її бездонну деморалїзацію. „Конституція 3 мая 1793 року, каже він, викликала в полудневих воєводствах завзяту реакційну опозицію, яка потім довела до остаточного упадку Річипосполитої". „На просторах українських земель, каже він далї, була розвязана ще перед Мацейовицями справа політичного істновання Польщі" (ст. 309). „Коли довело ся перевести радикальну реформу Річипосполитої, реформу в поступовім дусї, то показало ся, що з поміж її складових частин найконсервативнійше були настроєні українські землї... Під час чотирохлїтнього сойму опирала ся на них також протиреформова партія Щасного Потоцкого, і виразно російська Ксаверія Браніцкого... Волинь особливо виступає як справжнїй притулок консерватизму" (ст. 312 і 313). „До останнього занепаду Річипосполитої причинило ся насамперед можновладство українських земель. В заговорі проти конституції 3-го мая взяли участь майже всї воєводи сих земель... Ввагалї українські землї, як вибрана країна латифундій і оліґархічного консерватизму могучо вплинула через своїх можновладцїв на внутрішню й зовнїшню політику Річипосполитої. Правда, тут повстав перший збройний (в Барі) протест проти московської сили; але зате

звідси ж найбільше паралїжовано діяльність чотирохлїтного сойму. А потім запротестовано, покликаючи до інтервенції Росію, проти конституції 3-го мая, що потягло за собою також похорон розшарпаної Річипосполитої" (ст. 315).

Так представляє ролю шляхти українських земель А. Яблоновский. Бачимо, що її ролю він потрафив належито оцїнити. Та забув він, що инакше й бути не могло, бо ся верства була клясою чистих плянтаторів на українських землях. Шкода, що він з того соціяльного феномену, яким був нахил польської маґнатерії на українських землях до російського правительства, не витяг науки для сучасности. На закінченню своєї працї він підчеркує факт, що польськість на українських землях не згинула по загинї Польщі, а в Галичинї навіть успішно бореть ся проти „ворожого українського руху" й „підступної" полїтики Відня. Він висловлює надію, що се дасть польськости запоруку дальшого сильного розвитку. В своїй працї А. Яблоновский зібрав богато матеріялу про примусове пановання польськости на наших землях, але мусів розповідати і про те, до чого все се кінець кінцем довело. Думаємо, що з сього треба витягнути иншу науку, ніж ширення польськости примусовими способами на наших землях і тепер. Автор сеї науки не витягнув — тому сумніваємо ся, щоби його праця була для теперішного польського громадянства, пересякненого аґресивними тенденціями проти українського народу, добрим компасом в українській справі, як каже д. Смолька.

Микола Залїзняк.

Біблїоґрафія.

(Рецензії і реферати.)

Преісторія, археольоґія і історія штуки.

А. Өедоровскій — Верхне-салтовскій камерный могильникъ VIII—X в. Харків, 1912, ст. 15, табл. I (відбитка з „Вѣстника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, книга II).

Передісторичний цвинтар в Верхнім Салтові, в Волчанськім пов. Харківської ґуб., відкритий в 1910 р. досліджуєть ся без перерви аж по нинїшні дні, наслідком чого з поодиноких описів розкопок зложилась вже показна лїтература. Докинути до неї щось нового нелегка річ, тому і ми дивуватись не можемо, що і д. Федоровський властиво нового матеріялу, який доси бувби цїлком незвісний, не опублїкував. Розкопаних ним одинайцять гробів належить до того самого типу, який описаний був давнїйшими дослїдниками. Займати ся ними тому близше не будемо; верхне-салтовській культурі присвятили ми точнїйшу увагу вже давнїйше[1]). Що правда, автор стараєть ся тут зіставити цїлий відкопаний доси матеріял, жалувати одначе треба, що робить се дуже побіжно. Подібне зіставлене конче було би потрібне з огляду на невідповідне опублїковане переважної части розкопок, одначе не таким способом, як се бачимо у д. Федоровського, лише по вимогам теперішної археольоґічної науки. Випадало-би перше описати точно, а не загально, форму гробів, дальше зіставити інвентар поодиноких похоронів, вияснити, чи не заходять між ними під сим зглядом деякі ріжницї, а остаточно заняти ся самими відкопаними предметами, описуючи їх по раціонально виділеним типам, та ілюструючи як найчисленнїйшими знимками. Сего всего д. Фе-

[1]) Записки т. CXIV, ст. 163—165.

доровський не зробив, і тому розвідка позбавлена якогось більшого значіня над се, що констатує подібність 14-ти ново відкопаних гробів до 300-сот давнійше досліджених. *В. Гребеняк.*

В. Ляскоронскій — Судьба одной археологической находки (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія, 1913, март, ст. 90—98).

Ще коло 1820 р. при нагоді копаня фундаментів на місци, де давнійше стояла стара Десятинна церква в Київі, надибано богатий скарб, зложений з кількадесяти золотих предметів, що зберігали ся у видовбаній в земли ямі, подібній до печери. Тому, що дістав ся він в некомпетентні приватні руки, з часом цілковито його знищено, не підозріваючи навіть, як велику вагу має він для науки. Може і сама память про нього остаточно загинула би, як би д. Ляскоронскому не удало ся віднайти свідка, котрий на власні очи мав нагоду бачити сю цінну находку та зумів точно описати та нарисувати декілька предметів їй приналежних. Між иншим найдено там — по його словам — золоті дармовиси в виді півмісяця, до рогів котрого прикріплене було зложене з кількох колісцяток ушко. Із внішного берега півмісяця, засмотреного зубками, звішували ся малі, золоті перли. Плоску сторону його самого прикрашували емалїової роботи рисунки птиць, та ростинний і також ґеометричний орнамент. Кромі таких дармовисів в склад находки входили медалїони зі зображенями Ісуса Христа і відповідними написами („панагія“), та нашийники, зложені із ряду на дротиках завішених кружків, з прикріпленими довкола них перелками, прикрашені рисунками голов ріжних святих.

Всї сї предмети вказують, що відкопаний на місци Десятинної церкви скарб походив з княжої доби, він був репрезентантом візантийської штуки на Україні. Сконстатованє сего є заслугою п. Ляскоронского, і тим його статя не позбавлена інтересу для дослїдників. З другої одначе сторони можна їй поробити і деякі важкі закиди. Ходить о спосіб опублїкованя сих відомостий. В статї кромі самих поданих висше фактів зібрано й богато непотрібного цілком балясту. Не знати для якої цїли оповідаєть ся там історію житя всїх людий, котрих імя цілком случайно звязане з находкою. Сим способом коротку археольоґічну нотатку розтягає ся до довшої, кілька-сторонної статї і змушує ся дослїдників до траченя дорогого часу на непотрібне читанє. Підношу се тому, що з подібним трактованєм річи часто стрінути ся можна в російській археольоґічній лїтературі, а у п. Ляскоронского спеціяльно. Таке обтяжуванє друкованого матеріялу непотрібним балястом треба рішучо осудити. *В. Гребеняк.*

Українське мистецтво. І. Деревляне будівництво і різьба на дереві. Улаштував В. Щербаківський (L' art de l' Ukraïne. I. L' architecture et la sculpture en bois par V. Chtcherbakivsky). Львів-Київ 1913, ст. XX + 61 + 1 мапа + 2 кольоровані таблиці в. 8.

Перед нами — перший випуск цікавого видання, потреба в якім вже дуже відчуваєть ся. Витвори українського мистецтва все більше й більше починають звертати на себе увагу і українського суспільства й чужинців, особливо наших сусїдів, котрі вже навіть досить багато зробили для його дослїдженя, пізнаня та згромадженя потрібного до того матеріялу, — безперечно, далеко більше, нїж ми самі... Очевидно, що проти такої цїкавости чужинцїв нїчого не можна мати, біда лише в тім, що, пройшовши крізь „горнило“ ріжного роду российських, польських і т. и. націоналїзмів та пересудів, витвори нашого мистецтва дуже часто перетоплюють ся на „памятники русскаго искусства“, „zabytki przeszłości Polski“ і т. и. річи досить непевної і невиразної приналежности та походженя; з другого-ж боку, увагу российських напр. дослїдників звертали на себе досї памятники здебільшого найдавнїйших часів нашої історії — „старорусскіе“, польських — переважно ті що так чи инакше близько звязані з минувшиною Польщі; тому велика частина їх досї лежала облогом і лише за остатні часи до них почали відносити ся трохи уважнїйше. Не дуже щастило й нашому мистецтву простонародньому (в тїснім розуміню сього слова): правда, чужі етноґрафи мали в сїй области менше простору для своїх патріотичних „претвореній“, а наші самобутні етноґрафи та аматори й дослїдники мистецтва займали ся сею областю творчости українського народу трохи пильнїйше. Але памятників таких занять лишило ся дуже небогато: кілька невеличких книжок та розвідок, кілька альбумів і альбумчиків; з остатнїх переважна частина присвячена нашому народньому орнаментови, головно — вишивкам, з котрих наші патріоти зробили були навіть свого роду „національні святощі“ (певно — з огляду на те, що навіть Росіяне і Поляки виразно признали за них наше право). Взагалї, не вдаючи ся глубше в розгляд сучасного становища справи дослїдженя українського народного мистецтва, мусимо сконстатувати лише факт, що становище се — дуже сумне. Тому з радістю довідали ся ми про нове виданє, присвячене нашому мистецтву, порядкуванєм котрого заняв ся д. В. Щербаківський, — досить відомий вже в ширших українських кругах як пильний і щиро відданий своїй справі археольоґ і етноґраф, а також як автор „Архітектури у ріжних народів і на Україні“ та кількох наукових розвідок, присвячених українській архитектурі.

З зверхнього боку розгляданий випуск „Українського Мистецтва“

представляєть ся добре: кольорові, фототипічні і ин. репродукції зроблені досить чисто, веліновий папір надає йому навіть трохи люксусовий вигляд, на окладинції вінєта на мотив, подібний до українського, з ініціялами „В. К.“, а розмір зошита — хоч може і не цілком відповідний для такого виданя (велика вісімка), на-разї також не шкодить анї з практичного, анї з естетичного погляду.

Звернімо ся одначе до змісту. Текст (в двох мовах — українській і французькій) починаєть ся коротеньким поясненем цїли виданя і його історії — „До шановних читачів“. З нього довідуємо ся, що видавництво викликане побільшеним за останнї часи заінтересованєм народним мистецтвом взагалї, а українським — з осібна та значною кількістю хоч зібраного вже, але неопублїкованого матеріялу, через що — „більшість значних і цікавих галузей українського мистецтва зостаєть ся не використаною і навіть невідомою, не тілько для широких верстов суспільства, але й для діячів науки і практики“; зазначена в заголовку „книжка становить перший випуск виданя, що має метою заповнити сю прогалину і дати більш менш систематично зведений матеріял з широкого поля українського мистецтва“...

З сеї предмови бачимо, що автор звужує свої завданя в порівнаню з тим, чого могли би ми сподївати ся, — поставивши собі завданєм публїкувати систематично зведений матеріял лише до пізнаня стисло народньої (простонародньої) української артистичної творчости. Очевидно, проти такого обмеженя змісту виданя нїчого не можна мати, хоч не знаємо, як автор осягне свою цїль — познайомити з творами українського мистецтва взагалї, коли захоче вийти по-за рами лише деревляного будівництва або познайомити загал напр. з українським малярством, ґраверством і т. д. У кождім разї ясно, що виданє д. Щербаківського не заповнить всїх прогалин що-до обзнайомленя з всїми галузями українського національного мистецтва.

Крім зазначеної передмови, знаходимо коротеньке поясненє, з яких колекцій походять репродукції, спис їх з зазначенєм — де се було можливим — місцевости і часу походженя представлених будівель і предметів, нарештї, — коротеньке поясненє, що представляє з себе український нарід і де він живе (з мапою границь розселеня), та кілька ляконічних відривочних заміток власне про українську архітектуру.

Ілюстрації складають ся з двох кольорових знимків килимів і 127 однотонових, здебільшого-фототипічних, поділених на відділи: „Будівництво церковне“ („Architecture d' églises“, ч. ч. 1—49) з підвідділом „Хрести церковні“ XVII і XVIII віку (ч. ч. 50—81) і „Будівництво хатнє“ („Architecture de (sic) maisons“, — ч. ч. 82 —127). До відділу „Будівництва церковного“ одначе завандрувало

чомусь ч. 25 — статуя св. Миколая з Сквирського повіту і ч. 42 — церковні свічники — з Лубенського; до „Будівництва хатнього“ віднесені також: млини-вітряки (ч. ч. 97—99), чумацький віз (ч. 105) і ріжнородні деревляні різьблені річи — стіл, полички, сани, спинки саней, насади до возів, „мережані“ ярма, стовпці під кіш у вітряку, люшнї, притики до ярем і світлики, праники, днища до кужелів, форми до виробу медівників, нарештї, — знимка з відділу різьблених деревляних річей у Київськім Музею (чч. 99—116, 118 - 127). Без сумніву, такого роду поділ і зміст відділів можна пояснити лише звичайним недоглядом, але в кождім разї бажано було б, аби автор на далї уникав його та щоби взагалї кожду серію ілюстрацій порядковано уважнїйше.

Приглядаючи ся близше до змісту знимків, помічаємо зараз же їх припадковий та несистематичний характер. Вже відразу впадає в очи те, що у випуску, присвяченім „деревляному будівництву і різьбі на дереві“ — не місце килимам (хоч би й дуже цїкавим — один з гербом гетьмана Полуботка, а другий — з гарним народним орнаментом). Далї, наведені знимки церков і їх деталів анї не дають повного представленя про українське церковне будівництво, бо не вичерпують всеї ріжноманїтности і богатства його архитектурних типів і характернїйших форм, анї не дають понятя про архитектурні народні скарби якоїсь частини української етнїчної тириторії, анї не представляють збірки українських архитектурних шедеврів чи особливостей. Тілько за упорядкованою котримсь з сих способів систематичною збіркою можна-б признати право на опублїкуванє в виданю, подібнім до „Українського Мистецтва“ д. Щербаківського (особливо — з огляду на те, що призначене воно не лише для спеціялїстів, але навіть для людей, цїлком не обзнайомлених з українською народньою артистичною творчістю). Не хочу сим сказати, аби публїкуванє всього, що тільки може бути користним до пізнаня й дослїдженя українського мистецтва, — хоч би найменшої дрібницї — було зайвим; але менї здаєть ся, що місце ріжним припадковим, хоч би і дуже цїкавим знимкам, — зовсім в иншого типу виданях. Се треба зазначити особливо — з огляду на зазначене й автором богатства зібраного вже досї матеріялу, з котрого, певно, знайшло ся-б що вибрати типового або характеристичного. І — що для нас дивне! — д. Щербаківський є автором дуже богатої і цїнної збірки фотоґрафічних знимків церков значної частини Галичини, з богатьох околиць Буковини й Угорської Руси (істнованє сеї одинокої в своїм родї збірки, котра коштувала авторови великого накладу працї й часу, не є тайною, бо переховуєть ся вона в публичнім музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові). Доповнивши сю збірку ще трохи тим, чого їй бракує (сьому могли-б допомогти збірки инших музеїв, де-які приватні або й ще трохи власної працї

автора), навіть вибравши з неї лише найхарактеристичнійші взірці, ми мали би вже дуже цікаве і ріжносторонне представлене української народньої церковної архитектури бодай одної частини української етнічної території.

Припадковий характер мають також наведені д. Щербаківським инші взірці української архитектури: не бачимо серед них ані більше-менше артистично-розвинених оказів з господарського будівництва наших верховинців (в зошиті, про котрий іде річ, уміщено лише кілька дуже примітивних, а при тім невдатно відфотоґрафованих будівель), ані всеї ріжноманітности типів будівель нашого Подніпровя з їх дуже цікавими архитектурними відмінами і деталями (згадаємо лише, напр., цікаві типи рундуків і ґанків, стріх, ріжні типи клунь, комор, повіток і т. п.), ані взірців будівництва нашого Полїся. В надрукованій д. Щербаківським збірці поминені взагалї (за одиноким виїмком — будинок Галагана) взірці більше розвиненого українського будівництва — мійського і сїльського (міщанського, панського, громадського), хоч між ними знайдемо дуже богато матеріялу, що служить яскравим і гарним покажчиком того, як подібні до наведених автором примітивні форми, ступінь за ступнем, розвивають ся та удосконалюють ся, досягаючи иноді дуже високого розвитку.

Досить цікавою, але також не менше припадковою представляєть ся збірка взірців різьби на дереві. Не знаю, чому автор обмежив ся головно на представленю (та й то дуже далекім від повноти) різьби на дереві лише з Полтавщини: як-раз Полтавщина — вже з огляду на свій переважно степовий характер — не може бути покажчиком сього роду артистичної творчости українського народу. Найцікавійші місцевости з сього погляду — Гуцульщину й Полїсє — зовсім поминено.

Взагалї, перший випуск „Українського Мистецтва" — хоч представляє дуже відрадне явище в нашім видавничім русї, але на разї ще не може задоволити всїх вимог, котрі хотїло ся-б поставити до такого видавництва. З сього не виплива є одначе, аби він і в такім своїм виглядї не мав значіня як збірка знадобів до пізнаня артистичної творчости українського народу. Навпаки, ми знаходимо в нїм дуже цінні деталї (напр. знимки з церков уже зруйнованих і т. и.) і гадаємо, що висловимо настрій всїх тих, хто хоч трохи цікавить ся українським мистецтвом, коли зазначимо заслугу д. Щербаківського коло його впорядкуваня і виданя. „Не в суд і не в осужденіє" виданю і його авторови навели ми де-які свої уваги, поміченя і гадки; викликані вони лише щирим бажанєм, аби дальші випуски „Українського Мистецтва" дали і своїм людям і цїлком необзнайомленим чужинцям яснійше, виразнійше і повнійше понятє про ту чи иншу область нашої народньої артистичної творчости.

Хочу зробити ще кілька уваг і спростовань з приводу пояснень автора про український нарід і його архітектурну творчість, призначених, очевидно, головно для чужинців, як се я помічаю з дуже загального і популярного способу їх викладу.

Автор забув виразно зазначити, що в Австро-Угорщині Українці заселюють не лише східну Галичину, а й частину західної. Що-до Угорщини, то в ній вони займають громадно не лише комітати Марамарош і Берег (автор каже — „Марамарош і Мукачів“, — але комітату „Мукачів“ нема, Мукачів є лише столицею комітату Берег), а також і комітати: Угоча, Уг, Землин, Шариш, Спиш, етнічні-ж українські острови та кольонії розкидані й по инших комітатах (див. „Етноґрафічну карту Угорської Руси“, Др. С. Томашівського). Далі, автор повинен був виразно зазначити, що крім тих „трьох українських етнічних відмін“, котрі „зберегли нам Карпатські гори“, серед українського народу істнує ще богато инших, с. є. що сї три не вичерпують усіх відмін; з тексту — як українського, так і французького — се не ясно. Дуже неповно і недокладно означена українська етнічна територія також в Росії. Автор чомусь не згадує цілком ґуберній: Сідлецької, Минської, Ставропільської, Самарської, Астраханської, Чорноморської, Области Війська Донського, Области Війська Терського, не кажучи вже про „кольонії“ — де прецінь також збитими і більшеменше численними масами живе український нарід.

Що-до характеристики української архітектури, зробленої автором, то треба зазначити, що вона якась дуже нерішуча, неясна і невиразна. Не знаємо, напр., що автор уважає за головне, — чи те, що вона „повстала під впливом Візантії“, се-б то — „візантийський“ елемент в ній, чи характер і форми своєрідної народної творчости, завдяки чому можна говорити про „свої ориґінальні форми, свій стиль“ (та й чи можна так рішучо твердити, що ц і л а українська архітектура п о в с т а л а під впливом Візантії?...); „українська архітектура... — нерішучо констатує автор — „що до окрас зовні або в середині, завше підлягала ч у ж и м в п л и в а м, хоч і ніколи не втрачала в л а с н о ї ф і з і о н о м і ї“... отже — знов не знати, що, нарешті, взяло гору та є характеристичним для української архітектури — „впливи“ чи „фізіономія“... Подібну невиразність помічаємо і в дальшім викладі: „іконостас... в своїм архітектурнім розкладі дуже відбиває на собі в п л и в р е н е с а н с у, хоча окремі орнаменти, як напр. виноградна лоза в глибокій різьбі на сохах і другі рослини на фоні іконостаса, виявляють и н ш і б і л ь ш е р і д н і т р а д и ц і ї і з а п о в і т и(?)“... або: — „також одвірки церковні... утворили шестикутну форму, але часом... вони підлягали впливам ґотика“... і т. д. Вза-

ґалї сї нерішучі, коротенькі, відривочні замітки навряд чи можуть дати людині, необзнайомленій з характером української народньої архитектури з инших жерел, яке-будь виразне про неї понятє.

Ще одна дрібна увага — „з области фільольоґії“. Слово „Україна“ французи віддавали досї через „Ukraine“. За остатні часи завоювала собі право на істнуванє і розповсюднила ся инша, фонетично правильнійша і слушнійша форма — „Oukraïne“. Не знаю, для чого авторови знадобила ся ще нова, середня форма „Ukraïne“. Адже вона нам нїчого лїпшого не приносить, не відповідаючи анї духови французької мови, анї правдивій місцевій назві. Таке саме і з словамом „Kiev“ замість уживаного „Kieff“. Чому-не „Kyiff“?... — хоч для Француза се слово було-б і не легке, але зате більше відповідало-б тому, як звучить воно в українській мові... *О. Назарiїв.*

Bohdan Janusz — Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa (відбитка з тижневника Ziemia, Варшава 1913), ст. 56, таб. 21.

Згадана в заголовку праця як найточнійше вяжеть ся з обговореною в однім з попередних томів „Записок“ статею о „Cerkwiach drewnianych w okolicach Lwowa“, друкованою не лише в „Ziemi“ а також, чого там не зазначено, окремою відбиткою. Вяжеть ся з нею провідною ідеєю, яка присвічувала авторови при писаню одної і другої розвідки. Вони є складовими частями на більші розміри задуманої моноґрафії, про культуру підльвівських околиць, де має бути прослїджений її розвиток від найдавнійших часів, віднайдені всї впливи, котрим підпадав той маленький простір землї, зясоване точно значінє, яке для нього мав Львів, сей осередок цивілїзаційного житя Галичини, а остаточно виясненe питанє, як виглядає міська, всесвітна культура, котра перейшла крізь фільтр сїльських, родимих відносин. Сї питаня можна буде вияснити що йно по докладнім пізнаню найменших, звязаних з ними подробиць, по переаналїзованю всїх сторін житя підльвівської людности. Щоби се легче і точнійше можна було зробити, розбив д. Януш цїлу працю на поодинокі части, якими є і дві, згадані висше розвідки. Далї мають появляти ся нові її розділи, замкнені в собі, котрі остаточно можуть зложити ся на повну моноґрафію матеріяльної культури львівського повіта.

Саме тепер надрукована часть займаєть ся народньою орнаментикою. На початку її констатує автор незвичайно деструктивний вплив міської цивілїзації на родиму сїльську штуку. Тут в околицях Львова майже слїду нема з тих прекрасних образків її, які ще до нинї зберегли ся в значнійшім від нього віддаленю. Де-не-де полишили ся лише незамітні останки на доказ, що й тут вона процвитала колись, заки цїлковито не уступила під напором фабричної тандити.

Найвизначнійші сліди її звязані з релїґійним житєм народа, що в сій области виявив найбільше консерватизму. Деревляні церкви, якими займала ся попередна розвідка, се — можна сказати — чи не одинокі памятники народної штуки, що творять одну, замкнену в собі, велику цілість. Другою такою ґрупою є хрести і взагалї надгробні фіґури, яким присвячена велика часть статї про народню орнаментику. Автор розглядає їх з історичного становища, в який спосіб одні форми творились із других. На сїй загальній основі описує типи самих підльвівських хрестів. Вони цілком не ріжнородні, ріжниці між поодинокими деревляними їх примірами полягають на ріжнім закінченю рамен, прикрашених такими чи иншими вирізуванями, зрештою дуже примітивними. Також форми камяних хрестів цілком прості і не ріжноманїтні; цікавійшими вже є нагробні камяні плити, з огляду на поміщувані тут часто символи смерти, пр. коси, риля, черепа з кістьми і т. и., яким автор присвячує точну увагу, освітлюючи їх значіне з іконоґрафічної сторони. Найбільше артистичними, тим самим найінтереснійшими є зелїзні хрести, що прикрашують вершки церков. Д. Януш описує три їх приміри, а то зі с. Грибовиць, Козиць і Скнилова. Жалувати треба, що не зрисував він більшого числа сих інтересних памятників народної штуки, бо всї вони між собою ріжнять ся деякими, часто значними подробицями, а визначають ся справдї артистичними прикметами.

З хрестами точно вяжеть ся і один описаний д. Янушом памятник церковно-народної штуки, а саме деревляна скринка до збираня гроший. Верхня її часть прикрашена плоскорізьбою, зображуючою „воздвиженє чесного христа". Виконана вона цілком удатно, є важним причинком до пізнаня способу іконоґрафічного представленя сього моменту в історії церкви.

Побіч хрестів описує автор різані деревляні закінченя вершків хат т. зв. паздури. Форми, які вони зображують, походять від звізди, хреста і деяких ростин. Інтересний факт запримічений автором, що спеціяльно часто паздури найти можна в польських, або переважно польських оселях.

Розвідка д. Януша не позбавлена інтересу для дослїдників народної творчости. Закинути їй можна лише одно, саме, що повинна бути заосмотрена иншим заголовком, нїж тим який має. Говорить ся в нїй виключно майже пр. хрести і взагалї надгробні памятники, мовби слідів иншої артистичної творчости в львівськім повітї зовсїм не було. Тимчасом, без огляду на деструктивний вплив Львова, згаданий на початку розвідки, так зле ще не є. Артизм народа пробиваєть ся ще і в инших напрямах, аби згадати лише писанки, ношу з вишивками, а головно всї майже церковні предмети, котрі безперечно є твором сїльських

майстрів. Про се автор цілком не згадує і виробляє тому у читача хибний погляд про цілковите убожество народної творчости львівського повіта. Лучше було дати розвідці заголовок „Про хрести й инші надгробні памятники в підльвівських околицях", а в такім разї відповіла би вона цілковито свому заложеню, закинути їй не можна булоби нічого.

В. Гребеняк.

L. Niederle: Slovanské starožitnosti, oddil kulturni. Život starych Slovanů, dilu I svazek 2, Прага, 1913, ст. 390—900.

Свого часу на сторінках Записок (т. CVII) був принотований перший випуск сього тому, присвячений фізичній обстанові словянського житя і фізичному побутови Старого Словянина (культура тїла, їжа, обряди звязані з родинами, весїлем, смертю). Новий випуск містить у собі два великі розділи з старословянського побуту — одежу і житло. В першім (ст 405—692) мова насамперед про матеріял з котрого виробляла ся одежа — місцевий і привозний (про виріб місцевих матерій мова відкладаєть ся до дальшого тому, де буде про промисел), далї йде перегляд поодиноких частей одїжи й обувя, зачосу і убору голови, потім про ріжні приналежности і прикраси убрання, як шпильки, пряжки, запинки, діадеми, заушниці і наушниці, ріжні роди нашийників, наплечники і перстенї. Другий розділ (с. 683—888) починаєть ся замітками про житло в побутї напівкочовім і найпримітивнїйші типи житла осїлого у Словян, далї йде перегляд матеріялу з поганської доби — розвій словянської хати, дім ґерманський і теорії про його вплив на словянський: сїни горниця, терем, кліть, лазня, княжі двори; будови надвірні — житниці, стодола гумно, хлїв, одрина, двір; технїка деревляна і камінна; хатнє урядженнє (досить коротко).

Матеріялу зібрав автор богато, дуже богато місця удїлено лїтературі, хоч використана вона всеж не повно, наче односторонно; дано чимало рисунків і навіть кілька кольорових знимків — хоч деякі з них (як напр. Болгарин з Менольоґія) роблять вражіннє досить малої точности. В ближшу оцїнку самої працї тут не входимо. *М. Г.*

Історія полїтична і культурна.

A. Brückner — Die Wahrheit über die Slavenapostel, Тібінґен, 1913, III + 127 ст. мал. 8-ки.

Рівно десять лїт тому назад виступив проф. Брікнер в Beilage zur Allgemeinen Zeitung із статею „Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel" und ihr Wirken", популярними фелєтонами в Słowie polskiem, Przeglądzie Polskim, публичною лекцією у Львові

на сю тему, та статею Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej (Rocznik T-wa Przyjaciół Nauk Poznańskiego XXX). І у всїх виступах старав ся він власними льоґічними висновками і комбінаціями розбити як досліди славяновідів про се питане, так і основні жерела славянознавства — самі житія обох солунських братів-греків. Голословні виводи професора стрінули ся з відповідною критикою — чи то мовчанкою осуду, чи острими відповідями з доказами безпідставности такого субєктивного відношеня до одного з найважнїйших питань славянського культурного житя. З українських критик згадаємо про статю „Кирилло-меѳодіевскій вопросъ въ освѣщеніи польскаго ученаго“ (Живая Мысль ч. 12 з 1903 р. 1—12 ст.) і д-ра І. Франка в Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка т. 65 з р. 1905: „Нові польські Cyrillo-Methodiana“ (ст. 3—11).

Нинї проф. Брікнер, певно не під впливом осудної критики противників своїх первісних поглядів на справу, тілько завдяки більше обєктивному відношеню до питаня, виступив із значно зміненими поглядами, хоч в основі і подібними до колишнїх. З подібних зістали: твердженє про шкідливість славянських апостолів для Риму і папства (Papstum) більшу як протестантизму (ст. 1); ціна славянській богослужбі досить сумнївна (zimlich fragwürdig — ст. 19); вона була против канонів західної католицької церкви (що виходила поза межі триязиковости — 61 ст.); Кирил літурґісав по славянськи самовільно, без папського позволеня (ст. 44); слав. літурґія була тілько терпима Римом, але не законно потверджена (на основі письма папи Івана VIII — ст. 85); впрочім богослужба ся відріжнялась тілько мовою — але не обрядом від західної католицької (107); Моравянам вона була злишня, бо вони так само не розуміли солуно-славянської мови Методія, як сто лїт пізнїйше Поляки не розуміли чеської мови Войтїха (112); тому то на Мораві діло Методія паде із його смертю, бо воно против себе говорило (арґументи вище), та за нього зовсїм розумно не стояв Моймір (ст. 113); і не стратили нїчого Моравяне, що не приняли південно-славянської служби (116); як взагалї не стратили нїчого і західні славяне, що позбулись зовсїм зайвої славянської богослужби (durch die Beseitigung der ganzüberflüssigen slavischen Liturgie 124), тільки зглубили свою звязь з Заходом. Зато полудневі і східні Славяне потерпіли страшні шкоди, а саме: церковно-славянське письменство було одностороннїм, виключно церковним і в дїйсности не розвинулось дальше того, що при першім розмаху появилось, мало оріґінальним. З другої сторони — мова богослужби уживана в Болгарії не вимагала шкільної науки — тож не треба було нїякого систематичного навчаня, а через те — коли полїтичні відносини Болгарії погіршили ся — наступив повільний застій на всїх полях духа,

устала рухливість умів, та наконець позістали Болгари поза всякою культурою (ст. 117), а обі ґрупи Славян (полуд. і схід.) відчужили ся через славянську богослужбу від европейської культури (125 ст.). — До другої ґрупи позісталостей із давнійших фелєтонів автора належать вискази про незаконність (нелеґальність) виступу обох братів із славянською богослужбою на землях підвластних Римови, про що вони нїбито не знали (ст. 61), та що Методій (як автор житія свого брата) свідомо приписав зміст письма папи Івана VIII з 880 р. папі Гадріянови II 870 р., щоби надати своїй діяльности вид законности (63). Хоч воно так і склалось з обома братами, що вони поступали незаконно — як відносно Риму, так і зглядом своїх (думаючи про славянську богослужбу серед Болгар підчинених грецьким впливам 119), то все таки не можна сумнїватись про поважну гідність, самовідречене і повне віддане на службу ідеї обох строгих аскетів; належить тільки менше говорити про їх любов до Славян, а за то більше про їх любов до власної грецької церкви, та їх респекту перед Римом не збільшати (124 ст.).

Стілько про відголоси з колишнїх питань і думань автора. Нинїшні нові поміченя його зводять ся до стремлїня критично розібрати кирило-методієвський оріґінальний (первожерельний) матеріял (ст. 5—21), а найважнїйше до гадки про аґіоґрафічну основу житія Кирила і Методія. Автор одначе не вспів основно розібрати з тої точки житій обох братів і славянських служб їм — а пішов за своїми бистрими спостереженями і міркованями на ріжні догадки про мотиви такої а не иншої діяльности славянських первоучителїв. Автор спостерігає дуже влучно, що леґенда лучить, може безосновно, Константина з молодим царем (вчать ся разом), що з вченим молодцем стає до диспути державний канцлер, а 20-лїтному каже леґенда переспорити вченого патріярха іконоборця Івана VII, та що Кирилови приписують ся аж три особливші успішні місії — до Арабів, Хазарів і Моравян (ст. 23—25). Колиж одначе звернути увагу на постійність фрази про письмо, чи там послів і письмо від Арабів, Хазар, Моравян до імператора та Моравян до папи, то нам ясно стане, що се звичайна форма житія для вираженя певної прояви; а як зважимо, що та сама форма принята для вираженя однородних появ і на инших місцях, от хочби в нашій лїтописи (новгородське посольство у варягів), або в польській історії (посольство у Пяста), або наконець *ἄγγελος* — nuntius клясичної лїтератури, Angelus Dei в середновічнім церковно-релїґійнім письменстві — то нам ясно стане, що перед нами лїтературний мотив, зглядно ж чисто формальна лїтературна звязка, за яку годї винувати Методія у фалшованю чи там перекручуваню історичних фактів. На факти „посольств-писем“ можемо в данім разї глядїти як на конвенціональні лїтературні форми — фрази і з ними не чи-

слитись. Те саме відносить ся і до певних фактів молодости, як напр.: походженє від знатних родичів, успіхи в науках, товариство імператора, диспути із ученими старцями і достойниками. Тих фактів могло й не бути, або вони всюди однаково вірні, бо повтаряють ся у цілому ряді житій. Вказати-б тільки на паралелї у Лопарьова — Византійскія житія святыхъ (Визант. Врем. 1910), або на самі житія, які очевидно творять ся після певних сталих шабльонів — для апостолів, учеників, мучеників, аскетів, учителів віри, непорочних дів, святих із грішників і грішниць і т. д. Про церковні канони і служби їм вже й не говорити. Йдучи за тим житійним шабльоном, ми можемо тільки говорити про розділ „літературних форм" від „історичних фактів". Послїдне в житю обох братів досить просте: родились в Солуни, вчились, були — фільософом і монахом, знали по славянськи, були в Панонії, Мораві, Римі і т. д. Инші подробиці — як посольства, письма, прямі звороти (oratio recta), диспути, подробиці ріжних частин — сцен з епічною докладністю і розтяглістю, все те належить до порівняно-літературних дослїдів, що певно виказали би і причину всїх анахронізмів і анатопізмів в леґенді, на основі яких автор запідозрів Методія у „Zurückdatieren" (63) та в переставленю понять Панонія-Моравія, або в апольоґії ex post (ст. 122), не доказавши авторства Методія взагалї. Очивидно автор не вспів ще розвинути вповні дуже влучну основу про „аґіоґрафічний тип" кирило-методієвських леґенд; будемо надїятись, що будучина принесе славянській науці дійсну „правду про славянських апостолів", до пізнаня якої ми нинї вже дещо наблизились, але не на основі літературної форми леґенд. *І. Свєнціцкий.*

Prof. Dr. Władysław Abraham. — **Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie** (Biblioteka Lwowska VIII. ст. 63, 1 ненум.), Львів 1909.

— **Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim** (Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza, том I. Львів 1912) і відбитка ст. 39. Краків 1911.

Цінна праця проф. Абрагама „Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi" вправдї ще не покінчена (появив ся в 1904 р. перший том її, що сягає до-Ягайлових часів, обговорений у „Записках" т. 64), але вже маємо нові праці сього автора, що доповнюють в дечім згадану що йно в горі. Видана в 1908 р. моноґрафія „Jakób Strepa, arcybiskup halicki (1391—1409)" обговорена була рівно ж у „Записках" (т. 91). Тепер хочемо обговорити ще дві.

Перша з них п. з. „Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie“ поділена на пять розділів, з котрих два початкові „Najstarsze lwowskie kościoly łacińskie“ і „Arcybiskupstwo halickie“ становлять вступ до властивої теми. Головну заслугу около засновин львівського латинського архієпископства положив король Казимир Вел., той сам, що довів до відновлення православної галицької митрополії 1371 р. Одначе Казимирового бажання заснувати латинську митрополію у Львові, в Римі не сповнено з огляду на спротивленнє зі сторони любуських епископів, котрі вважали Галицьку Русь своєю дієцезією. Папа згодив ся лишень на засновини лат. архієпископства в Галичи і справдї іменував там в 1367 р. першого архієпископа. Вже після смерти Казимира відсудив папа в 1375 р. любуських епископів від Руси та установив торжественно латинську митрополію в Галичи, піддаючи їй притім епископства в Перемишлї, Холмі й Володимирі.

Латинські галицькі архієпископи були вже в самих початках, хоч не офіціяльно, то одначе фактично львівськими архієпископами, бо навіть резидували не в Галичи, а у Львові. Але заходи польських королів і галицьких архієпископів, щоби галицьку митрополію перенести до Львова, протягнули ся аж до другого десятилїтя XV в. Проф. Абрагам бачить дві головні причини, що спиняли довершеннє сього, а саме: 1. причину полїтичну; 2. причину льокальну.

Полїтична причина лежала в старих претенсіях угорських королїв до Галицької Руси. Вплив сього на справу перенесення латинської митрополії з Галича до Львова бачить проф. Абрагам між иншим в тім, що римська курія згодилась на таке перенесеннє аж після мира в Любовлї 1412 р., в котрім остаточно признано володїннє Польщі на Галицькій Руси. Сам факт перенесення галицької митрополії до Львова наступив на основі папської буллї з 20. VIII. 1412 р.

Була одначе ще инша, льокальна причина, котру годило ся було вперід усунути. Кождочасовий львівський латинський парох підлягав любуським епископам, а щоби остаточно полагодити справу перенесення митрополії до Львова, треба було заспокоїти львівського пароха. Залагоджено се угодовою дорогою; львівському парохови зобовязав ся архієпископ в заміну за уступленнє з парохії виплачувати річну платню в висоті його давних доходів. В 1414 р. львівська парохія перестала єствувати і уступила місця архієпископству.

В другій працї доторкує проф. Абрагам вельми цікавої й невиясненої досї справи засновин латинського епископства в Камінцї подільськім. Ся справа звязана тїсно з повстаннєм подільського князївства Коріятовичів, що дало можність латинському духовенству поселяти ся в тих неспокійних сторонах. Найстаршу звістку про Францїшканів в Ка-

мінци под. маємо з 1345 р. За ними, вже за князїв Коріятовичів, поселили ся в Камінци й Смотричи Домінїкани. Все те підготовляло новстаннє нового латинського епископства на Поділю.

Цікаво, що ініціятива засновин латинського епископства в Камінци под. вийшла від двох князїв Коріятовичів, Константина й його сина Василия, котрі належали до православної Церкви. Проф. Абрагамови удалось віднайти в формуляри папської канцелярії, що переховуєть ся тепер в державному Архіві в Гановері, недатований акт, але без сумнїву з часів папи Урбана VI (1378—1389), з котрого довідуємо ся, що князї Поділя C(onstantinus) і B(asilius) просять папу о заснованнє епископства в Камінцї. Папа Урбан VI поручив свому леґатови, кардиналови Дмитрови, утворити таке епископство й настановити епископом якогось А, що в тих сторонах довший час перебував і своєю діяльностю вельми заслужив ся. Проф. Абрагам здогадуєть ся, що був ним перший знаний камінецький епископ, Александер.

Проф. Абрагамови завдячуємо в тій працї віставленнє першого критичного реєстру початкових камінецьких латинських епископів аж по рік 1529 враз з біоґрафічними датами. Від сього року дати наслїдства камінецьких епископів не представляють поважнїйших сумнївів.

Богдан Барвінський.

В. Мякотинъ — Очерки соціальной исторіи Малороссіи. I. Возстаніе Б. Хмельницкаго и его послѣдствія (Русское Богатство 1912 ст. 8, VIII, IX, X, XII).

Праця д. Мякотїна по історії соціально-економічних відносин Гетьманщини давно очікувала ся в кругах дослїдників українського житя XVII—XVIII в. Його розвідка про закріпощеннє селян в Гетьманщині, опублїкована на сторінках тоїж часописи в 1894 р., і ряд поменьших праць і публїкацій матеріалів були вістунами більшої працї, для котрої він довго збирав матеріяли ще з початком 1890-их рр. Обставини журнальної роботи не спріяли скорому обробленню зібраного матеріалу, і от тільки тепер почала виходити ся праця — минулої осени появила ся перша частина її, коло семи аркушів друку, в останній книжцї (1913 кн. IX) почала ся друга частина п. т. „Формы землевладѣнія въ Лѣвобережной Малороссіи XVII—XVIII вв.“

Та обставина, що праця була зроблена в головнім значно давнїйше, дає себе знати в відносинах її до лїтератури порушених питань. Автор виходить від праць Лазаревського і Ол. Єфименкової, дуже рідко відкликаючи ся на гадки порушені в лїтературі останнього десятилїтя. З сим треба рахувати ся. Інтерес працї полягає в документальнім матеріалї, самостійно використанім автором, і в тих виводах, які він робить

з них — хоч неодно з того, що було б новим словом, коли б появило ся зараз по тих архивальних занятях автора, не має вже інтересу новини тепер, по тім що появило ся в літературі за останні роки.

Автор починає коротким поглядом на повстаннє Хмельницького, відірваннє від Польщі і прилученнє до Москви (майже виключно по московським джерелам), оцінює державно-правне значіннє сього акту, аналізує статї 1654 р. і вказує, як мало властиво вони відповідали фактичним відносинам Гетьманщини до Москви і реальним обставинам, як вони складали ся в Гетьманщині (гл. I—III). Спиняєть ся над популярним в Гетьманщині XVIII в. переконаннєм, що Хмельниччина скасувала давні права володіння (аналізуючи процес 1717 р., звідки взяв сю, широко потім спопуляризовану в українській історіографії максиму пок. Лазаревський, автор пробує довести, що інтерпретація Лазаревського не була вірна — але мині здаєть ся, що Лазаревський вірно інтерпретував сю клясичну фразу). Вказує на ті форми, в яких заховали ся старі традиції землеволодіння і панського права — на останки старого шляхетського землеволодіння в Сіверщині (тут чимало зібрано документального матеріялу), далї на землеволодіннє монастирське і показує на компроміс сих старих традицій з новими формами і відносинами (гл. IV—V). Досить коротко і побіжно характеризує нову соціяльну структуру Гетьманщини, її устрій і управу (тут особливо загально і голословно, так що інтересні погляди автора приходить ся приймати або не приймати — на віру) і спиняєть ся на процесї сформовання старшинсько-властительської верстви (гл. VI—VIII). У всім тім богато цікавого, погляди автора дають богато до думання, вказані ним приклади часто дуже цінні — і приходить ся жалувати, що вони висловляють ся побіжно і принагідно, без широкої арґументації, без аналїзу матеріялу — тим більше, що на кождім кроцї відчуваєть ся, що складного процесу формовання нового устрою Гетьманщини, що йшов далеко не однаковими дорогами в ріжних місцевостях, з ріжними ваганнями і богатими варіянтами, не можна зводити від разу до таких схематично-простих катеґорій.

Але по першій частині не можна ще судити про цілість сеї в кождім разї дуже цікавої і цінної працї, яка певно послужить приводом до жвавого обміну гадок між дослїдниками-спеціялїстами.

М. Грушевський.

Stanisław Kardaszewicz: Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyały do historyi Wołynia z przedmową Alexandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Moscickiego, Краків 1913, ст. VIII+291.

Богато міст, які відограли навіть визначну ролю в політичнім і культурнім розвою нашого народа, ще до тепер не мають специяльної

моноґрафії. На тім поли наша історіоґрафія лишилась дещо позаду. Сими справами задля браку своїх займають ся чужі і не диво отже, що їх праці, як писані з польської чи российської точки погляду, часто забарвлені тенденцийністю. А наші памятки уважані за їхні. До таких належить і кілька публікацій, що майже в однім часї вийшли по історії м. Острога.

Найбільше з них інтересна праця Кардашевича „Dzieje dawniejsze miasta Ostroga“. Автор її використав становище секретаря маршалка острожського повіту, потім приватного адвоката в Острозї на се, щоби зібрати ріжнородні, часто доси невикористані рукописні матеріяли, які часто подає дословно, або цитує з них уривки. Так маємо тут листи князя Константина Острожського, які по смерти послїднього з роду кн. Острожських знайшов парох Іван Криловський в церкві св. Николая.

Вартість згаданої працї підносить ще й та обставина, що автор написав її перед великим пожаром Острога 1889 р., який знищив богато історичних памяток і зовсім змінив давний город.

Побіч хронїки міста, знаходимо в книзї відомости про права міщан, про тутешні осади Жидів і Татар, детальну ґенеальоґію родини кн. Острожських, опис їх замку і важнійших інституцій, які у 2-ій половинї XVI в. були центром духового руху на Україні, нпр. друкарень — жидівської і славянської в Острозї і Дермани, академій — руської і польської. Також не поминає автор важнійших монументальних памяток — тутешнїх церков (св. Николая, Богоявленська на замку, Параскево-Пятницька, Успенська і Воскресенська), монастирів — Чесного Хреста, св. Тройцї, Бориса-Глїба, св. Онуфрія і инших, про яких істнованє свідчать давні хронїки, та костелів (Фарний, колеґіум езуїтів) і латинських монастирів — (кармелїцький або Collegium nobilium, францїшканський в Меричу і Капуцинський, 1867 р. замінений на церков св. Кирила і Методія) і жидівської сінаґоґи. Хронїку будівель автор навязує принагідно до оповідання про ті народности, які колинебудь причинили ся до їх розвою, чи упадку. Автор одначе тут не міг зужиткувати всього матеріялу. Тому ті річи, які уважав за невідповідні поміщувати в текстї згаданої моноґрафії, помістив в „Dodatk-ах“ до них. І тут подибуємо цікаві замітки і матеріяли: спис книжок друкованих в Острозї за рр. 1580—1640, в Дермани 1603—1629, про управу і науку в школах езуїтів і коротенький огляд найвизначнїйших людей, які перебували в Острозї при кінци XVI і поч. XVII в.

Отсе булиб добрі сторони моноґрафії; але не можна закрити й її хиб. Автор подаючи хронїку Острога від найдавнїйших часів аж до 1880 р. навязує її до історії землї Волинської і Галицької і вважає їх краєм з поконвіку польським, загарбаним Володимиром Великим підчас

усобиць польських володарів. Хоч річи меншої ваги і не стоять в тісній ввязи з цілою працею, всеж таки надають неприємний характер моноґрафії. Непотрібно автор виступив занадто неприхильно і до козаків, як частих нищителів Острога і його культурних заведень; безсумніву, що „inter arma silent musae" і нищать ся найдорожші памятки, але сї факти треба освітлювати обєктивно.

Менше інтересні дві брошюри М. Тучемского п. з. „Сторожевой замокъ князей Острожскихъ въ городѣ Острогѣ, волынской губерніи, въ современномъ намъ состояніи" і „Городъ Острогъ въ современномъ кн. Константину Константиновичу Острожскому состояніи" що вийшли майже в однім часї (1912 і 1913 р.) накладом острозького брацтва (в почаївської друкарні).

В першій книжочцї Тучемський описує теперішній стан Острожського замку, який стоїть в руїнах, зарослий мохом... Ціль автора, вплинути на консерваторські власти, щоби прискорили реставрацію замка. Друга — се компіляція, якої головною основою став твір Ролле п. з. „Opowiadania Historyczne. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim. — Semen Nalewajko". Також черпав автор з праць: М. А. Максимовича, К. Харламповича, Ат. Ярушевича, Т. Білоуса і декілька инших. Обі прикрашені ілюстраціями замку і портретами князів. Крім сього в другій з них містить ся ґенеальоґічна таблиця кн. Острожських, а в першій плян замку, колишнього їх гнізда. *В. Черевко.*

Edward Rulikowski. — Opis powiatu Kijowskiego, Київ—Варшава, 1913, ст. VII+213.

Ся книжка, як і богато инших праць Едварда Руліковского, була написана мабуть ще перед 1865 р., одначе що йно тепер, по смерти автора видав її Маріян Дубєцкий. Не знати, який наголовок надав би їй автор, бо видавець дістав рукопись без вступної картки і кінця і лише тому, що у нїй говорить ся про Київщину дав їй наголовок подібний до анальоґічної моноґрафії автора „Opis powiatu Wasylkowskiego". Та ся моноґрафія, здаєть ся, не видана в цілости, бо бракує у нїй відділу етноґрафічного, на що автор в описї Васильківського повіту посвятив чимало місця. Остання частина, як думає Дубецкий, або затратилась, або лежить десь поміж иншими рукописями автора.

Згадану працю поділив автор непаче на дві части: ґеоґрафічну й історичну. Перша частина не виказує строго ґеоґрафічного і природописного оброблення. Тут звязані заразом події історичні, бо автор о стільки говорить про ґеоґрафію і природу сеї околиції, о скільки може навязати з її історією. Нпр. коли говорить про границї Київської землї — подає одночасно історичний їх розвій; як займає ся фавною і фльорою

— пригадує нам, що в безмежних лїсах полював Володимир Мономах і Олег; при описї рік не забуває сказати, яких воєн були вони свідками і т. д. Притім подає великі виписки з українсько-руських і польських жерел, які дуже часто не стоять в тїсній звязи з головною задачею автора; так при описї клїмату Київщини подає реєстр ріжних метеорольоґічних звявищ і нещасть, які коли небудь навістили сей край як: небесні віщі знаки, затьмінє сонця і місяця, комети, помір, голод, саранчу і т. д.

В другій частинї чисто історичній також даремно шукали б ми широких наукових підстав. Вона, як давнїйше написана, сильно перестаріла. Тут автор на підставі т. зв. Несторової лїтописи оповідає про розселенє Полян, прихід Варяг, заснованє Київа і т. д. Доволї ворожо відносить ся до козаків, Хмельницького, а одинокими оборонцями і опікунами Київської землї уважає шляхту „rodzim-у“ польську. Для історика вартість може мати уступ про заселенє Київської землї, части вилюдненя задля нападів Татар і воєн козацьких, корисні замітки про деякі осади як Кагарлик, Кагаршин, Баскаки, Канів); притім окрім лїтописей автор користуєть ся богатим матеріялом родинних архівів, як родини Харленцких і ин. Не менше інтересна ґенеальоґія деяких значнїйших тутешнїх родів як: Полозів, Глинських, Любецьких, Горностаїв, Фурсів, Трипольських, Івашенцевичів і Харленцких на підставі листів, документів, актів і родинних паперів в збірках К. Сьвідзїньского, Метрики вел. кн. Лит., Актів Западн. Росії, ріжного рода привілеїв і богато ин. Кромі того цікавий реєстр воєводів, намісників, підвоєводів, хорунжих, судіїв і всїх низших урядників Київської землї від найдавнїйших часів аж до 1785 р.

В. Черевко.

Павловскій И. Ф. — Первое дополненіе къ краткому біографическому словарю ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка. Изданіе Полтавской ученой Архивной Коммиссіи. Полтава, 1913, ст. (2) +85+(1).

В попереднїй книжцї ми мали нагоду докладнїйше спинити ся на словарі полтавських учених і письменників, який склав д. Павловський. Тепер появив ся вже 1-й додаток до сеї цікавої й корисної працї, на котрий і звертаємо увагу наших читачів.

Нових біоґрафій в додатку 85. З Українців знаходимо лише: Бориса Лазаревського, Юрія Макаренка (аґроном, автор богатьох укр. статей з аґрономії, головно в харк. „Хлїборобі“), історика Миколу Маркевича, П. Мартиновича, Д. Пильчикова, А. Тесленка і Г. Шерстюка, так що наші заміти в першій рецензії що до неповноти під сим оглядом можуть бути повторені знову.

В загально-російськім відділї стрічаемо далеко більше доповнень з числа зауважених нами пропусків.

Крім нових біоґрафій подає автор і численні доповнення і поправки до старих, поміщених у попереднїй працї (ст. 62—85).

Загальний характер працї д. Павловського зостав ся той самий. Додати хиба можна до попереднїх уваг ще ту, що д. Павловський, хоч живе у Полтаві, не знає нашої мови і перекручує нашу мову і правопись на московський копил (пор. напр. на ст. 76 під „Лесевич" і „Лисенко"). Ще пара уваг.

Про Житецького Донцов не писав. Се д. Павловський зле переглядав „Укр. Жизнь", де була згадка Єфремова про біоґрафію Житецького в „Ежегодникѣ" Колеґії Галагана. Нема в словарі біоґрафії відомого кооператора А. Кулижного, деякі брошури котрого перекладені і на нашу мову.

Проконовичі-Антонські в словарі то під Пр.-Ант., то під Ант.-Пр.

Розуміеть ся все се не зменшає вартости цїлої працї і ми бажаємо д. Павловському дальших випусків його „Словаря". Як зачуваємо, 2-е доповнення вже на укінченню. Крім того призбирав д. Павловський коло 500 біоґрафій для словаря адмінїстративних і громадських діячів Полтавщини. *В. Дорошенко.*

Фільольоґія.

И. В. Ягичъ — Исторія славянской филологіи (Энциклопедія славянской филологіи, выпускъ I), СПб., 1910. VIII, 961 ст. вел. 8-ки.

Сю книгу міг написати тільки тої міри славіст, як автор, що вже стільки лїт веде перед у славянознавстві, держучи високо і непохитно знамя обєктивного критицизму у славянскій науцї. Тільки учений, що сам перейшов велику область сеї науки — вийшовши з дослїдів над історією рідньої лїтератури і мови, та через етноґрафію, бібліоґрафію, славянське праводавство, історію старо-руської мови дійшов до первожерел всего славянознавства, а саме до історії старо-славянської мови, письменства і ґрафіки, та до уділу поодиноких славянських народів у загальнім розвитку славянської науки. Вдумуючись, на основі прочитаного, у всю глибинь і ширину славянознавства — ми переконуємось, що автор самохітно дав нам історію славянської самосвідомости, бо всяка історико-філософська наука — як дослїджуване, означуване і пізнаване правди має в собі поруч з обєктивним елементом — пізнанем і субєктивний елемент — самопізнане. У попередників Яґіча було тільки частинне пізнане, найлїпшим доказом чому будуть хочби труди Добровского — Востокова, та Шафарика — Міклошіча. Від яких сорока лїт автор веде славянську науку шляхом приготованим в части, але далеко ще не готовим, бо по-

передники намітили хиба трасу, вібрали матеріял, дещо вказали — а решту позіставили на волю божу. Зате рівнорядні славянознавству прояви у славянстві більше шкодили — як помагали науці. Перш усего думаємо тут про всякі романтично-старопатріотичні напрями — як у поодиноких славянських народів, так і у деяких „славяновідів“ і „славянолюбів“. Анї поодинокі славянські патріотизми, анї славянофільство не були в згодї з критицизмом, з обєктивним дослїджуванем і пізнаванем всїх частин житя славянства у минувшинї і теперішности, з пізнаня яких складає ся славянознавство. Ясно проте нам, що першим славяновідам годї було нераз відділити наукову правду від плодів фантазії (особливо в области мітольоґії, рун, права), або навіть і фальсифікатів (краледворська рукопись, чеські ґльоси, евангелиє Івана) — а ще тяжше було історикови і фільольоґови всї ті фантазії, пусті фрази і видумки раз на все напятнувати як негідні назви науки продукти і їх викинути із славянознавства. Сміливий критицизм і здорова обєктивність — се знаменні прикмети наукової дїяльности Яґіча взагалї, як в працях ученого, так і в салї викладів. А саме зате не люблять його ті, що будучи перш усего загорілими патріотами, чи там фанатичними членами якої партії, стоять в певній звязи із славянознавством. З сього рода історичним славянознавством прийшлось авторови таки наконець розправитись і він се вчинив, розібравши і виказавши всю нестійність славянофільствуючої фільольоґії Гильфердінґа, Аксакова, Будиловича (ст. 770—1, 789) і тим подібних у всїх славянських народів. — З другої сторони авторови прийшлось кількома наворотами напятнувати вороже відношене всякого рода славянофобів, що то вміли опанувати як австрийське правительство, так і римську курию, настроюючи їх против славянської науки та стародавніх славянських традицій (глаголиця) — ст. 718, 720 і 723. Були навіть такі куріозні случаї, що Австрія — во время оно — заборонила В. Караджичови дальше видаванє у Віднї сербських пісень, бо в них — після дипльоматичної заяви Туречини — находить ся багато підбурюючого елементу проти турецької власти (ст. 385). У своїм обєктивнім критицизмі автор заговорив і про українське питанє — по свому, але з дїйсною симпатією. Отже він розбиває (ст. 454) фантазії Венелина у статї: „Объ источникѣ народной поэзіи вообще и о южнорусской въ особенности“, в якій він протиставить Українця і Великоруса подібно, як се вчинив пізнійше вчасти й Костомаров в статї „Двѣ русскія народности“. Реасумуючи в 4-ох точках виводи Венелина, а саме: — Малороса пісня пройме до слїв, Великоруса нїколи; Великорус чує себе дуже добре в руху і дїяльности — Українець волить спокій і тишину; Великорус співає про свободу-волю, Українець про свою долю; в.-руська поезія богата виразом емпіричної фільософії — українська богата чутєм, з чого виходить, що голова руського народа на півночи, серце

на полудню, — Яґіч показав всю недорічність і безпідставність подібного рода паралель. Так само не похвалив автор і теорії Срезневского про пізний розділ староруської мови на нарічія, та про старшинство українських язикових прикмет над великоруськими, та великоруських над білоруськими (ст. 471). Автор навпаки не годить ся з гадкою про одність всїх руських нарічий у лїтературній мові до XIV в., тільки твердить, що „мнимое единство (на дѣлѣ его не было) могло бы заключать въ себѣ другія причины, вовсе не исключающія существованія нарѣчныхъ особенностей уже въ древнѣйшія времена“ (ст. 471). Говорячи-ж про діяльність Максимовича (490), Костомарова (492), Дашкевича (859) і Драгоманова (862), автор очивидно стоїть за певне стале культурне співжитє обох народностий. От його гадки: Максимович любив московську північну Русь як сестру своєї київської, „какъ вторую половину одной и тойже святой Владимірской Руси, чувствуя и сознавая, что какъ и ихъ бытіе такъ и уразумѣніе ихъ одна безъ другой недостаточны, односторонны“ (слова самого Максимовича). „Но эти взгляды вскорѣ потомъ — говорить Яґіч — при неблагопріятныхъ внутреннихъ условіяхъ перестали господствовать, но возрожденіе Россіи на новыхъ началахъ расширенной политической свободы можетъ опять возобновить ихъ жизненную силу“ (ст. 490). Подібно до Максимовича думав і Костомаров, що хотїв „примирить любовь къ родной странѣ украинской и всѣмъ ея бытовымъ особенностямъ съ требованіями общерусскими, не допускавшими лишняго дробленія русскаго культурнаго и политическаго единства“ (492). Про Дашкевича говорить автор, що він „любилъ свою южнорусскую родину, хотя чуждался узкаго націонализма, не допускающаго укладывать Украину въ одно высшее цѣлое съ великорусскимъ центромъ и сѣверомъ“, за що „нѣсколько холодно съ своей крайней украинофильской точки зрѣнія оцѣнилъ его М. Грушевскій“ (859). У Драгоманова звертає автор увагу на його симпатії і пошану для нової російської лїтератури з її дуже богатим культурним змістом, чого не було у галичан, серед яких йому прийшлось декілька часу працювати (862 ст.). Назначивши так відношенє визначнїйших російських Українців до Росії взагалї, та до загальноруської одности — в особливости, автор не позабув і про галицьке русофільство. Він говорить про нього ось що в характеристиці Якова Головацького, що перемінив ся „во второй половинѣ своей жизни изъ ревнителя галицкаго областного движенія въ представителя „старорусской“ святоюрьевской партіи, задача которой сводилась къ поддержкѣ культурно-литературныхъ связей съ общерусскимъ языкомъ и литературой; противъ чего нельзя было бы много возражать, еслибы сторонники этой партіи не относились отрицательно къ стремленіямъ того большинства, которое раздѣляеть вполнѣ оправданное убѣжденіе, что народу слѣдуетъ дать просвѣщеніе на основаніи понятнаго ему языка“ (498 ст.). Ви-

дячи в природних правах всякої народної мови на свобідний розвиток задаток і основу культурного розвою всякого народу взагалї, а — в данім разї — всїх Славян в особливости, Яґіч осуджує звісну заборону російського правительства 1876 р., що рішило „подавить всякое проявленіе малорусской національности“ (ст. 863), та одобрює національні домагання Поляків і Українців в Росії, і каже: „можно считать лишь вопросомъ времени, когда и польскій и малорусскій языки получатъ свои особыя каѳедры по крайней мѣрѣ въ нѣкоторыхъ русскихъ университетахъ“ по примірови Австрії (ст. 879). — А що авторови ходить перш усього о строгу наукову обєктивність, тож він вказує на аномалїю у деяких українських вчених, що хотять „перенести нынѣшнія отношенія малорусскихъ нарѣчій къ великорусскимъ цѣликомъ и въ древнѣйшую эпоху, какъ будто бы многостолѣтняя жизнь народа обходила языкъ, не оставляя въ немъ ни малѣйшихъ слѣдовъ и отпечатковъ. Въ обсужденіи подобнаго рода вопросовъ не должны заговаривать чувства ни симпатіи, ни антипатіи“ (ст. 895), тим більше, що много спорів академічних, непорішених і по нинї — хочби відношенє українського до великоруського, або словацького до чеського, або кашубського до польського, македонського до болгарського і сербського, кайкавського до словенського і хорватського — рішають ся via facti. Житє не жде на рішенє фільольоґів, воно розвиваєть ся і йде шляхами предопреділеними движучими його силами (пор. стор. 896). Дрібні прояви симпатії Нестора нинїшнього славянознавства для українського народа, коли він не одобрює претенсій Поляків на народну поетичну творчість Русинів і Білорусів (ст. 525), або вказує на слабосильність українських граматичних студій — особливо в Галичинї (760—1) лишаємо, щоб не розтягати сього реферату.

Переходимо до загального пляну книжки. Вона складаєть ся в 30-ти і одної глави, в яких автор переходить судьби славянознавства від середновіча до 2-ої полов. XVIII в., та від 3-ої глави до 4-ої період перед Добровским. Звичайно кожда глава присвячена або одному славяновідови, або ґрупі однородних діячів на полю славянської науки. І так 5-та Добровскому, 6-а польським сучасникам Добровского, 7-а російським і полудневo-славянським, 8-а Копітарови, 9-а Востокову, 10-а чеським патріотам-романтикам славянофілам, 13-а безпощадному розборови невдалих заграничних поїздок межи Славян Бодянського і Срезневского, та вдатних Прейса і Григоровича; гл. 14—16 відродженє Сербів, Іллірів (іллірізм) та Болгар. Після глави про московських славянофілів автор зупиняєть ся на оглядови праць по етноґрафії, історичній граматиці, бібліоґрафії, історії лїтератури і критики (особливо у Росіян, гл. 24). Порівняне славянознавство — Міклошіч і Шляйхер і їх вплив після славянських народностий і спеціяльностей. 30-а глава при-

свячена представникам порівняних студий над памятниками старорусь-кого письменства і фолькльора — Веселовскому, Кирпичникову, Жданову, Дашкевичеви, Антоновичови і Драгоманову, та знавцям юридичного побуту — Богишичови і Якушкинови. — Давши в тих 30-и главах історію науки в творах діячів, що вже завершили шлях свого діяльного житя — нераз словами строгої, але справедливої критики (напр. про Бодянського 312—19, Венелина 449—456, Гильфердінґа 770—1 і Будиловича 789), а взагалі живу повість, від якої годі відорватись, поки всього не перечитав, автор дає в „заключительныхъ словахъ" (ст. 878—907) огляд новійшого славянознавства, якому — і в живих представниках науки — обіцює дати один невеликий випуск енциклопедії. З огляду на вагу наукових концепцій самого автора та взагалі й самої науки булаб дуже пожадана можливо скора і рівнож богата змістом поява обіцяної книжки. Яґіч, стоючи на самій вершині славянської фільольоґії — як скарбник її, висказує в тій кінцевій главі кілька бажань, до яких і нам треба прилучитись, а саме: пожадана взагалі більша солідарність працівників на споріднених і поодиноких полях славянознавства (879 ст.), від себе додамо, що в Галичині особливо дуже пожадані ширші основи і більший наклін до порівняних студий. Друге бажаннє Яґіча — се необхідність докладних бібліоґрафічних праць на полю збираня дрібних журнальних статий, та їх бібліотечне катальоґованє (ст. 885). Найкраще булоб, за прикладом Імпер. Публич. Б-ки в СПтб. катальоґувати після авторів і поодинокі статі, більшої стійности.

На закінченє кілька уваг, яких годї не висказати під сильним вражінєм прочитаного. Положенє перших славістів було дуже хитке і залежне від випадку, а навіть від доброго хвилевого настрою їх меценатів (сербського патріярха Обреновича для Караджича, Румянцева для Калайдовича, Осоліньского для Лінде, поодиноких партій для Шафарика і Юнґмана, правительства для Копітара). Тільки щедрістю людий що врозуміли значінє славянознавства як науки — можна було дійти до отвореня для неї таких основ, як се сталось у Росії через Румянцева, у Польщі через Осоліньского, у Чехів через Штернберґів, у Словенців через Цойса, а Сербо-хорватів через патріярха Стратимировича і епп-а Врховца. На всім просторі України не було такого покровителя славянознавству у всім обємі його, або в части — в українознавстві; особливож в Галичині ся область науки не тільки що не має покровителів собі, але вповні залежить від доброго успособленя для якого чоловіка одної-другої партії. Нічого дивного проте, що в нас і українська фільольоґія і славянознавство так пиняво розвиваєть ся, з превеликою шкодою для поглубленя національного самопізнаня. Бо розвій славянознавства як науки — се розвій власної самосвідомости на основі пізнаних

історично-фільософських правд про житє власне у злуцї і порівнаню з житєм споріднених і чужих народів. Свідомість сього нехай дає силу нечисленним поклонникам української і славянської фільольоґії на Українї витривати до кінця на занятім становищу і промостити гідний шлях грядучим поколїням. *I. Свєнцїцкий.*

Е. Ѳ. Карскій — Бѣлоруссы. Томъ II. Языкъ бѣлорусскаго племени. 3. Очерки синтаксиса бѣлорусскаго нарѣчія. Дополненія и поправки. Варшава 1912, 8⁰, ст. XV+347.

З усїх славянських народів найближший Українцям і гіркою, нераз спільною історичною минувшиною і невідрадним теперішнїм положенєм білоруський нарід. З трьох мов східньо-славянської ґрупи білоруська мова має значно більше сполучників з українською, ніж українська з великоруською. Так мається ся річ тепер, а в минувшинї чим далї в глуб її, тим більше було таких сполучників. Через се лїтературні памятки XV, XVI і XVII віків вимагають дуже докладного язикового розслїду, щоб їх в огляду на переважаючу скількість прикмет одної або другої мови можна було віднести до української або білоруської лїтератури. Можна сказати, що такі розслїди щойно розпочали ся, тому підставовий підручник для вивчення білорущини мусїв коштувати проф. Карского богато тяжкої працї. Найновійший том „Бѣлоруссовъ", подібно як і попереднї, подає дуже богатий матеріял і для продовжателя дослїдів над історичною синтаксою української мови по покійнім вельми заслуженім Несторі української лїнґвістики Павлї Житецькім. Дослїди над складнею загалом в усїх славянських мовах не стоять на сїй висотї, на якій повинні; тому тим більше утруднена була праця автора. Від загальних заміток про своє завданнє і предмет, складню і її обсяг переходить автор до граматичного речення, поперед усього простого (стор. 9—216) і розбирає одночленні речення, висловлені одним підметом (стор. 9—11) або одним присудком (стор. 11—20), та двочленні і многочленні (стор 21—204). Заки займаєть ся справою звязи підмета, присудка й инших частий речення, доторкаєть ся деяких загальних питань, а саме питання про рід (стор. 21—27) і число (стор. 27—44). Щойно тепер наступають способи висловлення підмета (стор. 44—61) й присудка (стор. 61—123). А що славянське дїєслово має особи, числа, часи, способи, роди (діяльний і страдальний) й види (недоконані дїєслова та доконані), розглянені далї спеціяльности в їх уживанню у білоруській мові по черзї вичислених (стор. 88—89, 89—92, 92—100, 100—111, 111—117, 117—123). Обговореннє пояснюючих додатків у реченню починає автор для упрощення справи розглядом уживання відмінків, передусім без приіменників, а саме першого (стор. 124—128), четвертого (стор. 128—136), другого

(стор. 136—149), третього (стор. 149—156), шестого (стор. 156—161) й семого (стор. 161—163), а потім з прийменниками (стор. 163—197). Вкінці такими поясняючими додатками речення є прислівники та невідмінні форми дієприкметників (стор. 197—204). По розглянеаню видів речення, зложеного з підмета й присудка (стор. 205—216) кінцеві синтактичні замітки й досліди автора присвячені рівнорядно (ст. 217—231) або підрядно (стор. 231—273) зложеному реченню. При кінці книжки додані доповнення і поправки до всїх попередніх частий: до першого тому (стор. 277—335), до першого (стор. 335 - 338), другого (стор. 338—341) й третього (стор. 341) випуска другого тому та показчик авторів до цілого другого тому. Третїй том має обіймати народню словесність, стару й нову лїтературу білоруського народу. З закінченнєм отсього третього випуска другого тому можна би вже обговорити працю проф. Карского в осібній статї. Не міг автор дібрати красшого цитату на схарактеризованнє свойого одушевлення і любови для сеї праці, ніж слова знаменитого білоруського діяча початку XVI в. Франца Скорини, який працював над культурним піднесеннєм свойого народу „найболей с тое причины", що його „милостивый богъ с того языка на светъ пустилъ". *М. Возняк.*

Е. Карскій — Архангельское Евангеліе 1092 г. (По поводу изданія Румянцовскаго музея, (Москва 1912), РФВ, 1913, кн. 2, стор. 467—477).

Статя проф. Карского викликана виданнєм Архангельського Євангелія, якого довершили з нагоди 50-лїтнього ювилею Московський Публичний і Румянцївський музеї. Видано євангеліє при помочи трибарвної фотоцинкоґрафії на сітку, в такім виді, як заховало ся у теперішнїм своїм станї. Підібрано папір, подібний до злого перґаміну, в нїм пороблено в відповідних місцях діри та підроблено всї дефекти перґаміну, віддано навіть усї плями від чорнила, воску, нечистих рук, а до копії рукописи дороблено й факсіміле давньої оправи, що заховала ся досї в ориґіналї: дошки, ремені на спинцї і бичівки, останок застяжки, навіть зшитє, як в ориґіналї. Одним словом видавцї старали ся заступити вповні ориґінал виданнєм для палєоґрафічних студий. Навіть цїною зближують ся виданнє до ориґіналу, бо стоїть 100 рублїв. Одначе автор виказує, що помимо усильних старань видавцїв виданнє таки не може вповні заступити самої рукописи; всеж таки виданнє віддасть великі прислуги при викладах староруської палєоґрафії і історикам мови, що знайдуть у нїм богато дуже цїнного матеріялу під неодним оглядом. На доказ сказаного наводить автор приклади: замісць ѫ і ѭ звичайно оу і ю, основні славянські ґрупи ъг — ьг і ъl — ьl віддані через ър—ьр, ъл

—ьл, декуди повноголосні форми, початкове о замісць црсл. ѥ (одинъ, одного), основні ґрупи dj і tj переходять у ж (звичайно) і ч (рідко), написанне ѣ нерідко заступає місце ѥ—є (передусім в слові: ѣсти — ѥсти), досить розширене написанне оу зам. ю. Приходить і нерідкий випадок в українських памятниках появи передусім перед и (з jь) на місці кінцевих ь звука и й на місці ъ звука ы. Доля ъ і ь такаж, як і в инших староруських памятниках. Без сумніву мягкими були шипячі співзвуки і ц, а з инших співзвуків л і н в злуці з самозвуками переднього ряду і також з j ставали мягкими. Далї відмічені головні і замітні палеоґрафічні, ортоґрафічні, морфольоґічні і синтактичні появи. З морфольоґії памятника характеристичні форми: 2 відм. одн. основ на — іа закінчений на ѣ (недѣлѣ), 3 і 7 відм. тобѣ — собѣ, 3 відм. одн. прикметників і дієприкметників зложеної відміни на ому й ему, в відміні дієслова 3 ос. одн. і мн. на ть.

Що тикаєть ся часу повстання і місцевої приналежности памятника, обі головні части памятника повстали в однім часї. Тяжше означити місцеву приналежність памятника. Такі прикмети, як змішанне ѣ і и, може й и і ы в 3 ос. на місці ь і ъ перед j, ужите скърбь, вказували би, що се київський памятник. Такому твердженню немов перечить досить часте уживанне є на місці ѣ, що не є властивою прикметою найдавнійших українських памятників. Проф. Карский здогадуєть ся, що південно-славянський ориґінал, який походив відай з східньої Болгарії, був зразу переписаний у південній Руси, прим. у Київі, сю копію переписано десь у середній Руси, а середньоруська копія стала прототипом Архангельського Євангелія. Болгарський ориґінал можна віднести до кінця XI в. Що до дати, автор признає рік 1092 приблизно правильним, але все, що йде по записцї Мички на 177 картцї (з виїмкою останньої картки 178) можна віднести по почерку до XII стол. Коротка, а повна фактами статя проф. Карского займає визначне місце в лїтературі памятника, якої обговореннєм і починяєть ся.

М. Возняк.

Житія преподобнаго Авраамія Смоленскаго и службы ему — приготовилъ къ печати С. П. Розановъ (Памятники древнерусской литературы, вып. I) СПб., 1912. XXVI+166 ст. +6 фотоґр.

Авраамій Смоленський, монах — жив в останній чвертині XII. і першій XIII в.; відзначив ся особлившою святістю житя, а через неї великим впливом на Смолян, защо місцеве духовенство його зненавиділо і наложило на него на довший час заборону священодійствувати. За се покарав Господь смоленську землю великою посухою. Не помагали анї мольби, анї хрестні ходи всего духовенства з епископом Іґнатієм, поки

не згадали про свою провину зглядом Авраамія та не зняли з нього епітемії і просили його помолитись о переміну погоди. І не вспів святий віддалитись від Смоленьска у свою обитель, просячи в молитвах Господа перемінити гнів на ласку, як пішов дощ і вратував Смолян від неминучої тяжкої біди. Вкоротції опісля святий одержав настоятельство в новоснованім еп. Ігнатієм монастирі прс. Богородиції, в якім завів строго монаше житє. Вмер він 50 літ від роду. — Стільки дізнаємось про святого з його житій. Для нас важна одначе не ся історична канва житепису, тільки літературна форма житія. Житіє зложив в половині XIII в. ученик святого — Єфрем, характерною для сеї доби церковнославянською мовою руської редакції, очивидно під сильним впливом сучасного житійно-аскетичного письменства, з задержанєм навіть словарних особливостий їх славяноболгарського походженя (безъщоука=постійно, без числа; чемеритъ = лютий, затроений; безгода = не в пору, без міри), які видавець вважає прикметами „юго-западнаго языка" (II). В деяких разах слід скорше говорити про югозапад великоруської мови, напр. „веселящеся о Господи Боже" (24, 11) можливе тільки для псковсько новгородського говору; а часта міна і замість етимольоґічного и сьвідчить виразно про великоруську фонетику. — Правда у видавця не було старшого тексту від половини XVI в.; але з огляду на велику консервативну тривкість мови в памятках церковно-релїґійного письменства взагалї і з огляду на характер мови памятника — видавець мав повне право взяти в основу видавництва „Житие и терпѣніе прпдб. отца нашего Авраамья, просвѣтівшаго въ терпѣньи мнозе, новаго чюдотворца въ святыхъ града Смоленьска", по ркп. XVI в. № 350 б-ки ґр. Уварова. — Житіє се очивидно чисто місцевого походженя, бо святий прославив ся тільки в Смоленщині і для неї заслужив ся. З кінцевого уступу сього житія (ст. 20) „А се конець блж. и прп. о. н. Авраамія и похвала граду сему и заступленіе и пречистѣи Богородици Приснодѣвѣи похвала" виходить, що написав його „грѣшныи и недостоиныи Єфрѣмъ... послѣднія в житіи и блаженому, рцѣмъ (або „рекомъ" = нарицаемый) быхъ ученикъ". Хоч сей Єфрем вважав себе — у своїм монашім смиренію — найгіршим і послїдним всїх людей, то як автор житія Аврамія Смоленського він заслугує великих похвал. Єфрем був очивидно дуже очитаним в сучасно аскетично-житійній лїтературі, бо дав лїтературно свого рода взірцеве житіє. Вище наведену історичну канву житія переплїтає він кождий раз відповідними уступами — то підходячими молитвенними зворотами, то паралелями з инших житій, то знов поученями. Весь подвиг святого зводить він до успішної боротьби з ворогом доброго житя — діяволом, який не вспівши звести на бездорожа гріха Авраамія викликає против нього у серцях простого духовенства завись і гнїв. Тож „приведеноу бывшоу блаженомоу на соудъ, ничьсоже нань вины не обрѣта-

ющимъ, но бещину попомъ, яко воломъ рыкающимъ“ (11, 11), бо „оуже весь градъ к собѣ обратилъ есть“ (7, 4) і „блаженыи яко птіца ятъ роуками не оумѣя что глаголати или что отвѣщати“ (10, 22), був засуджений. — Сю подію автор ставить у середину житія межи відповідні вступ і послїслово, в яких дає чи то паралелї з житія Івана Златоуста, чи знов розкриває внутрішні переживаня святого. Крім того житійного шабльону автор вносить у свій твір багато епічної розтяглости і живости у наводженю подробиць стрічи, поздоровлень, спорів на судї і поетичних порівнань. Серед тих порівнань інтересна паралеля межи почуванями Авраамія при входї у новозаснований смоленським епископом Ігнатієм монастир та видїнем Феодосія Печерського. Феодосій видїв дугу, що показала йому одним кінцем місце нової церкви, Аврамій увидїв в серци своїм ясність, що засіяла у всїй його душі від Бога (ст. 16—17). Рівнож живо зображає автор почуваня святого на згадку про митарства і Страшний суд, які ждали покійного епископа Ігнатія (ст. 19, 15 сл.) та з якими і сам він закінчив своє житє. Закінчене житія — похвала святому, Богородицї і Спасови, у формі молитви та порівняня свого непотрібства із святістю угодника божого — свідчать про велике лїтературне образоване автора, яке йому позволило сплести всї ті форми: похвали святому, осуду собі, молитви за себе і свою батьківщину в одну гармонїйну цїлість. — В тих лїтературних особливостях сего „житія“ і містить ся вся вартість його як вдалого аґіоґрафічного твору XIII-го в. Пізнїйші твори являють ся вже плодами пустих словоплетенїй і змаганями накопичити їх як найбільше без огляду на звязь із самим предметом — житєм святого і похвалою йому. — В коротших і проложних житіях всї ті епічні особливости поетичного настрою творця єфремівського простого житія пропущені; в канонї святому — очивиднім творі пізного часу XV—XVI. в. находимо образець творчости по звісному богослужебному підкладови. Канон опираєть ся на житію угодника і анальоґічних похвалах иншим святим. Іконоґрафічні памятки ще пізнїйші, бо XVI—XVII. в. — В сїм виданю отже маємо взірець еволюції сюжету на ґрунтї місцевого культу. *І. Свєнціцкий.*

Нила Сорскаго преданіе и Уставъ, со вступительной статьей М. С. Боровковой-Майковой (Памятники древней письменности и искусства). СПб. 1912. — XXXIX+91+XXXI ст., 8-ки.

В критичнім виданню творів сього визначного духовного діяча московської Руси другої половини XV в. (він жив 1433—1508) давно відчувалась жива потреба не тільки істориками великоруського письменства, але й українїстами. Останнїми тому, що він своїми аскетично-філософськими теоріями зробив значний вплив на дїяльність князя Андрія

Курбського на Волині, що як приятель ученика Нила — князя Васяна Патрикеева виступив в теоріями Нила у своїй переписці в князем Острожським. До сих духових звязків українського житя кінця XVI в. в визначним діячем і представником аскетично настроеної опозиції певної части московського монашества проти пануючої більшости, привязаної до земських дібр, прилучаєть ся ще певна анальоґія між аскетом-філософом Білоозерського монастиря і українським аскетом-горожанином черцем Іваном Вишенським. У XVIII-ім в. ся звязь ще раз сильно виступила у діяльности Паісія Величковського, що зібрав у німецькім монастирі значне число списків творів Нила Сорського (гл. XXIV ст.). Хоч про сього старця, основника осібного монашого скиту у білоозерській пустині, багато писали (бібліоґрафія зібрана видавцем на ст. III—XIV), то все ще нема основного критичного розбору його аскетичних і філософських ідей. Всі вони оперті на творах Нила Синайського, Івана Касяна Римлянина і Івана Ліствичника, важні одначе не стільки своїм походженем, як особлившою ідеолоґією автора. Нила Сорського можна — без всяких застережень — назвати першим філософськи настроеним духовним писателем і мислителем московської Руси. До половини XVI в. він один був у неї. З сього боку Нил Сорський (в дому Санін-Майков) заслугуе великої уваги, хоч в дійсности він тільки перетравив в собі доступну йому богословську філософію названих вище східних писателів. Отсим як раз і важний він, що дав богословській філософії форму популярно-наукову, поза якою всї инші форми вводили авторів і читачів у сферу схолястичної діялектики. — Приступаючи до видавництва творів Нила, автор переглянув всї приступні йому списки с-птб. і московських бібліотек, числом понад 100, які подав в доданем инших списків на XV—XXXIII ст. У додатках редактор подае статї перероблені з творів Нила або хибно приписувані йому. *І. Свєнціцкий.*

Етноґрафія.

Dr. Otto Schlaginhaufen — Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnologie und Prähistorie, Єна, 1913. Ст. 20.

Вияснене взаємин між поодинокими галузями знаня се не легка річ, вони прибирають найріжнороднійші форми. Ще труднійше провести границї між науками, які один і сей самий мають початок й що йно з часом кожда з них окремими пішла дорогами. Саме так річ маєть ся з антропольоґією з одної, і етнольоґією і преісторією з другої сторони. Вони давнійше були зі собою як найтїснійше злучені, в міру розвитку в своїх цїлях зачали розходити ся, аж остаточно заняли цїлком окремі становища, так що вийшла потреба вияснення взаємин, які мо-

жуть їх зі собою звязувати. Др. Шляґінгауфен відмовляє їм якої небудь глибшої лучности, понад цілком поверховну. Антропольоґ лише тоді повинен послугувати ся вислїдами етнольоґії і преісторії, коли вони можуть вияснити стисло антропольоґічні прикмети. Нпр. заняти його мусить звичай деформованя черепів, бо се значно впливає на зміну так важного для антропольоґії головного показчика. Пізнати він також мусить нпр. суспільні верстви якогось народа, бо часто лучаеть ся, що вони рівночасно є окремими антропольоґічними верствами. Взагалї антропольоґія лише тоді нехай йде по поміч до етнольоґії чи преісторії, коли се їй потрібне для виясненя чи зрозуміня самої будови тіла даної одиниці. Позатим кожда наука повинна йти своїми окремими дорогами. Щоби сю їх незалежність від себе ще острійше зазначити пропонує автор впровадженє для кождої цілком відмінної термінольоґії.

З таким становищем, яке заступає в своїй розвідцї др. Шляґінгавфен, згодити ся годї. Коли ходить виключно про саме збиранє матеріялів і порядкованє їх, справдї — чи то антропольоґія чи етнольоґія, чи преісторія кожда з них має право на самостійне ділане, на послугуванє окремими методами. Річ одначе цілковито зміняє ся, коли ми доходимо до синтези. Тут антропольоґія без етнольоґії обійти ся не може, як і етнольоґія без антропольоґії. Лише відповідне зіставленє вислїдів обох наук може нам дати щось путнє. Сказане треба примінити в першій мірі до антропольоґії і преісторії. Щож нпр. варта буде теорія про кольонізацію якогось краю, оперта виключно на антропольоґії, якій як найяркійше противорічать археольоґічні факти? В таких випадках ми мусимо брати під увагу і антропольоґічні і археольоґічні вислїди. В коротких словах взаємини між згаданими трома науками можна представити так: антропольоґ так довго може лишити ся виключно антропольоґом, як довго збирає сам сирий матеріял. З хвилею, коли доходить до синтези мусить бути одночасно також етнольоґом і преісториком. Маю на думцї головно сю часть антропольоґії, котра займає ся людськими расами, т. зв. антропоґрафію. Про неї також в першій мірі говорить і др. Шляґінгавфен. Цілком віддїлити, як сього він бажає — антропольоґії від етнольоґії і преісторії безуслівно не можна. *В. Гребеняк.*

Prof. Dr. Raimund Friedrich Kaindl — Geschichte und Volkskunde (Inaugurationslehre); (Чернівцї, 1913, ст. 47).

Під словом „Volkskunde“ — народознавство розуміє автор науку, котра займає ся етноґрафією і фолькльором одного лише народа, в противенстві до етнольоґії (Völkerwissenschaft), яка дослїджує ті самі царини житя народів, але взятих всїх разом як одну цїлість. Перша ста-

рається віднайти індивідуальні прикмети одного племени, які відокремляють його від инших, друга противно слідить за чимсь типовим в розвитку житя всїх народів. В тїй ріжницї цїлий обох наук бачить автор їх окремішність, взаїмну їх самостійність. Ми справдї були би в праві вважати обі згадані науки незалежними від себе, коли би дійсно заходила ріжниця в їх задачах і цїлях, як се пробує зазначити проф. Кайндль. Одначе такої ріжницї між ними властиво нема, а о скільки є якась то вона тільки формальна. Щоби пізнати прикмети характеристичні лише для одного народа, мусимо знати, що є спільним в розвитку житя всїх народів. І противно, аби вислїдити спільні правила, які кермують всїми племенами землї, треба знати індивідуальні знамена кождого з окрема. Ті дві цїли так часто зі собою переплїтають ся, що їх звести можна до одної і вважати за одну. Тому і розмежуванє наук, які їх собі положили за основу, недопустиме, бо не оперте на ніяких глибших підставах. Народознавство се частина етнольоґії, а не окрема наука.

Стільки про взаємини тих двох галузий знаня до себе. Тепер про становище, яке займає „Volkskunde" супроти історії. З виводами автора в сій справі ми цїлковито годимо ся; разом з ним думаємо, що „Volkskunde" потрібна кождому дослїдникови минувшини, не менше від численних т. зв. помічних наук історії, що і вона повинна заняти між ними також відповідне місце. Її безуслівно ми цїлком раціонально можемо вважати помічницею історії, не розриваючи тим самим — як позірно моглоби здаватись — висше зазначеної звязи з етнольоґією. Проф. Кайндль в своїй розвідцї гарно дібраними прикладами вказує, як часто „народознавство" може кинути промінь сьвітла на темні місця історії. Воно не рідко може забрати рішаючий голос в перед і вчасно-історичних питанях, в справах кольонізацийних; ми основуючись на дослїдах народного будівництва і назв місцевостий маємо часто змогу начеркнути давні — тепер вже пересунені — границї між поодинокими племенами. „Volkskunde" почесне місце займає в дослїдах біблії, в єгиптольоґії, фільольоґії і лїтературі, вона в формі переказів народа подає не раз так цїнний матеріял історії, що назвати її помічницею сеїж ми зовсїм в праві. Що більше, не улягає найменшому сумнївови, що народознавство звязане з історією значно тїснїйше ніж инші її помічні науки. Воно дає їй не лише сам сирий матеріял, який історія мусить осьвітлювати, а противно, воно часто осьвітлює самі історичні факти, ба, причиняє ся до зрозуміня довгих історичних епох, цїлої минувшини поодиноких народів. Народознавство своєю цїлию ставить пізнанє духа племени; тим самим воно має змогу вияснити глибші психічні мотиви, які кермували поступками тогож, які звернули його діяльність в сїм, а не иншім напрямі. Тому народознавство має всї потрібні до сего дані, щоби

заняти не останнє, а одно з перших місць в ряді помічних наук історії.

Таке значінє народознавства для історії добачувало вже більше число поважних дослїдників, аби згадати лише Бернгайма, Дітріха, Штайнгавзена, Ґребнера, Канторовича, Рамма і численних инших. Заслуга Кайндля лежить в передтим невробленім начеркненю повної одноцільної системи взаємин, які заходити можуть між народознавством і історією і гарнім доказаню, що перше мусимо уважати помічною наукою другої, що добрий історик вже тепер без народознавства обійти ся не може.

В. Гребеняк.

Prof. dr. M. Haberlandt — Österreichische Volkskunde aus den Sammlungen des Museums für österreichische Volkskunde in Wien. I. Illustrirter Textband — XIII+164 ст.; II.—120 Tafeln+40 ст. Tafelerklärungen, Відень, 1911 вел. 4-ка.

Се піддержане міністерством просвіти, князем Ліхтенштайном і деякими любителями людової штуки видannє — носить на собі цїхи перш усього інструктивного і інформацийного характеру. Хоч автор видання, вельми заслужений основатель і директор музея по австрийському людознавству, не вяже ґенетично творів людової штуки поодиноких народностей, що входять в склад Австрийської держави, то з його стремлїня замкнути їх в кільце: Альпи — Чехи — Морава — Словаки, Карпати (Поляки — Русини — Румуни), через Румунів, що заховали у своїй людовій штуцї елементи балканського і східного походженя з одного, та західного з другого боку — Істрія, Дальматія, таки просвічуєть ся охота звязати сї людові штуки у особливу австрийську людову штуку. Книжка ся очивидно розширене видannє давнїйшого лондонського „The peasent art in Austria“, редаґованого таки проф. Габерляндтом. О скільки одначе ся книжка має значне багацтво ілюстративного материялу, та звід ученої лїтератури по поодиноким питанням — вона певно займе важне місце серед однородних видань.

Текст складаєть ся зі вступу і пяти глав — людові вязаня, кераміка, скло, вироби деревяні і в ріжнім матеріялї. В кождім такім річевім уступі говорить ся про вироби після згаданої вище схеми кільця. Вступ інтересний оглядом гадок про зміст і границї людової штуки, яка — по думцї автора відносить ся до великої світової штуки зовсїм так, як людовий говір до пануючої висшої лїтературної мови. Як послїдня вийшла з людового говору і в нїм має жерело свого розвитку, так же само відносить ся людова штука до всесвітної, даючи їй подостатком соків, сильнїйші краски, первобутну силу, яка переходить нераз у грубість і простацтво. З другого боку людова штука має тіж

хиби що й людова мова: вона звязана з ґрунтом, в неї вузкий овид, ідейне убожество і ограничений словарний запас, (II, 2) Опісля автор обговорює в коротці розділ одної штуки від другої, себто перехід від людової штуки до світової. Загально рішити се питане неможливо, бо у кождого народу ся подія склала ся серед инших умовин і в ріжні часи та на инший лад — і автор сього не чинить, тільки загально помічає розвій штуки в поодиноких ґрупах. Говорячи про людову штуку взагалі, автор все таки вважав вказаним звернути увагу читача на те, що „людова штука" сама в собі витвір духа і праці одиниць, що вона не є загальною проявою творчого духа і естетичного почутя кождої одиниці люду у всїх хвилях її житя — а тільки свого рода „неділею серед буднїв мужицького житя, яке в дійсности буває без прикрас" (I, 3). Примітка дуже влучна з огляду на загальне стремлїне говорити про особливший загальний хист поодиноких народів — чи то до одної чи більше яких штук (напр. співу, музики, танцю, поезії, малярства, різьбарства). „Правдива людова штука — ощадна, і як раз через те вона правдива", говорить він (I, 3) і переходить до питання — яким робом зароджуєть ся штука у простолюдина. На се питане автор має такі відповіди: „Люд прикрашає свої знаряди (власного виробу) тільки в самозрозумілих разах і відношенях. А саме: а) з нагоди любови — любовні подарунки парубків і дївчат (хустки, писанки, вишиванки, стільчики, перстенцї, пряслицї); а) недїльний і святочний одяг; в) весїлля (обряд) і віно — скриня, одяги, білє; г) дїти (колиска, повивачі) і д) релїґія і церква. — Хоча з такою ґенезою людової штуки можна би дуже спорити і зовсїм не згодитись, в данім разї се не важно, бо автор очивидно тільки для прикладу так а не инакше зображає сей розвій (I, 4), коли в дальших виводах зовсїм не звертає на нього уваги, стараючись прослїдити розвій поодиноких мотивів і первістків орнаменту від його початків у ріжних народів. В тім зглядї автор подає може тільки зразки порівняного матеріялу і відповідної лїтератури предмету, не вичерпуючи його. Він очивидно свідомий неможливости вчинити се в початках збираня творів людової штуки і їх пізнаваня...

Українській людовій штуцї присвячує автор такі сторінки: I, 23 про гуцульські вовняні вироби в ярких красках та про гончарство (кафлярство) Бахмінського і пацьоркові оздоби; I, 43—51 про вишивки, ґафти і димки-мальованки; I, 107—109 про гончарство Бахмінського й Кошака, не згадуючи нї словом про старосільських гончарів, та потилицькі і глинські майолїки і I, 116—7 про кафлярство. Всї ті згадки, нераз дуже не повні (напр. про бойківські вишивки, нашивки на жіночих свитках, відтиски і чічки на великодних хлїбах — ощіпках, архітектурний орнамент одвірків і піддаш на аркадах нема найменшої згадки) — є

тільки *описом* ілюстрацій в 2-ім томі. До них і переходимо. Таблиця 29 присвячена бойківським димкам — всіх 18 дуже інтересних і нераввіжних рисунків і табл. 30—37 присвячені буковинським вишивкам і ґерданам; табл. 63—4 гончарським поливаним виробам, табл. 73 образкам на склї словацького походженя з деякими відгуками славяновізант. іконописного рисунка у н-рах 6—9; табл. 102 — одна скриня писана з Буковини, табл. 104—5 гуцульські лижки, черпаки, барилочки, порошницї, палицї — а між ними і касетка, тарілки і жидівський мосяжний свічник; табл. 110 мосяжні хрестики, зґарда і чапраги, а 118 табл. 25 писанок. Вже з того огляду виходить, що українська людова штука — не говорячи вже про деякі ремесла (ковальство, тесельство) — представлена здебільша на основі дуже принагідного матеріялу, який мав автор у своім музею та в нечисленних виданнях присвячених їй давнійше. Не дивно, бо автор не знає анї збірок львівських музеїв — Наукового Т-ва ім. Шевченка і Національного Музея, анї не видів її на місци по наших селах. Колиж зважити, що через се виданнє наша людова штука ще раз входить у світовий науковий оборот, то нам годї не подякувати авторови і за се. Від своїх любителїв і знавців рідної людової штуки належить нам очікувати праґматичного огляду і всесторонного досліду над нею. Коби вже скоро се стало ся. *І. Свєнцїцкий.*

R. F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde стор. 299—403).

Се продовжене (диви також XVII, стор. 315—321; XVIII, 92—98; XXI, 251—255) дрібних заміток переважно з житя і вірувань Українців. У семій замітцї (Das Kaiserhaus in Volksmunde) подає автор кілька оповідань про Рудольфа і про цїсарську родину. Посол Пігуляк оповідав авторови, що його взяли раз пастухи за королевича Рудольфа і в тій вірі помогли йому, коли заблудив у Чорногорі.

З анонїмної статї „Zur Psychologie der Ruthenen“ виписує Кайндль історію про двох селян, що приїхали до Відня до цїсаря відібрати рецепіс, себто гроші, які видурив від одної буковинської громади якийсь пройдисвіт, що видав себе за Рудольфа. Звідси наведена також знана анекдота про селянина, що, вибравши ся до Відня відвідати сина, зайшов і до цїсаря і передав йому дарунки. Цїсар поклепав його по плечах і сказав: „Тїшить мене дуже, бо я вже давно хотів видїти батька, що дав менї такого доброго жовнїра. Потім звернув ся до жінки і сказав: „Лїзо, здійми но з печі миску з пирогами, з тими великими, що лишили ся від обіду“.

У о 8-мій замітцї подає автор „Beiträge zum modernen Aber-

und Zauberglauben", з яких деякі дотикають українських вірувань. Між иншим стрічаємо тут відомість про напад селян з Волоського Банилова на попа і жандармів підчас похорону повисїльника на цвинтари: селяни примусили попа поховати тіло деінде.

Девята замітка не відносить ся до Українців. *З. Кузеля.*

Э. Вольтеръ — Литовскіе варіанты легенды о женскихъ характерахъ (Три жіночі вдачі). СПб, 1912, ст. 6 (відбитка з „Живой Старины", 1911, кн. 3—4).

В 97 т. „Записок" надрукував я невеличку статю п. н. „Леґенда про три жіночі вдачі". Пишучи її забув я зовсім про ще два варіянти сеї леґенди, які я сам записав і в своїм часї надрукував у „Галицько-руських народ. леґендах" (т. II, ст. 53—57, ч. 246—247). Оба варіянти походять із Галичини; з того один із Бойківщини, безпосередної сусідки Угор. Руси, звідки варіянт дуже легко міг привандрувати; другий варіянт із галицького Поділя. Перший варіянт дуже близький до угроруських і ріжнить ся лише тим від них, що не батько йде в гостину до доньок, але мати, та по повороті розповідає мужови, як котру доньку застала, а він відгадує з того, котра його рідна донька. Більше відмінний від сих подільський варіянт, в якім подорожний (Бог) переміняє суку й свиню в дївки так, що мужик не знає, звідки вони взяли ся і подорожний аж за третїм своїм приходом поясняє йому все. Загалом мужик у сїм варіянтї дуже недогадливий і до всього потребує помочи. До доньок своїх ходить ранком, кождого дня до иншої, отже відмінно, як в инших варіянтах.

Сї варіянти не зміняють зовсїм висновків моєї статї, тільки доповняють їх у тім напрямі, що з Угорщини перейшла леґенда до Галичини.

Е. Вольтер подає тепер у доповненю до моєї статї ще два литовські варіянти зі збірок д-ра І. Басановича, записані на двох противних кінцях Литви і просить записувачів слїдити за леґендою в инших околицях, щоби можна усталити дорогу її вандрівки з Угорщини. Коли тепер маємо галицькі варіянти, а знайдуть ся ще українські з Волини та білоруські, то дорога буде зовсїм певно визначена. З другого боку треба одначе й на те звернути увагу, що по запевненю д. В. Ардерсона ся леґенда знана й розширена у мусулманських племен понад Волгою. Коли так дійсно є і покажеть ся, що леґенда дістала ся також у глуб Росії, тодї моглоб виявити ся, що вона йшла до Европи двома шляхами: через Балкан і Угорщину з одного, та через Кавказ і Росію з другого боку. Булоб цїкаво тодї порівнати, яких змін зазнала леґенда у своїй вандрівцї на тих двох дорогах. В теперішних обох литовських варіянтах приходять ось які характеристичні подробицї: 1) Зміна суки кобилою.

2) Розширене епізода про занятя зятїв. 3) Брак мотива про появу ангела в снї. 4) Брак кінцевих фраз про жіночі характери. 5) Женихи з „півночи“. 6) Типова смирність і піддане долї. 7) Чудо довершує ся в покою. *В. Гнатюк.*

М. Н. Сперанскій, Къ исторіи собранія пѣсенъ Н. В. Гоголя (Сборникъ ИФО в Ніжині, т. VIII, 1912—1913, ст. 44+(2).

Відношеннє Гоголя до української устної словесности й досї вповнї не вияснене, навіть не означено розмірів працї Гоголя на полї устної словесности. З нагоди знайдених поміж паперами Кірєєвского зшитка й кількох карток з піснями, переписаними рукою Гоголя і без сумніву частиною його збірки пісень, проф. Сперанский опублїкував 47 українських пісень, а в вступній статї (стор. 3—19) переглянув ціле питаннє про збираннє Гоголем пісень і неясні досї його відносини до Кірєєвского. Як виходить з листів, зацікавленнє українською устною словесністю пробудило ся у Гоголя ще в ґімназії у Ніжинї. Вже в 1829 р. Гоголь засипав своїх свояків проханнями збирати для нього матеріяли з поля народнього українського побуту, які він оцінював як дорогу старину, що може щезнути. В українськім житю шукав Гоголь самостійности, ориґінальности; відомости про се жите були йому потрібні для ряду його артистичних творів з житя України (пізнїйші „Вечера на хуторѣ“). Одначе правдиву ціль збирання скривав Гоголь старанно, заслонюючи ся загальними фразами (мовляв, у Петербурзї мода на все українське) або вимівками сього роду, що се потрібне йому для твору в чужій мові або для статий ради щоденного хлїба. Разом з „антикварним“ поглядом на побутову сторону житя України, разом з зацікавленнєм до ориґінального, повного краси побуту України, зароджував ся у нього й історичний інтерес до матеріялу. Скінчивши „Вечера“, задумував уже писати історію України, а між історичними матеріялами, які студіював тоді Гоголь, займали перше місце піснї; від них надіяв ся він більше, ніж від сухих і нудних лїтописий і історичних документів. Збираючи піснї, казки то що, Гоголь не робив сього в чисто фольклїорних або історично-лїтературних цїлях, як прим. Максимович, під впливом якого передівсїм, як здає ся, щойно виробила ся у нього згадана оцінка збираного матеріялу. Особисте зазнайомленнє Гоголя з Максимовичем відносить автор до часу повороту до Петербурга в осени 1832 р. з першої поїздки до вітчини через Москву. Переписка Гоголя в рр. 1832—1835 дає ряд цікавих подробиць до історії Гоголевої збірки пісень і його участи в виданню пісень Максимовича в 1834 р. З листів виходить, що в 1834 р. мав Гоголь зібраних звиш 1000 пісень, не вчислюючи тут сих 150 пісень, які вислав в 1833 р. Максимовичеви. Може вони знайдуть ся межи паперами Максимовича.

Ділив ся Гоголь своїми піснями і з Метлиньським, що в своїм збірнику з 1854 р. надрукував з них 7 пісень. В виданнє Максимовича з 1834 р. ввійшла бодай одна пісня про Нечая, переписана Гоголем з збірника Вацлава Залєского (у збірці Максимовича другий варіянт). Ділив ся Гоголь своїми піснями також з Кірєєвским; вони в числї 46 і знайшли ся в його паперах (надрукована в додатку ще одна 47-ма се передрук пісні „Наварила сочевиці" з листу Гоголя до Максимовича). По 1834 р. слабне в Гоголя запал до збирання пісень, а в 1836 р. устає. Так збірка Гоголя виносила коло 1200 самих українських пісень, бо сих 105 великоруських пісень, які знайшли ся в автографах письменника, се пізнїйші виписки з друкованих співаників. До 1835 р. не входило збираннє великоруських пісень в обсяг ближшого зацікавлення Гоголя. Заховані між паперами Гоголя українські пісні числом 412 видав в 1908 р. Ґеорґієвский. Значить, більше ніж 600 пісень з збірки Гоголя досї не віднайдені. Що до пісень, віднайдених межи паперами Кірєєвского, се поперед усього побутові пісні, а нема між ними історичних пісень і дум. Нема між ними пісень, переписаних для Максимовича з друкованих збірників. Можливо, що друковані отсе пісні се записи з Василївки. Як що в паперах Максимовича знайдеть ся 150 пісень, переданих йому, як у паперах Метлинського або Білозерського знайдуть ся ще які пісні, все таки далеко ще до обєму збірки українських пісень Максимовича.

Інтересна розвідка проф. Сперанского се пожадана й цінна сторінка з мало дослїдженого українського фольклорного руху.

М. Возняк.

Житє суспільне і культурне.

Über die Geburten und Sterbefälle in den grösseren österreichischen Städten im Jahre 1909 (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 121—183).

Санітарні обставини нашого краю так мало відомі, що навіть сей невеликий причинок може придати ся до оцінки наших невідрадних обставин. З численних і ріжнородних дат виберу самі найцікавійші і постараю ся з сирих цифр поробити деякі зіставленя і висновки.

Статистичні дані плідности і смертности відносять ся лише до 70 більших міст в Австриї, а з окрема до 15 галицьких (Краків, Підгірє, Решів, Тарнів, Новий Санч, Ярослав, Львів, Броди, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Самбір, Станїславів, Стрий, Тернопіль) і одного буковинського (Чернівцї). В усіх тих містах було загалом 5,043.859 людности, себто кругло пята частина населеня Австриї; в галицьких містах ґрупувало ся 670.597 мешканців або кругло 1/40 частина австрийської людности. В західно-австрийських містах людність була більш одноцільна

що до національности, на Сході переважав ріжнородний склад людности. З 15 галицьких міст лише одно місто Броди мало більш одноцільну людність, а саме жидівську, що творила аж 68·6% загалу: иньші міста, особливо східно-галицькі виказували значну ріжнородність і не мали по правді національної більшости. Найсильнїйше процентово (з кількома лише виїмками) заступлені Жиди, які творили в Коломиї 48·5%, Станїславові 46·4%, Дрогобичи 44·7%, Тернополи 44·4%, Решові 42·1%, Тарнові 39·8%, Стрию 37·2% і в Перемишли 30·5% людности. О скільки ся національна ріжнородність відбила ся на числї уродин і смертности, можна би що йно сказати, колиб ми мали дати що до конфесийної і національної приналежности кождої одиниці, що була предметом статистичної обсервації.

В 1909 р. уродило ся в Австриї 123.153 осіб, умерло 101.429 осіб так, що приріст людности виносив 21.724 осіб: процентово припадає на плідність 24·4%, смертність 20·1%, а на приріст 4.3%. В порівнаню з людністю сіл і місточок виказали міста менше число уродин і дуже невелике число приросту: анальоґічні цифри виносили там 36·9, 23·0 і 13·9. Значить у великих містах був приріст 2 рази менший ніж по селах і місточках. Галицькі міста виказували високі цифри уроджених, але також і значну смертність. Так приміром дав Дрогобич (на 1.000 осіб) аж 45·9‰ живцем уроджених, і стоїть на першім місци між австрийськими містами — друге місце займав Інсбрук (41·6), третє Новий Санч (36·3), четверте Поля (35·0) — одначе рівночасно виказав так високе число смертности (32·8), що став що до того в перших рядах зараз по Ст. Пельтенї (38·6) і Цельовци (34·7). Всеж наслїдком великої плідности приріст у галицьких містах дуже великий і стоїть майже завсїди висше пересїчної для австрийських міст (4·3), а нераз перевисшає навіть пересїчну загального приросту Австрії (в 1906 р. 12·4). З того погляду найбільший приріст у Галичинї мали: Новий Санч (14·8), Дрогобич (13·1), Підгіре (11·9), Перемишль (11·8), Решів (11·7) і Самбір (10·2): менше приросту як пересїчно в австрийських містах було лише в двох містах східно-галицьких з великим процентом української людности, а то в Тернополи, де взагалї не було приросту, а ще убуток — 8·1, і в Стрию, де убуток виносив — 1·0, та тільки в однім західно галицькім містї Кракові з приростом 1·9.

Се найкраще покаже табличка:

	В 1909 уродило ся живих	По-мерло	Приріст зглядно убуток —	В процентах на 1.000 м. уроди-ло ся	по-мерло	приріст, убуток
Краків	3.080	2.873	207	28·5	26·6	1·9
Підгіре	595	327	268	26·4	14·5	11·9
Новий Санч	815	482	333	36·3	21·5	14·8

Тарнів	1.081	733	348	29·5	21·1	8·4
Решів	708	437	271	30·6	18·9	11·7
Ярослав	703	535	168	26·9	20·5	6·4
Перемишль	1.653	1.009	644	30·3	18·5	11·8
Самбір	627	430	197	32·3	22.1	10·2
Львів	6.069	4.448	1.621	32·7	24·0	8·7
Дрогобич	950	680	270	45·9	32·8	13·1
Стрий	654	684	—30	22·8	23·8	—1·0
Станиславів	866	659	207	24·9	18·3	6·6
Коломия	1·178	833	345	32·1	22·7	9·4
Броди	505	387	118	29·1	22·3	6·8
Тернопіль	469	736	—267	14·3	22·4	—8·1

Загалом показують австрийські міста тенденцію в напрямі зменшеня числа уроджених: се проявляєть ся і в деяких галицьких містах, особливо в Ярославі і Тарнові, де сей константний упадок дуже ярко впадає в очи. Ярослав і Тарнів займають що до того друге і третє місце з ряду, зараз по Витковицях.

У Витковицях спало число уроджених з 34·6‰ в 1901/05 на 20·2‰ в 1909 р., себто о 14·4‰, у Ярославі і Тарнові з 34·3‰ зглядно 34·2‰ на 26·9‰ зглядно 29·5‰, себто о 7·4‰ зглядно 4·7‰. Невелике зменшенє показує ще Підгірє (з 29·9‰ — 1906 р. на 26·4‰ в 1909 р.), Дрогобич (з 49·6‰ на 45·9‰), Коломия (1901/5: 35·2‰, 1906: 34·4‰, 1907: 35·1‰, 1908: 33·9‰, 1909: 32·1‰) і Тернопіль (1901/5: 18·4‰, 1906: 16·6‰, 1907: 15·6‰, 1908: 17·8‰, 1909: 14·3‰). Невеликий приріст бачимо за те у Львові (1906: 24·4‰, 1907: 26·5‰, 1908: 34·2‰, 1909: 32·7‰), Станїславові (23·1‰, 18·3‰, 25·7‰, 24·0‰) і Самборі (1901/5: 30·7‰, 1906: 28·1‰, 1907: 31·5‰, 1908: 30·7‰, 1909: 32·3‰).

Одночасно з тим слїдно і зменшенє смертности: навіть за так невеликий протяг часу, як від 1906 до 1909 р. спала смертність у містах з 20·4 на 20·1 то є 0·3‰ або о 1513 осіб річно. В Галичинї се поліпшенє не впадає так в очи, як у иньших краях, бо в богатьох галицьких містах кождий рік виказує иньші цифри, раз лїпші, раз гірші, а в иньших смертність таки збільшаєть ся. Винні тут численні епідемії — особливо некорисні роки 1908 і 1909 — а може і недокладна статистика. Такі скоки видно найлїпше на датах смертности Дрогобича і Ярослава, де в роках 1901/5, 1906, 1907, 1908 і 1909 виносила смертність на 1000 мешканців 39·8 і 19·8, 36·0 і 21·5, 36·7 і 16·6, 27·8 і 18·5 та 32·8 і 20·5! Взагалї випадків смерти стало більше в Дрогобичи, Ярославі, Станїславові (16·6, 17·4, 17·7, 16·5, 18·3) а по части і в Перемишли, де вправдї смертність зменшила ся в 1906 р. з 21·9 на 17·1, але за те

потім більшала з кождим роком (1907: 18·0, 1908: 18·1, 1909: 18·5). Стале зменшене виказав лише Тарнів (23·8, 23·3, 22·7, 22·1, 22·1); майже стале зменшене слідно також в Підгірю (17·4, 17·0, 13·7, 14·7, 14·5), Бродах (25·3, 25·0, 23·7, 24·7, 22·3) і Решові (27·2, 21·1, 19·9, 18·5, 18·9). Як бачимо, поліпшене наступило лише в польських, зглядно жидівських містах: врештою більшість галицьких міст стояла що до смертности висше австрийської пересїчної (1909: 20·1‰). І так виносила смертність в 1909 р. у Дрогобичи 32·8 (на 1.000 осіб), Кракові 26·6, Львові 24·0, Стрию 23·8, Коломиї 22·7, Тернополи 22·4, Бродах 22·3, Самборі 22·1, Новім Санчи 21·5, Тарнові 21·1, Ярославі 20·5, Решові 18·9, Перемишли 18·5, Станиславові 18·3 і Підгірю 14·5.

В 70 австрийських містах з людністю 5,043.859 померло в 1909 р. 106.545 осіб, з того найбільше на сухоти, хиби серця, запалене легких і дїточі недуги. В порівнаню з даними про цїлу Австрию було по містах менше випадків смерти на дїточі недуги (кір, коклюш, дифтерія і шкарлятина) та на запалене легких, а за те більше на сухоти, недуги серця і новотвори.

Розглядаючи дати про поодинокі недуги яко причини смерти, мусимо звернути більшу увагу на дїточі і епідемічні недуги так, як вони найлїпше характеризують санїтарні відносини. Дїточі недуги відгравають в Австрії значну ролю в причинах смертности, а на самі лише випадки неживих уродин і смерти наслїдком браку сил до житя умирає по більших містах (в 1909 роцї) пересїчно 8% усїх уроджених (на селах і містах разом 4·9%).

Загалом випадало в 1909 р. по більших містах на 123.153 випадків смерти — 5.116 неживих уродин і 5.162 померших у наслїдок браку сил до житя, разом 10.278 (8%). З того погляду найбільшу смертність з усїх австрійських міст проявляв Тернопіль, де на 469 живо уроджених припадало 59 неживо уроджених і аж 74 померших для браку сил до житя, то є 133 дїтий або 25·2%. Що се стан не проминаючий і повторяє ся що року, видно із порівнаня дат за три роки 1908, 1907 і 1906, коли на 100 уроджених припадало 26·5 (1906), 25·0 (1908) і 18·1 (1908) або пересїчно 23 0 неживо уроджених і померших задля браку сил до житя. Третє в ряду місце (по Вр. Найштадтї) займає знов наше східно-галицьке місто із значним процентом Українцїв — Стрий. Тут згадана смертність виносила 15·5% і не показує тенденції зменшатись (1906: 16·3%, 1907: 10·5%, 1908: 13·3%, 1909: 15·5%). Некорисні відносини видно ще і в Самборі (12·6%), Новім Санчи (10·4%) та Дрогобичи (9 0%), а лише Перемишль (5·5%), Станиславів (6·0%), Броди (6·2%) Решів (6·2%), Тарнів (6·4%), Підгіре (6·8%) і Ярослав (7·6%) виказують цифри низше пересїчної (в містах 8·0%). Нема анї одного

випадку, де би в сім випадку смертність війшла не то низше, але хоть недалеко пересічної для цілої Австрії, як се приміром бачимо в Сміхові 2·5%, Куттенберзї 3·6%, Єґерндорфі 3·8%, Ґориції 4·0%, Жіжкові 5·0% і т. д. Тернопіль і Стрий дають також поза Карльсбадом і Вр. Найштадтом найбільший процент неживо уроджених (12·6% і 8·9%) і то на стільки стало, що в р. 1906—08 пересїчна Тернополя (9·3%) перевисшила навіть цифру Карльсбаду і займила друге місце в Австрії.

Як се вже давно виказала наука, умирає спершу більше хлопців чим дївчат. Зіставлене даних про 70 міст в 1909 р. показує, що число хлопців неживо уроджених перевисшає значно — бо о цілий процент — такеж число смертности у дївчат; в 1909 р. уродило ся неживих хлопців 2.931 (4·8%) а дївчат 2.185 (3·8%). В Галичині (в 14 містах) ся поява виступає ще яркійше, бо тут процент неживо уроджених хлопців виносить 5·05, а процент дївчат аж 3·70: ріжниця більша тут проти пересїчної о 0·35% або кругло о 1/3.

Велику перевагу хлопячої смертности слїдно особливо в Тернополи (16·3% проти 7·8% = 8·5%), Стрию (11·4% проти 6·0% = 5·4%) і Новім Санчи (6·3% проти 2·5% = 3·8%): лише в Бродах (2·3%—3·6%), Самборі (2·3%—2·5%) і в Тарнові (2·2%—2·9%) число неживо уроджених хлопців менше від також числа дївчат.

На померших у наслїдок неспосібности до житя (дїтий) випадало в згаданих 70 містах пересїчно 4·2% живцем уроджених: що до того на першім місци стояли знов галицькі міста Тернопіль (15·8%), Самбір (10·5%) і Стрий (7·9%), яко сьвідки наших невідрадних відносин. Сей стан не те, що не поліпшає ся, але подекуди ще й погіршує ся: між роками 1906—1908 виносила смертність в Самборі 10·2% (+0·3%), в Стрию 6·9% (+1·0%), в Тернополи 15·8% (0·0%). Понад пересїчною були крім того Дрогобич (6·3%), Новий Санч (6·3%), Коломия (5·6%) і Ярослав (4·7%).

Обчисленя смертности на звичайну дїточу недугу cholera infantium, що пориває дїти в віцї до 1 року, не можуть бути підставою ніяких зіставлень і висновків, бо роблені дуже недокладно через неясне спрецизоване понятя недуги. На сю недугу померло в 1909 р. 2.431 дїтий або пересїчно за роки 1906—1909 2352·3, себто 4·8 на 10·000 мешканців або 1·88 на 100 живо уроджених. І тут рекорд віднесла Галичина, бо перше місце смертности на cholera infantium займало в 1909 р. і пересїчно за роки 1906—1909 місто Стрий, де на 10.000 мешканців припадало 35·2 випадків смерти, а на 100 живо-уроджених аж 13·94!

Смертність дїтий в першім роцї житя була в 70 австрійських містах значно менша як в цїлій Австрії. В 1909 р. померло в містах у першім роцї житя 21.871 дїтий, себто 17·8 на 100 живцем уроджених,

коли в тім часї померло в цілій Австрії 194·210 осіб, себто 20·2%. Одначе і сї цифри дуже високі, коли порівнати їх з даними про инші краї і міста (Бордо 6·2 на 100 живо уроджених, Амстердам 8·9, Ціріх 9·5, Женева 10·2, Париж 10·4, Берлїн 11·2, Льондон 11·4, Лїон 11·5, Копенгаґа 12·2, Брукселя 12·7, Япан 13·0, Рим 13·3 і т. д.) та для прикладу згадати знов наш Тернопіль, де на 100 живо уроджених припадало аж 47·1 померших, значить далеко більше як приміром у Каіро (33·0), Петербурзї (26.6) або Москві (26·3).

Для лїпшого перегляду зіставляю тут дати що до ґалицьких міст. В 1909 роцї померло:

в	в першім роцї		в першім місяци	
	загалом	на 100 живо уроджених	загалом	на 100 живо уроджених
1. Тернополи	221	47·1	74	15·8
2. Стрию	169	25·8	67	10·2
3. Коломиї	278	23·6	88	7·4
4. Самборі	148	23·6	70	11·2
5. Дрогобичи	208	21·9	72	7·6
6. Ярославі	153	21·8	49	6·7
7. Підгірю	118	19·8	33	5·5
8. Станиславові	145	16·7	54	6·2
9. Львові	973	16·0	339	5·6
10. Перемишли	258	15·6	88	5·3
11. Тарнові	159	14·8	56	5·2
12. Новім Санчи	117	14·4	61	7·5
13. Кракові	406	13·2	176	5·6
14. Бродах	63	12·5	18	3·6
15. Решові	73	10·3	39	5·5
Разом		19·8		7·2
Пересїчно в 70 містах		17·8		6·7

З повисшого зіставленя бачимо, що наша Галичина випередила що до смертности значно инші австрійські міста (+2 зглядно 0·5) та що в дальшій лїнії найгірше поставлені східно-галицькі міста з більшим процентом Українців (Тернопіль, Стрий, Коломия, Самбір ітд.). Між галицькими містами із смертністю низше австр. пересїчної було аж 5 польських (зглядно жидівських), а лише 3 східно-галицьких (мішаних): Станиславів, Львів, Перемишль і то із смертністю 16·7—15·6.

Дуже характеристичні дати що до випадків смерти на кір, коклюш, дифтерію і шкарлятину, себто на ті епідемічні недуги, що головно лютують між дїтворою. Вони вказують на Галичину яко на головний осїдок дїточих епідемій і виставляють дуже сумне свідоцтво нашій санїтарній

опіці. Загальне число осіб, щоб померли в 1909 р. на ті недуги, виносило в Австрії 42.144, в 70 австрійських містах 4·053 а в галицьких містах аж 1019 або трохи більше як $^1/_4$ усіх випадків, хоч людність галицьких міст творила лише 670·597 душ або кругло $^1/_7$ загальної людности. Иньшими словами, згадані недуги забирали в Галичині майже два рази більше жертв якби належало.

Переходячи до поодиноких епідемічних недуг, замітимо, що з епідемічних (діточих) недуг тільки один кір однаково дотикав Галичину як і инші міста, бо на 1.106 усіх випадків (пересічно 2·4 на 10.000 мешканців) випадало на галицькі міста 205, себ то також 2·4‰. Одначе і тут зазначила ся Галичина тим, що містами з найбільшою смертністю на кір були наші міста Коломия (аж 6·9‰) і Дрогобич (6·0‰). Далеко більше галицькою недугою можна би назвати коклюш, який в усіх австрійських містах забирає лише 0·9‰, але в галицьких містах пориває аж 1·7‰: очевидно і тут найбільшою смертністю визначають ся наші міста Дрогобич (6·0‰), Коломия (4·5‰), Перемишль (2·7‰) і Стрий (2·5‰). За те чисто галицькою язвою треба назвати шкарлятину. На сю слабість умерло в цілій Австрії 10.554 (3·9‰) а в усіх австрійських містах пересічно за роки 1906—1909 1166·50 осіб (2·4‰): в Галичині ж (по містах) виказує статистика пересічно річно 481·50 випадків (в р. 1909: 519) себто 7·5‰ або більше як три рази тільки, що пересічно по містах та два рази тільки, що пересічно в цілій Австрії. І так на 10.000 мешканців випадало в Дрогобичи 20·1, Бродах 11·5, Ярославі 10·3, Коломиї 8·9, Тернополи 7·8, Львові 7·5, Кракові 7·4, Новім Санчи 7·2, Стрию 6·5, Тарнові 6·4, Перемишли 5·3, Решові 5·0, Підгірю 3·8, Станїславові 3·2 і Самборі 2·2 випадків шкарлятини. Застрашаючість сих цифр стане нам тим яснїйше перед очи, коли згадаємо, що пересічне число випадків смерти від шкарлятини в австрийських містах без Галичини виносило лише рівно 1·6‰ себто аж майже 5 разів менше чим у Галичині.

Дифтерія також не покидає Галичини і забирає в галицьких містах рівнож більше жертв ніж по инших містах (2·4‰ проти 2‰). Найбільше випадків смерти через дифтерію було в Кракові (5·0‰) і Дрогобичи (4·5%).

На тиф умирало в австр. містах пересічно (за роки роки 1906—1909) 517·75 осіб річно, себто 1·0‰. В Галичині в тім самім часї умерло о півтора раза більше, бо аж 170·75 осіб або 2·6‰. Загалом що до смертности на тиф йшли австрийські міста в ось якім порядку: Тропав 6·5 (в р. 1906—09 пересічно на рік на 10.000 мешканців), Проснїц 6·1, Стрий 4·5, Тешен 3.6, Самбір 3·4, Тарнів 3·4, Дрогобич 3·3, Краків 3·2, Карльсбад 2·9, Решів 2·7, Чернівці 2·7, Ст. Пельтен 2·5, Ґориція 2·4,

Саац 2·4, Цнайм 2·3, Станіславів 2·3, Бєліц 2·2, Коломия 2·1, Перемишль 2·0, Прага 2·0; між ними маємо аж 9 галицьких міст і одно буковинське.

Сухоти належать до тих недуг, що найбільше забирають жертв: в 1909 р. померло в більших австр. містах 20·516 осіб або 40·7‰ против 86.754 або 31·6‰ в цілій Австрії (1906 р.). Наші міста тримають ся переважно середини і лише Краків (63·8‰), Дрогобич (52·2), Стрий (51·9) і Самбір (44·8) стоять висше пересічної для австр. міст. Дуже мало випадків смерти на сухоти виказує Коломия (28·1) і Решів (28·5).

Запалене легких забрало в 1909 р. в більших містах 9.165 осіб (= 18·2‰); в цілій Австрії померло на запалене легких у 1906 р. 57.361 осіб себто 20·9‰, а галицькі міста стратили аж 1.835 осіб або 29·7‰. Найбільшу смертність виявили Самбір (101 особа, 52‰), Тернопіль (123, 37·5‰), Дрогобич (73, 35·2‰), Стрий (101, 35·2‰) Броди (60, 34·5‰) і Коломия (92, 34·4‰): Самбір показав крім того сталий наклін до гіршого, бо мав у 1906 р. 37·7‰ випадків смерти на запалене легких, у 1907 р. 40·9‰ а в 1908 р. аж 53·3‰! Із комбінациї цифр виходить вкінци, що головною причиною великої смертности в Тернополи було запалене легких у дітий.

Далеко менше вмирало у нас на недуги серця, поражене і на рака. На хиби серця померло в Австрії (містах) 21·1‰, в Галичині (в містах) тільки 20·7‰ — найбільше в Дрогобичи 43·5‰. На поражене погибло в австр. містах 6·5‰ — значить більше, як пересічно в цілій Австрії (5·3‰); за те галицькі міста виказали лише 3·8‰ припадків (Стрий тільки 0·3‰ найменше з усіх австр. міст). Таксамо і з смертністю в наслідок впертих новотворів (рака): в Галичині вмирало на се тільки 5·7‰ людий, коли в цілій Австрії виносила смертність 7·8‰, а в містах навіть 13·1‰. *Зенон Кузеля.*

Hans Kuttelwascher — Ein Beitrag zur österreichischen Selbstmordstatistik (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 65—88).

Статистичні дати самовбивств збирали ся в Австрії майже від самих початків XIX століття і через те мають дослідники дуже богатий і ріжнородний матеріял, який певне давби богато інтересних висновків, якби наша статистика тримала ся по змові однакових інструкцій. На жаль не грішила наша статистична техніка ніколи сталими методами і кождий майже рік приносив то нові предмети обсервациї, то знов пропуски давнійших рубрик. Раз звертало ся увагу на стан самовбийників, другий раз на їх релїґію, вік або становище в родині, ніколи ж не збирало ся дат що до національної приналежности самовбийників.

Автор розглядає статистичні дати переписи з 1908 року, котрі узгляднювали пол, вік, стан (в родині) і віроісповідане самовбийників. З його розвідки вибираємо зіставленя про Галичину і Буковину, оскільки вони можуть причинити ся до характеристики нашої людности.

Загальне число самовбийств в Австрії у 1908 р. було 4·914, з того 416 у Галичині і 58 на Буковині.

Що до віку найбільше самовбийств припадало на час між 20—30 роком житя, бо аж 25%, найменше на діточий час до 15 року (лише 41 випадок): характеристично значне число самогубів у пізнім віці між 60 і 70 роком або й пізнійше (307 і 40 випадків).

Пересічно випадало 188 самовбийців на мілїон людности, одначе між поодинокими краями були великі ріжниці. Коли Долїшна Австрія виказувала 339 а Триєст навіть 470 випадків на мілїон людности, то Країна, Тироль, Істрія, Галичина, Буковина і Дальмація зійшли нивше 100. Загалом більше самовбийств у промислових краях і висше розвинених, значно менше у рільничих і менше культурних, через те скількість самовбийств у судетських краях 5 разів більша, як у карпатських. Галичина мала приміром в 1908 р. 416 випадків, Моравія 547, а Чехи вже аж 1.851: процентово припадало для цілої Австрії 1.879 самовбийств на 10.000 людности, для Триєсту 4.695, Дол. Австрії 3.387, Чех 2.929, Моравії 2.244, а для Галичини і для Буковини тільки 0·569 і 0·794.

Ріжниці заходять також і що до поділу на пол самовбийців. Загально в державі скількість самовбийств у мущин $3^1/_2$ раза більша від скількости самовбийств у жінок: на мілїон жінок припадає 86 самовбийств проти 294 випадків на мілїон мущин. Склонність до самовбийства переважає у жінок в дуже молодім віці і меншає на старість. У Галичині і на Буковині самовбийства у жінок стрічають ся доволї рідко: в Галичині було їх тільки 71 випадків (проти 345 у мущин), на Буковині 18 (проти 40), або процентово на 10.000 0·19 проти 0·95 і 0·49 проти 1·09.

Дуже цікаві дати що до віроісповіданя, які маємо лише з років 1851—1860, 1865 і 1908. Вже Пляттер[1]), зіставляючи дати за роки 1851—9 і порівнуючи число самовбийників по конфесії з вислїдами переписи з 1869 р., прийшов до переконаня, що найбільше випадків дають евангелики, менше католики, ще менше православні, а найменше жиди. Ту саму характеристичну появу, яка ще близше не вияснена і залежить правдоподібно не так від релїгії як від социяльного стану, можна сконстатувати і на підставі чисел з 1908 року. На 1 мілїон евангеликів

---

1) Über den Selbstmord in Österreich in den Jahren 1819—1872. (Statistische Monatschrift II, стор. 106).

припадало тоді 305 самовбийств, на 1 міл. католиків 213, на мілїон грецького обряду 130 а на мілїон жидів 118. Загалом відібрало собі в Австрії житє 4·399 римо-католиків (на 10·000, = 2·13%), 160 греко-католиків (126 мущин і 34 жінок (0·51%), 151 євангеликів (3·05%), 143 жиди (1·18%), 48 православних (0·79%) і 13 инших. В Галичині припадало 1·1% самовбийств на євангеликів, 0·7 на римо-католиків, 0·5 на греко-католиків і 0·34 на жидів; анальоґічні числа для Буковини виносили 2·1, 1·1, 1·7, 1·7, 0·42. З греко-католиків 155 відобрало собі житє в Галичині, 4 на Буковині (з того 3 жінки) і 1 в Дол. Австрії.

Що до стану найбільше самовбийств було у мущин-вдівців і у дівчат, найменше у жонатих мушин і у вдовиць. Загалом на мілїон осіб вільного стану, що скінчили 14 літ житя, припадало 300 самовбийств, на мілїон осіб жонатих і замужних 237, а на мілїон вдівців і вдовиць 390 самовбийств. У Галичині на 10·000 осіб дорослих вільного стану припадало 1·22 самовбийств (1·88 у мущин і 0·46 у жінок), на Буковині 0·84 (1·27 і 0·29): у пібраних було 0·69 самовбийств у Галичині (1·16 у мущин і 0·18 у жінок) і 1·75 на Буковині, а у повдовілих 0·86 самовбийств у Галичині (3·53 м. і 0·45 ж.) і 2·77 на Буковині (7·41 м. і 1·23 ж.). Як бачимо, самовбийства жінок у Галичині і на Буковині трафляють ся дуже рідко.

Що до зросту самовбийств можна замітити, що він в Австрії не такий дуже великий, як деінде і збільшаєть ся досить незначно, показуючи денекуди навіть наклін до зменшеня. В Галичині стан самовбийств релятивно зменшаєть ся і виносив між роками 1894—1908 найбільше 604 випадків в 1894 а найменше в р. 1900 (352) і 1901 (353 випадків): остатні роки 1902—1908 виказують числа 380, 386, 391, 437, 384, 385, 416. Буковина хитаєть ся що до числа самовбийств між 36 (1896 року) а 90 (1894 року).

На кінци треба ще піднести, що по містах стрічаєть ся більше випадків, ніж по селах: се видно і на статистиці Львова, де на 159.877 людности (в 1900 р.) припадало 53 самовбийства (в 1908, 42 в 1900 р.), коли на загал людности Галичини 7,315.939 випадало тільки 416 випадків.

Для порівнаня з тими висновками про Австрію варта порівнати дати, наведені в 32-ім томі угорських статистичних записок з 1910 р., в статї „Bewegung der Bevölkerung der Länder der ungarischen Krone in den Jahren 1906, 1907 und 1908“. Дати сї тим важнїйші, що між иншим узгляднюють і матірну мову.

Число самовбийців на Угорщині зросло в остатнїм десятилїтю дуже значно і підскочило о 22%, з 3·198 в 1901 р. на 3·895 в 1908 р. З погляду на віроісповіданє найбільше випадків припадає на реформо-

ваних і евангеликів: 443 і 314 (на мілїон людности), найменше на греко-католиків — 102 (154 мущин і 49 жінок) і православних — 115, в середині стоять жиди (208) і римо-католики (199).

Дати що до національности були слїдуючі:

	На мілїон людности було самовбийників (висше 6 лїт):		
Мова	мущин	жінок	разом
Мадярська	473	169	321
Німецька	375	92	228
Сербська	181	64	124
Словацька	204	46	121
Румунська	154	47	101
Хорватська	131	38	84
Українська	73	18	45
Инші	265	66	170
Загалом	334	108	220

Коли сї дати порівнати з даними що до неграмотности, то виходить, що чим більше неграмотних, тим менше самовбийств: найбільше число самовбийств дають народи з більше розвиненим промислом і з більшим відсотком інтелїґенції. *З. Кузеля.*

Dr. H. Pfaundler — Zur Statistik des Fremdenverkehres in Österreich (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 330—343).

Від деякого часу зачали в Австрії провадити статистику чужинців, а властиво тих осіб, що пробували коротше або довше в чужій місцевости. До тепер зібрані дати не претендують на повноту, всеж таки уповажнюють до деяких висновків. Загалом число чужих зростає в Австрії доволї значно: коли в 1895 р. було їх лише 1,425.565, то в 1909 р. зросло се число о 134% до числа 3,552.000. Найбільший приріст виказали адрийські краї а особливо Побереже (405%) і Дальмація (4·112%!), менший приріст був уже в альпейських краях, а найменший в північно-австрийських. На жаль не знаємо нїчого про переміни в прирості гостий в Галичинї і на Буковинї, бо в Галичинї перші дати маємо що йно за 1908 рік а про Буковину деякі інформації дають дати аж з остатнього року 1909. Східно-австрийські місцевости притягали до себе дуже мало чужих людий на побут: вистарчить згадати, що в 1909 р. занотовано в Галичинї як чужих лише 182.738 осіб, себто тільки що в невеличкій Горішній Австрії, а значно менше ніж в Стирії (474.126), Долїшній Австрії без Відня (354.220) або в малесенькім Сольногородї. Тай Буковина не може повеличати ся більшим рухом чужосторонних: всеж таки цифра 39.436 процентово два рази висша в порівнаню з Галичиною.

Що до походженя чужих, то найбільше їх таки з Австрії (пересічно 66·2%) та Німеччини (20·0%); решта припадає на гостий з Угорщини і Боснії (5·4%), Росії (2·1%), Італії (1·6%), Вел. Британії (1·1%), Франції (0·8%) і з инших країв Европи та других континентів (2·8%). Австрійські „чужі“ були розділені рівномірно по усїх трех районах: альпейськім (66·6%), північнім (65·1%) і адрійськім (65·7%): гостї з Німеччини перебували переважно в альпейських і північно-австрійських місцевостях (21·4% і 20·5%) а Росія найбільший континґент доставляла північному районови (5·3% проти 0·7% і 1·1%).

Час побуту чужосторонних не всюди тривав однаково: в Долїшній Австрії тревав він значно довше, бо гостї осїдали там звичайно на лїто, в Дальмациї або в Сольногородї тревав він дуже коротко, бо переважна частина гостий складала ся з перелетних туристів. З того погляду і Галичина і Буковина стояли по серединї і виказують більше чужих на довшім побутї. У Галичинї в 1909 р. припадало 110.290 днїв побуту на побут від 1—3 днїв, 232.624 днїв на побут від 4—14 днїв, 365.420 днїв на побут від 14 днїв до 4 тижнїв і 867.749 днїв побуту на побут висше 4 недїль. Анальоґічні числа для Буковини були 9.564, 13.097, 58.630 і 67.193.

Головною причиною слабого руху чужосторонних у Галичинї і на Буковинї був брак належних вигід: желїзниць, доріг, готелїв, ресторанів і т. д. В р. 1909 було в Галичинї всего-на-всего 275 готелевих підприємств для приїжих гостий, з 2.524 ліжками: в альпейських краях було за те 2.436 заїздів з 112.753 ліжок. Галичина помагала собі вправдї сезоновими домами заїзду, одначе і їх не було богато: 442 галицькі підприємства з 7.902 ліжками не видержують нїякого порівнаня з 1.289 альпейськими підприємствами з 37.049 ліжок. *З. Кузеля.*

Видання й статї, обговорені в сїм томі:

Наукова хронїка.

A. Jabłonowski — Historya Rusi południowej do upadku Rzeczy pospolitej polskiej, 1912.

Преісторія, археольоґія і історія штуки.

А. Өедоровскій — Верхне-салтовскій камерный могильникъ VIII—X в., 1912.
В. Ляскоронскій — Судьба одной археологической находки, 1913.
В. Щербаківський — Українське мистецтво, I, 1913.
B. Janusz — Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa, 1913.

Iсторія політична і культурна.

L. Niederle — Slovanské starožitnosti, oddil kulturni, 1913.
A. Brückner — Die Wahrheit über die Slavenapostel, 1913.
W. Abraham — Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie, 1909.
— Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim, 1912.
В. Мякотинъ — Очерки соціальной исторіи Малороссіи, I, 1912.
S. Kardaszewicz — Dzieje dawniejsze miasta Ostroga, 1913.
E. Rulikowski — Opis powiatu Kijowskiego, 1913.
И. Павловскій — Первое дополненіе къ краткому біографическому словарю ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка, 1913.

Фільольоґія.

И. Ягичъ — Исторія славянской филологіи, 1910.
Е. Карскій — Бѣлоруссы, II, 1912.
Е. Карскій — Архангельское Евангеліе 1092 г., 1912.
С. Розановъ — Житія преподобнаго Авраамія Смоленскаго и службы ему, 1912.
Нила Сорскаго преданіе и уставъ, 1912.

Етноґрафія.

O. Schlaginhaufen — Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnologie und Prähistorie, 1913.
F. Kaindl — Geschichte und Volkskunde, 1913.
M. Haberlandt — Österreichische Volkskunde aus den Sammlungen des Museums für österreichische Volkskunde in Wien, 1911.
F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes.
Э. Вольтеръ — Литовскіе варіанты легенды о женскихъ характерахъ, 1911.
Н. Сперанскій — Къ исторіи собранія пѣсенъ Н. В. Гоголя, 1912—1913.

Жите суспільне і культурне.

Über die Geburten und Sterbefälle in den grösseren österreichischen Städten im Jahre 1909, 1911.
H. Kuttelwaschen — Ein Beitrag zur österreichischen Selbstmordstatistik, 1911.
H. Pfaundler — Zur Statistik des Fremdenverkehres in Österreich, 1911.

Корон

Драгоманів М. — Літературно-суспільні партії в Галичині . . . 1·80
„ Козаки . . . 0·30
„ Листи до Ів. Франка і инших т. I. . . . 3·40
„ Листи до Ів. Франка і инших, т. II. . . . 4·40
„ Шевченко, українофіли й соціялізм . . . 2·00
Еґан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині . . . 0·26
Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави . . . 1·05
Етноґрафічний збірник т. I—IV. VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3·00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVII—XIX, XXIV, XXVI—XXVII по 4·00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор., т. XI, XXI—XXII по . . . 6·00
Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії . . . 0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . 4·00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій . . . 4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . . 5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . 4·00
„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . 4·00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570 . . . 4·00
„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630 . . . 4·00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . 5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . . 0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичині . . . 1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплети I—XX по 48·00, I—L по . . . 120·00
Збірник фільольоґічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі . . . 5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім папері . . . 4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3·00, на ліпшім папері . . . 4·00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський . . . 4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. I. Верхратський . . . 5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . 4·00
„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т III. . . . 4·00
„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 . . . 7·00
„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про укр. народню словесність і письменство . 4·00
„ т. XI-XII: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49 . . . 6·00
Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський) т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII XIX віку . . . 4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на ліпшім папері . . . 5·50
„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . . . 7·50
„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап М. Грушевський, т. VI . . . 7·50
„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т VII . . . 8·00
„ т XIV: Історія України-Руси, нап М. Грушевський, т. VIII, часть I . . . 7·50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т XI—XIII по . 5·00
„Зоря“, письмо літературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по . . . 10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . . . 12·00
Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов. . . . 3·00
„ Велика родина в Мшанці, Старосамб. пов. . . . 0·10
„ Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст. . . . 0·60
„ Причинки до історії рекруччини в Галичині . . . 0·20
„ Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр. . . . 0·20
Історична бібліотека:
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . 2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . . 4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . . . 6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, I. Шарапевич — Гал. Русь . . . 3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — История вел. кн. литовського . 3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. 3·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . 2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . 12·80
XIII. М. Костомаров — Гетьмановане Виговського і Ю Хмельницького . 3·20
XIV—XVI. М Костомаров — Руїна . . . 8.40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережі . . . 6·60